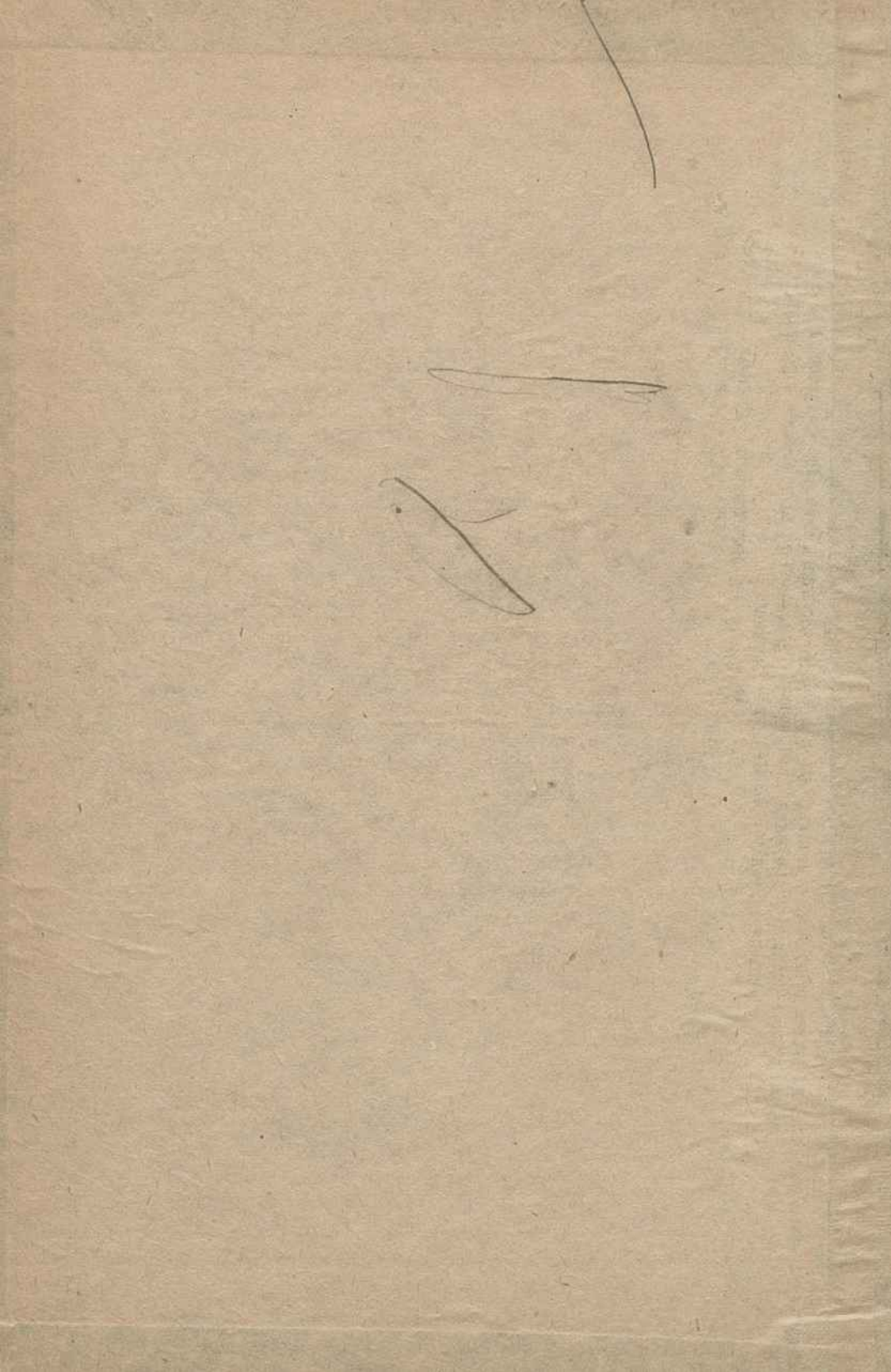
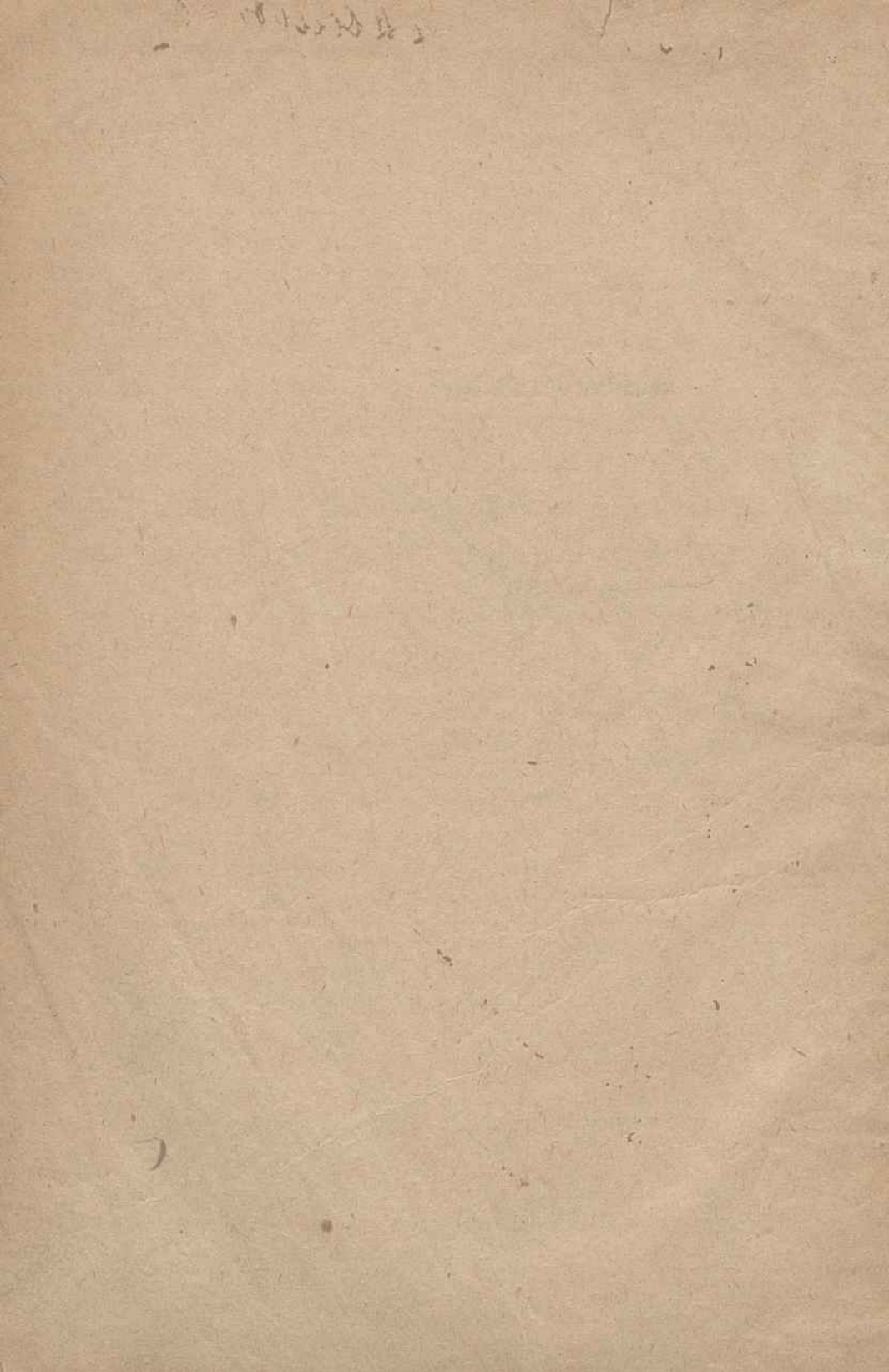

Ба 234496 30496

dc 61

b 579
20

~~Бм 4-ас-64~~
Ба 234496

201

ас
480

ЯЗЭП ЛЁСІК

ПАЧАТКОВАЯ ГРАМАТЫКА

1984 г.

234496

~~Ба 234496~~
3679

ВЫДАЊНЕ ДРУГОЕ

ас-64

Бел. 2005

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МЕНСК—1925

Дзяржаўная
бібліятэка СССР
імя У. І. Леніна

КРАЊИНА СРБИЈА

180

ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА

180

180

Галоулит № 3874. 2 дзарж. друк. ДВВ. Зак. № 171г. Друк у ліку 60000.

10.03.2010

А Д А У Т А Р А.

Першае выданьне гэтага падручніка называлася: „Практычная граматыка беларускае мовы, ч. II-ая“ (*Дзяржаўнае выдавецтва С. С. Р. Беларусі, Менск, 1922 году*). Першая частка „Практычнае граматыкі“ (*выданьне другое, пераробленае. Менск, 1922 году*) складалася з важнейшых правіл беларускага правапісу. Абедзьве часткі дзеля таго й называліся *практычнымі* граматыкамі, што мелі на ўвазе галоўным чынам правапіс, як і ўсе граматыкі старога школьнага тыпу.

Цяпер, калі правапіс выключаецца з граматыкі, як дыцыпліна не навуковая, а прыкладная,—няма, разумеецца, патрэбы ў такіх падручніках. Беларускі правапіс выдзелен мною ў асобны падручнік (бач „Беларуская мова. *Правапіс*“).

Гэты падручнік—„Беларуская мова. *Пачатковая граматыка*“—перароблен з другою часткаю „Практычнае граматыкі“. Першы разьдзел (з фонэтыкі) напісан нанова ў навуковым асьвятленьні гукавых фактаў мовы. На вялікі жаль, другія разьдзелы застаўлены покі што так, як яны былі ў першым выданьні; толькі выкінуты практыкаваньні правапісальнага характару ды заменены або павыкіданы зусім некаторыя няўдалыя прыклады.

Пільная патрэба зараз-жа даць школьны падручнік беларускае мовы была прычынаю таго, што аўтар ня меў часу перарабіць яго нанова, як таго вымагае формальна-граматычная тэорыя. Гэта будзе зроблена пры новым выданьні, а цяпер я спадзяюся, што гэты падручнік і ў тэй форме, як яна ёсьць, будзе карысны для школ малодшае ступені. А датаго, трэба сказаць, што цяперашні масавы настаўнік слаба або зусім незнаём з пытаньнямі сучаснай рэфэрмы граматыкі, і падручнік, пабудованы на новых асновах, быў-бы для яго мала практычным.

Менск, 19/XI—23 г.

Другое выданьне гэтага падручніка выходзіць стэрэотыпам; выпраўлены толькі заўважанья друкарскія абмылкі і зроблены папраўкі: 1) на стар. 34 у § 8 дано іншае паясьненьне дапаўненьню, а „*Увага*“ выкінута; 2) на стар. 82-й да скланеньня іменнікаў жаноч. роду з асноваю на зычны даданы словы: *коні, грошы, госьці* (у родным склоне—*коняй, грошай, гасьцей*, як „касьцей“); 3) на стар. 142-й дано іншае аб’ясненьне *дзеяслоўным прыметам* і выкінута правіла 76-ое; 4) на стр. 144-й прыведзены формы дзеяслоўных прыслоўяў на *а-я*.

Разьлічаючы ў бліжэйшым часе даць курс фонэтыкі й морфолёгіі беларускае мовы, пабудованы па *формальна-граматычным* прынцыпе, лічу патрэбным выясьніць тут морфолёгічныя тэрміны, прынятыя ў маіх падручніках: „Сынтакс беларускае мовы“ і „Правапіс“.

У морфолёгіі галоўнае значэньне маюць формы слова-зьменнасьці. Паводле гэтага ўвесь слоўны матэрыял беларускае мовы лёгка падзяляецца на дзьве асноўныя групы: словы *зьменныя* і словы *нязьменныя*, або словы з *формай* і словы *бяз формы*. Пад формай слова трэба разумець здольнасьць яго раскладацца на аснову й канчатак (формальную прыналежнасьць) у залежнасьці ад скланеньня ці спражэньня, а таксама ад роду й ліку.

Разглядаючы першую групу слоў з формамі слова-зьменнасьці (зьменныя словы), лёгка ўстанавіць тры віды формальных зьмен: *формы асобы*, *формы склону* і *формы роду* (асабовыя, склонавыя й радавыя канчаткі, або флексіі). Паводле гэтага першая група слоў (зьменныя часьціны мовы) у сваю чаргу раскладаюцца на тры групы: 1) словы з формамі асобы—*дзеясловы*, 2) словы з формамі склону—*назоўнікі*, 3) словы з формамі роду—*прыметнікі й дзеяпрыметнікі*. Першую групу становяць словы *спрагалыныя*, а другую й трэцюю—*словы скланяльныя*.

Да слоў нязьменных, што ня маюць формы, належаць: 1) прыслоўі, 2) дзеяпрыслоўі, 3) прыназоўнікі, 4) злучнікі, 5) выклічнікі, 6) дапаможнікі. Гэтыя часьціны мовы самі па сабе, незалежна ад зьменных часьцін, ня ўжываюцца або ўжываюцца вельмі рэдка; звычайна яны служаць для сувязі адных формаў слоў з другімі, ды зьяўляюцца толькі дапаможнымі, служэбнымі словамі, апрача выклічнікаў.

Назоўнікі, як і прыметнікі, таксама можна падзяліць на паасобныя групы, але ўжо не паводле формы, а паводле іх значэньня ў мове. Так, напрыклад, сярод назоўнікаў знаходзім: 1) назоўнікі іменныя, або проста—*іменьнікі* (стол, вол, брат, акно, поле, кніга, дачка, праўда, жаль, туман, хараство, сон, работа, малацьба); 2) назоўнікі *лічэбныя* (два, тры, пяць, дваццаць, сто, сорак, паўтара, паўчварта); назоўнікі *займенныя* (я, ты, мы, сябе, хто, што).

Прыметнікі паводле іх значэньня таксама можна падзяліць на тры групы: 1) прыметнікі *іменныя* (добры, сіні, каменны, раменны, матчын); 2) прыметнікі *лічэбныя* (адзін, першы, шосты, другі, трэйці); 3) прыметнікі *займенныя* (мой, твой, наш, ваш, каторы). Часам і прыметнікі *займенныя* агулам называюць *займеньнікамі*.

Я. Лёсік.

Менск, 1-га лістапада, 1924 г.

МОВА. СЛОВА. ГУК.

§ 1. Мова. Гаварыць — гэта значыць выражаць свае думкі, свае пажаданьні ці свае пачуцьці. Выражэньне думак ці перажываньняў пры помачы *слова* называецца *мовай*.

Мова можа складацца з аднаго слова, напрыклад: *Стой! Пожар! Сьвітае*. Але найчасьцей мова складаецца з некалькіх слоў. Напрыклад, у мове (сказе) — *Неспакойна зашумела жыта маладое* — будзе чатыры словы; у мове — *Што шуміш так неспакойна, жыццейка, у полі?* — сем слоў і т. далей.

§ 2. Слова. Мовай называецца здольнасьць выражаць думкі пры помачы *слова*, значыць, — нашая мова складаецца з слоў. А што-ж такое *слова*?

Словы вытвараюцца толькі тады, калі мы гаворым або слухаем, што нам гавораць. Але калі мы скажам (вымавім) ці пачуем: *л, ла, кар, зьлімока і т. далей*, то гэта ня будуць словы, бо мы ня ведаем, што гэта значыць. Калі-ж мы скажам: *лам'ё, лава, карова, брат і сястра*, то гэта ўжо будуць словы, бо разумеем, што яны *значаць*. У першым прыкладзе мы мелі гук *л*, а ў другім *і*, але ў першым гук *л* нічога не азначаў, а ў другім *і* нешта значыць (*брат і сястра*). Таксама, у першым прыкладзе гукі *кар* нічога ня значылі, а ў другім гукі *карова* азначаюць назоў вядомай нам жывёлы. Значыць, *словам называецца гук*

або некалькі гукаў, што маюць сваё значэнне ў мове. У мове (сказе) — *Ой, няхай летш хмара з градам зьнікне ў чыстым полі* — будзе 10 слоў, бо кожнае з іх мае сваё асобнае значэнне ў мове.

§ 3. Гук. Наша мова складаецца з слоў, а словы — з гукаў. Такім парадкам, мова — *Прайшло й лета* — складаецца з трох слоў, а слова *прайшло* складаецца з сямёх гукаў, слова *й* — з аднаго гуку, слова *лета* — з чатырох гукаў. Значыць, словам можа быць гук адзін або некалькі злучаных гукаў. Адгэтуль відаць, што *укам называецца непадзельная часць слова*. Мова дзеліцца на словы, словы — на гукі, а гукі граматыка ня дзеліць. У слове *труба* пяць гукаў, у слове *дзень* — тры гукі, а сам гук складае часць слова непадзельную.

ЗАДАЧКА 1. *Выпісаць словы з аднаго гучу, потым — з двух, трох, чатырох і т. далей.*

К А С Ь Б А.

Не апалі 'шчэ раньнія росы,
 І сонца ня стала зіяць,
 Як вострыя ў поплаве косы
 Вясе́ла і зычна зьвіняць,
 Бліскаюць рэзва на сонцы,
 Сьвішчуць, шумяць у траве.
 Думкі жывым валаконцам
 Уюцца ў касцоў ў галаве.
 Гэй, разыдзе́сея, рукі!
 Косы так востра бяруць,
 Цела на ведае мукі,
 Ногі спачынку ня ждучь.
 Сонца з нябёсаў зіяе,
 Ветрык нячутна шуміць.
 Роўна трава правядае,
 Весела сена сушыць.
 Толькі ня дарма ўсе сілы

Людзі сьціраюць свае:
Праца ўвесь сьвет ускарміла,
Праца нам шчасьце дае,
Працаю сілы прыроды
К людзям у слугі ідуць,
З ёю-жа ў сьвеце народы
Лепшае долі прыждуць.

Ц. Гартны.

ПАДЗЕЛ ГУКАЎ.

§ 4. Гукі галосныя й зычныя. Гукі дзеляцца на *галосныя й зычныя*.

Галосныя гукі: *а, о, у, ы, э, і*.

Зычныя гукі: *г, к, х, д, т, з, с; ж, ш; б, п, в, ф; дз, дж, ц, ч; м, н, л, р; й, ў*.

Пры вымове галосных гукаў чуваць голас; іх можна доўга й лёгка цягнуць голасам. Пры вымове зычных гукаў чуваць зык, а ня голас.

Галосныя гукі вытвараюцца вольным выхадам воздуху з гартані праз рот; пры вытварэньні зычных воздух пры выхадзе з гартані спатыкае розныя перашкоды ад языка, губ, зубоў, г. зн., ад розных органаў мовы. Напрыклад, пры вытварэньні гукаў *б, п, в, ф, м* воздух, што ймкмецца выйсьці з рота на двор, спатыкае перашкоду ў губах, дзеля таго гэтыя гукі й называюцца *зубнымі зычнымі гукімі*; пры вытварэньні гукаў *д, т, з, с* такую перашкоду для воздуху становяць зубы, дзеля таго гэтыя гукі й называюцца *зубнымі зычнымі гукімі* і т. далей.

§ 5. Цьвёрдыя й мяккія зычныя. Зычныя гукі могуць вымаўляцца *цьвёрда й мякка*.

Цвёрдыя зычныя (б, в, г, і, д, ж, з, дз, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш) чуваць, напрыклад, у такіх словах: босы, вол, юсьць, цуз, доля, ксяндзы, жыта, ураджай, зорка, кол, лом, нава, пыл, рысь, сын, ток, фыркаць, хата, цэт, час, шыла.

Мяккія зычныя (б, в, г, і, з, дз, к, л, м, н, п, с, т, ф, х, ц) чуваць у такіх напрыклад, словах: біць, віць, інуць, із зма, дзень, кінуць, лінуць, месца, Нёман, пляць, сёмы, фішура, хітры, ціха, цьвет і т. д.

Бачым, што ўсе зычныя могуць вымаўляцца цвёрда, але ня ўсе яны могуць быць мяккімі.

Няма мяккіх *д і т*, бо яны зьмяніліся на мяккія *дзь і ць*: сады—садзіць, дзень, дзед, судзьдзя; плата—платіць, ціха, цень, піць, чытаць і т. далей.

Гукі *р, ж, ш, ч* таксама ніколі мяккімі ня бываюць; яны называюцца зацвярдзелымі зычнымі: рэпа, зара, жоўты, жэўжык, чысты, чэрві, шосты, шэршань і т. далей.

ЗАДАЧКА 2-ая. *Выпісаць спачатку словы з зубнымі зычнымі, потым з зубнымі, а далей—з мяккімі й зацвярдзелымі зычнымі*

АСЕНЬНІ ВЕЧАР

Вые бура. Лес гамоніць,
Як на сходзе дзе народ.
Вецер хмары так і гоніць;
Дождж і град, і галялёд.
На камінку корч палае;
Каля печы дзед сядзіць,
Бацька лапці папраўляе,
Маці ніткі села віць.
Вецер вые, ня сыціае,
Дзіка ў коміне шуміць,
То заплача, засьпявае,
То па стрэсе прабяжыць.

Я. Колас.

§ 6. Звонкія й глухія зычныя. Зычныя могуць вымаўляцца *звонка* (з голасам) і *глуха* (бяз голасу), прычым,—кожнаму звонкаму адказвае глухі.

звонкія —	глухія —	
б	п	(баліць — паліць)
д	т	(душыць — тушыць)
г	х	(гам — хам)
г	к	(гіз — кіс)
з	с	(заву — саву)
ж	ш	(жыла — шыла)
дз	ц	(дзень — цень)
дж	ч	(хаджу — хачу)
м	} ня маюць падобных глухіх.	
н		
л		
р		

Кожны звонкі ў канцы слова вымаўляецца, як адпаведны яму глухі: *зуб, дуб, лун, роу, год, лёд, нож, вуж, мароз, воз, мазь, іразь, медзь, дождж* вымаўляюцца, як — *зуп. дуп, лух, рох, ют, лёт, нош, вуш, марос, вос, мась, ірась, мець, дожч.*

Звонкі, стаўшы перад глухім, вымаўляецца як адпаведны яму глухі: *рыбка—рышка, гладкі—латкі, іарадкі—іарацкі і т. далей.*

І наадварот, глухі, стаўшы перад звонкім, сам становіцца звонкім і вымаўляецца, як адпаведны яму звонкі: *просьба—прозьба, малацьба—маладзьба і т. далей.*

Гэты пераход звонкіх у глухія, а глухіх у звонкія называецца *прыпадбеньнем* (асыміляцыяй).

ЗАДАЧКА 3-ая. Выпісаць спачатку словы з звонкімі зычнымі, потым з глухімі.

Ч А С.

Час склікаці ўжо грамаду
На вялікую параду,
На вялікі сход!

Хай рассудзіць, хай разважыць,
Слова цьвёрдае хай скажа —
Скажа сам народ!
Доўга людзі ў дзень блудзілі,
Крыўду, сьлёзы, кроў пладзілі —
Усё ня ўмелі жыць.
А сягонья ўжо ня тое:
Усходзіць сонца залатое
Роўна ўсім сьвяціць.
Ходзіць ходырам сьвет цэлы,
Сьмела ў бітву йдзе нясьмелы —
У бой за лепшы час!

Я. Купала.

СКЛАД І НАЦІСК.

§ 7. **Склады.** Гукі нашае мовы вытвараюцца воз-
духам, які выдыхаем мы з лёгкіх, і які праз гартань
праходзіць у рот або ў нос, як гэта бывае, напры-
клад, пры гуках *м і н*. Значыць, для вымовы гуку
патрэбен напор воздуху, прычым, — адным напорам
воздуху можна вымавіць як адзін гук, напрыклад:
а, о, д, т, к, так і некалькі разам гукаў: *фак, стол,*
што, ён, сам, над, пры і т. далей. Але для вымовы
слова *хата* аднаго напору воздуху ня хваціць; тут
патрэбны два асобныя напоры воздуху: *ха-та*. Для
вымовы слова *умею* трэба тры асобных напоры воз-
духу: *у-ме-ю*; для вымовы слова *вераценца* трэба зра-
біць чатыры напоры воздуху: *ве-ра-цен-ца* і т. далей.

Часьць слова, што вымаўляецца адным асобным
напорам воздуху, называецца **складам**.

Для вымовы кожнага галоснага гуку кожны раз
патрэбен асобны напор воздуху: *а-рол, ма-лі-на, у-ме-ю,*
ве-лі-чы-ня, але адзін або некалькі зычных могуць быць

вымаўлены адным напорам воздуху: *дж, ж, ттр, мак, страх, і т. далей*. Калі ў слове ёсьць галосны гук (адзін ці некалькі), то пры вымове зычныя гукі як-бы прыліпаюць да галоснага ды вымаўляюцца зарэз з галосным. Вось чаму кожны галосны гук у слове, адзін ці разам з тымі зычнымі, што да яго прыстаюць, заўсёды твораць склад. Значыць, у слове будзе столькі складоў, колькі ў ім галосных гукаў: *не-ра-ва-р-ну-ц-а*—5 галосных і 5 складоў; склад можа быць і з аднаго толькі галоснага гуку: *а-ле, а-рол*.

Зычных у складзе можа быць некалькі (*страш-ны*) і можа ня быць ніводнага (*а-бы*).

Па ліку складоў словы бываюць **аднаскладовыя** (*стол, конь, брат, я, ён*), **двухскладовыя** (*ха-та, ва-да, зель-ле, зер-ня, зям-ля, страш-ны*), **трохскладовыя** (*ла-ла-ва, се-ля-нін*) і **шматскладовыя** (*ве-ра-ця-но, не-ра-ро-бі-ц-а*).

§ 8. Націск. Адзін склад у слове звычайна вымаўляецца мацней, галасьней за другія, з *націскам*: *ва-да, ха-та, му-ка, по-ле, ча-ла-век*. Такія склады ў слове называюцца *націскнымі* (*пас-ту-шок*), а павялічэньне голасу над складам называецца *націскам*: (*ма-лѝн-ка*). Тыя склады ў слове, на каторых няма націску, называюцца *ненаціскнымі*. З націскам мы вымаўляем толькі *галосныя* гукі. Пра такія галосныя гукі, што вымаўляюцца з націскам, кажуць, што яны *стаяць над націскам*, або што на іх *прыходзіцца націск*.

Націск, калі трэба, азначаецца маленькай рыскай, якая ставіцца над галоснай літарай: *галава́, ве-раце́нца, але́*.

Націск часам зьмяняе значэньне слова: *кара́-ка́ра, вада́-ва́да, пара́-па́ра*, а бывае й так, што націск зьмяняецца, а значэньне слова не зьмяняецца: *забілі ваўка — забілі воўка, на стра́се — на стра́се, садо́віна — садавіна, бра́тавая — брато́вая — братава́я*.

Націск можа стаяць на пачатку слова (*ко́міна*), у сярэдыне (*вєрацєнца*) і ў канцы слова (*вєрацянó*). Адгэтуль відаць, што ў беларускай мове націск ня мае сталага, пастаяннага месца, як у польскай мове; націск у беларускай мове *вольны*: ён можа змяняць сваё месца.

Націск мае вялікае значэньне ў мове. Ад націску часам залежыць ня толькі сэнс асобнага слова, але й цэлага выказу; напрыклад: *у чалавека дзьве рукі; чалавек мае рукі; вы лавілі рыбу — вы лавілі рыбу? — вы лавілі рыбу?* і т. далей.

ЗАДАЧКА 4-ая. *Сьпісаць, падзяліць словы на склады ды наставіць націскі.*

РОДНАЕ СЛОВА.

Магутнае слова ты, роднае слова!
Са мной ты на яве і ў сьне,
Душу мне затрэсла пагудкаю новай,
Ты песень наўчыла мяне.
Бяссьмертнае слова ты, роднае слова!
Ты крыўды, няпраўду змагло.
Хоць гналі цябе, накладалі аковы,
Ды дарма: жывеш, як жыло!
Магутнае слова ты, роднае слова!
Грымі-ж над радзімай зямлёй,
Што родная мова, хоць бедная мова,
Мілей найбагатшай чужой.

Я. Купала.

§ 9. Гукі *Й* і *Ў*. Паміж галосным і зычным і пасья галоснага *ў* канцы слова *не пад націскам* знаходзім гукі *Й* і *Ў*.

вайна	праўда
хвойка	галоўка
зайцы	ваўкі
мой	пісаў
гай	чытаў

Таксама на пачатку слова або асобна ад іншых слоў пасья галоснага перад зычным *не пад націскам* знаходзім *Й* і *Ў*: *я іду, ты ідзеш, але — ён ідзе; прайшло й лета; яны ўвайшлі ў хату, але — ён увайшоў.*

Пад націскам і пасья галоснага перад зычным знаходзім *і*, а ня *й*: *адны вочы і плачуць і сьмяюцца. Золата і ў попеле відаць.*

Паміж галоснымі знаходзім *в* або *л*, а не *ў*; напрыклад:

галава	(галоўка)
повен	(поўна)
пісала	(пісаў)
чытала	(чытаў)

Гукі *Й* і *Ў* ня твораць асобнага складу (*вай-на, чай; даў, праў-да*), дзеля гэтага яны называюцца *не-складовымі*, і належаць да зычных гукаў.

ЗАДАЧКА 5-ая. Выпісаць з кнігі для чытанья як найбольш слоў з гукімі *й, ў* ды падзяліць словы на склады.

ЛІТАРЫ.

§ 10. **Азбука.** На пісьме гукі азначаюцца асобнымі значкамі, якія называюцца *літарамі* (буквамі).

Літары, пералічаныя або напісаныя ў пэўным нязьменным парадку, складаюць **азбуку**, або альфавэту. Слова *азбука* злажылася з назоваў першых дзвюх літар стараславянскага альфавэту. Даўней літару **а** называлі *аз*, **б** — *букі*; адгэтуль — *азбука*. Слова альфавэту злажылася з назоваў першых дзвюх літар грэцкага альфавэту: *альфа* й *бэта*.

Беларусіны ўжываюць дзьве азбукі: *кірыліцу* й *лацінску*.

Азбука — *кірыліца*: Аа, Бб, Вв, Гг, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Іі, Ій, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Уў Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, ы, ь, Ээ, Юю, Яя.

Гэтая азбука называецца *кірыліцай* ад імя вядомага стараславянскага настаўніка, каторы зваўся Кірылам. Кірыла злажыў для славян першую славянскую азбуку па ўзору грэцкага альфабэту, і гэтая азбука называецца кірыліцай, як асобная ад азбукі *лацінкі*. Кірыліца мае 33 літары.

Беларуская азбука - *лацінка* (абэцэда): а, b, с, ё, ё, d, e, f, g, h, i, j, k, l, ł, m, n, ñ, o, p, r, s, ś, ś, t, u, û, w, y, z, ź, ź.

Лацінка мае 32 літары; у ёй няма літары **ь**. Лацінка ўжываецца большасьцю эўропэйскіх народаў, а кірыліца — большасьцю славянскіх народаў: беларусінамі, украінцамі, расійцамі, сербамі й баўгарамі. Кожны славянскі народ дапасаваў кірыліцу да гукаў свае мовы, дзеля гэтага іх азбукі крошку розьняцца паміж сабою.

Абедзьве азбукі — кірыліцу й лацінку — трэба ведаць напамяць, каб лёгка было знайсці патрэбнае слова ў слоўніку, дзе словы ставяцца ў альфабэтным парадку.

Літары бываюць *вялікія* й *малыя*: (А-а, Б-б, М-м). Апрача таго, у друку адрозьніваюць літары розных шрыфтоў. Шрыфты бываюць некалькіх гатункаў, напрыклад:

1) Шрыфт *рукапісны*: *Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз* і т. д.

2) Шрыфт *курсійны*, або *курсій*: *Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз* і т. далей.

3) Літары *друкарскага шрыфту*, або *друкованы* шрыфт: *Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз* і т. д.

4) Глусты шрыфт: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Кк і т. д.

§ 11. Гук і літара. Гук і літару трэба адрозьніваць: гук вымаўляецца, а літара пішацца; гук мы чуем, а літару бачым.

У слове на пісьме літар часам больш, як гукаў, напрыклад: у слове *дзень* літар пяць, а гукаў — тры: *дз, е, нь*. Адгэтуль мы бачым, што некаторыя гукі азначаюцца дзвюма літарамі.

Адна й тая самая літара пры зьмене слова або ў адным і тым-жа слове можа чытацца розна; напрыклад, у слове *сад* літара *д* чытаецца, як *т*, а ў слове *сады*, як *д*; у слове *боб* першая літара *б* чытаецца, як *б*, а другая — як *п* і т. далей.

Значыць, аднакія гукі часам азначаюцца рознымі літарамі, напрыклад: у словах *плод* і *плот* пасля гуку *о* чуваць гук *т*; тымчасам, у першым слове пішацца літара *д*, а ў другім — літара *т*. Тое самае ў словах *род* і *рот*, *моі* і *мох* або ў слове *лесавік*: пасля *ль* чуваць гук сярэдні паміж *е, я, і*, а мы пішам літару *е*.

Значыць, мова пісаная і мова разгаворная (вымоўная) не адно й тое: не заўсёды пішацца так, як гаворыцца; трэба пісаць так, як вучаць правілы правапісу, або *ортографія*.

§ 12. Ъ і апостроф. У вазбуцы-кірыліцы ёсьць адна літара, што не азначае на пісьме ніякага асобнага гуку; гэта літара — *ъ* (мяккі знак). Яна служыць для азначэння на пісьме мяккіх зычных гукаў, напрыклад: *столь, соль, конь, пальцы, іразь, вось, сьмех, дзвесьце, цвёт, пісаць*, каб адрозьніць на пісьме мяккія зычныя ад цвёрдых (*столь* — *стол, вуцаль* — *вучал*); у такіх словах, як *зьем, зьесьці, зьява, зьяўленьне* мяккі знак пасля літары *з* азначае мяккасьць гуку *з* і па-

казвае, што з ня трэба зьліваць з наступным галосным. Значыць, ь служыць яшчэ для азначэння на пісьме паасобнай вымовы двух поруч пастаўленых гукаў. Пасьля цвёрдага зычнага ставіцца ў такіх разох знак ' (апостроф) над радком паміж літарамі: *над'ехаць, аб'явіць, аб'ехаць*. Губныя *б, п, м* у канцы слова (*сем, юлюб*) і перад ётавымі галоснымі зацьвярдзелі, значыць,—пасья іх у такіх разох ставіцца апостроф, а ня ь: *баб'ё, куп'ё, п'яўка, сям'я*.

§ 13. Літары *дз, дж і г*. Для азначэння гукаў *дз і дж* пішацца па дзье літары, але памятаць трэба, што вымаўляюцца яны не паасобку, а разам: *сэдзіць, дзед, сяджу, гляджу*.

Для азначэння такога зыку *г* (*g*), як у словах *мазі, розі, ганак* пішацца літара *г*.

§ 14. Літары *я, е, ё, ю, і*. Апрача таго, у нашай азбуцы-кірыліцы ёсьць літары, якія азначаюць на пісьме не адзін які небудзь гук, а два гукі, або адзін гук і мяккасьць папярэдняга зычнага; літары гэтыя такія: *я, е, ё, ю, і*.

Пасьля зычных літары *я, е, ё, ю, і* азначаюць адзін гук *а, э, о, у, і* і мяккасьць папярэдняга зычнага, напр.: *мята, няня, неба, сена, сёлы, вёдры, люлька, шухаць, сіні, ліха*; гэта значыць: *мята, няня, нэба, сэна, сэлы, вьодры, льулька, шухаць, сьіні, льіха*. Такім парадкам, пасья мяккага зычнага літары *я, е, ё, ю, і* значаць:

я = ья

е = ьэ

ё = ьо

ю = ьу

і = ьі

На пачатку слова або пасья галоснага гэтыя літары *я, е, ё, ю, і* азначаюць на пісьме па два гукі.

Літара **я** азначае ў такіх разох **йа**: *яма — йама, надзея — надзея*; літара **ё** азначае два гукі — **йо**: *ён — йон, тоеё — тойё*; літара **е** азначае ў такіх разох **йэ**: *ельнік — йэльнік, наелася — найэлася*; літара **ю** азначае ў тых-жа разох **йу**: *юшка — йушка, чытаю — чытайу*; літара **і** ў тых-жа разох азначае таксама два гукі — **йі**: *іней — йіней, поіць — поіць, звычайі — звычайі*. Такім парадкам, літары **я, е, ё, ю, і** ў пачатку слова і пасья галоснага азначаюць:

я = **йа** (ja)
е = **йэ** (je)
ё = **йо** (jo)
ю = **йу** (ju)
і = **йі** (ji)

Палатыні літара **й** — **ј** называецца ётам, а дзеля гэтага кажуць, што літары **я, е, ё, ю, і** азначаюць пасья галоснага і на пачатку слова ётавыя галосныя **а, э, о, у, і**.

ЗАДАЧКА 6-я. *Выпісаць словы з ётавымі літарамі, а потым з літарамі я, е, ё, ю, і пасья мяккіх зычных.*

Толькі шкадуе нас сонца агністае,
Сьвеціць цалоткі нам дзень,
Грэе гушчары, балоты імшыстыя
Новы яскравы прамень.
Ў кузьнях рабочыя, ў полі аратыя
Моцныя ўсе, як адзін...
Песьня іх гучная сэрца ўсім кратае,
Чуецца: „гэй“ і „дзінь-дзінь!“
Песьня вясёлая. Праца марудная...
Брат наш ня гэтулькі зьнёс...
Годзе пець песьні нам сумныя, нудныя,
Краю даволі ўжо сьлёз!

(М. К.)

§ 15. Знакі прыпынку. На пісьме, апрача літар, ужываюцца яшчэ *знакі прыпынку*: пункт або кропка

(.)*) коска (,), клічнік (!), пыталынік (?), кропка з коскай (;), двукроп'е (:), двукосысе („“), злучок (-), працяжнік (—), дужкі (()), шматкроп'е (...) і іншыя.

Знакі прыпынку паказваюць, дзе ды які трэба зрабіць перапынак (паўзу) пры чытаньні або панізіць ці павысіць голас.

Знакі прыпынку на пісьме тое самае, што ноты пры сьпевах. Калі выразна гаварыць ды слухаць, як зьмяняецца голас (інтонацыя) пры размове, то можна з голасу пазнаць, дзе й які трэба паставіць знак прыпынку. Дзеля гэтага трэба ведаць толькі, якое значэньне мае кожны знак прыпынку. Напрыклад, калі мы спытаем: *А хто там ідзе?* — то, пэўне-ж, на канцы трэба паставіць пыталынік; а калі скажам: *Куды толькі думка тая матку не заносіць?*! — то сэнс сказу вымагае паставіць у канцы на пісьме пыталынік з клічнікам; калі мы скажам: *Прырэе сонца, і сьнег растане*, то пасля слова *сонца* трэба паставіць коску, бо тут робіцца невялікі перапынак у голасе без паніжэньня голасу; калі скажам: *Глянь — нехта ідзе!* — то пасля слова *лянь* трэба паставіць працяжнік, бо тут голас перапыняецца, каб затрымаць увагу таго, да каго гавораць і т. д.

Але, як паасобныя гукі не заўсёды можна правільна запісаць з голасу, і для іх пісьма ёсьць правілы, так і для пастаноўкі знакаў прыпынку ёсьць правілы, якія дае нам *праваніс*.

ЗАДАЧКА 7-ая. Аб'ясніць знакі прыпынку, выясьніўшы найперад, што які знак азначае.

Кожны дзень — няўзгода, кожны крок — прыгода. Падсадзі — сарву я грушку. Вышла матка, плач пачула, бачыць —

*) У канцы сказу ставіцца пункт, а над літарай *е*, напрыклад, — кропка, над *і* — кропка.

іх служака! Маладзенькая травіца-атава блішчыць на сонцы. Зачыняйце шчыльна дзверы! Гайда сьцежкі пракладаць! Дзень добры вам! Ці рады вы нам? Ня шумі-ж ты гэтак сумна, маладзенькі колас! Болей навукі — меней страху. Угледзіў казёл лісіцу ў калодзежы ды пытае: „А што ты там, кумка, робіш?“. Край неба зацягнуўся чорна-сіняю хмарай. Не, я ня дзіўны... я... я... сьляпы! Такая прынука, як праца й навучка, ці-ж можа нам сіл не дадаць? Тхор!.. тхор!.. дзяржы яго!.. дзяржы, псяюху!.. Я табе лялек нараблю ды „катка“ засьпяваю. Які прыгожы, слаўны дзянёк! Год мае чатыры пары: вясну, лета, восень і зіму. На ўсю нашую вёску (а вёска — двароў 20) адзін бязьмен быў.

§ 16. Прыдыханьне. Калі слова пачынаецца з галосных гукаў *о, у, э*, то перад імі можа стаяць прыдыханьне *в* або *і*, асабліва, калі на гэтыя галосныя прыходзіцца націск *вока-вочы, вуха-вушы, вокны, (але—акно), вусы, вуцаль, вуліца, гэта*.

Прыдыханьне можа быць і ў сярэдзіне слова, таксама на пачатку складу перад гукамі *ю, у: навук, навучка (але-наўчыць), цівун, Лявон, Радзівон, аплявуха, ніводзін*.

Калі слова пачынаецца злучэньнем некалькіх зычных, то перад імі можа стаяць прыдыханьне *і*, а часам *а: іржа, іміла, імжака, імяны і — альняны, істужка, іскрытка, ірушка, іржышча*.

§ 17. Аканьне. Гукі *О (ё) Э (е) ў* беларускай мове чуваць выразна толькі пад націскам: *горы, ногі, добра, цёпла, вясёлы; рэта, цэлы, жэрдка, вецер, лес, серп* і т. далей.

Калі гэтыя гукі стануць не пад націскам, то чуваць *а (я): ногі — нага, горы — гара, добра — дабро; шчэбет — шчабятаць, цэны — цана; сёлы — сяло, цёплы — цяпло, лес — ласы, серп — сярпы* і т. д.

Аканьне найвыразней выступае ў першым складзе перад націскам: *лес — ласы, вокны — акно. У*

другіх складах на месцы в пасьяля мяккага зычнага можа быць гук блізка да **l** або гук нявыразны паміж **я** — **е**: *лесавік* вымаўляецца, як *лесавік* або *ля^есавік*.

Аб тым, як трэба пісаць пры аканьні, або як запісваецца аканьне, гаворыць *праваніс*.

§ 18. Склады ро, ло, ле. Склады *ро, ло, ле* не падлягаюць аканьню; не пад націскам знаходзім **ры, лы, лі**:

гром — грыміць — гримоты,
кроў — крыві — крываваы,
дрож — дрыжаць — дрыгва,
крошка — крышыць — крыху,
брод — брыду — брысьці,
скрогат — скрыгітаць — скрыгіча,
дровы — дрывамі — дрывотня;
глотка — глытаць — праглынуць,
яблык — яблыня,
блеск — блішчаць — бліскавіца.

Пры далейшым вытварэнні слоў, **ры** будзе й пад націскам: *дрож* — *дрыжыкі*, *бровы* — *чарнабровы*, *брод* — *брыду* — *брысьці* і т. далей.

Скды трэба аднесці такія словы, як — *дзэці* — *дзіця*, *сьвет* — *сьвітае*, *цвет* — *цвісьці* і т. д.

§ 19. Працяжна-націскныя, або падвойныя зычныя. Беларуская мова мае працяжна-націскныя зычныя, якія на пісьме азначаюцца падвойнымі літарамі: *цальлэ, чытаньне, фразью, сьмецьце*. Падвойныя зычныя знаходзім у такіх разох:

ль: вясельле, ральля, гнільлэ, сольлю, кольле,
купальле, Ільля, льлецца і інш.

нь: здарэньне, сумленьне, пытаньне, згіненьне,
пахаджэньне, выхаваньне і інш.

взь: палозьзе, гразью, мазью, зазьзяць, зьзяньне і інш.

сьс: волас — валосьсе, колас — калосьсе, касьсё і інш...

цьц: сьмецьце, вецьце, жыцьцё, багацьце, куцьця і інш...

дзьдз: судзьдзя, разводзьдзе, бязьлюдзьдзе і інш.

жж: збожжа, раздарожжа, уражжа сіла на грэх спакусіла і інш...

шш: зацішша, у вушшу, з роскашшу і інш...

чч: печ — запечча, лыка — лыччо, сук — суччо, у ваччу, за печчу і інш...

Падвойныя зычныя бываюць толькі паміж галоснымі; перад зычным падваеньня ня бывае: *ліст — лісьце, шчасьце, радасьцю, косьцю, хітрасьцю, і т. далей.*

Гук *р* і губныя *б, п, в, м*, не падвойваюцца. Стаўшы перад ётавымі галоснымі, яны з імі ня зьліваюцца: *пер'е, надвор'е, зьявер'е; дуб'ё, баб'ё, бязрыб'е; кун'ё, п'е, п'яўка; сям'я, лам'ё, Хацім'я; здароўе, верхайё, ідаіё, віць — уе, салавей — салаўі, муравей — мураўі, крыві — кроўю і т. далей.*

Апрача таго, падвойныя зычныя знаходзім:

1) у складаных словах: *аддаць, ссыпаць, бяззубы, зросься, нёсься, шпак на дубе расьсьпяваўся* і т. далей.

2) У прыметах, створаных ад тых іменьнікаў, што маюць аснову на **н**: *сукно — суконны, рамень — раменны, камень — каменны, вайна — ваенны, сон — сонны, восень — асеньні, вясна — вясеньні і т. далей.*

ГРАМАТЫЧНЫ СКЛАД СЛОВА.

§ 20. **Корань.** Гукі, што астаюцца нязьменнымі у родных паміж сабою словах, складаюць *корань* слова (*вер—а*, *вер—ны*, па—*вер—ыць*, зьяня—*вер'—е*).

§ 21. **Канчатак.** Апошнія гукі ў слове, што зьмяняюцца пры скланеньні й спражэньні, называюцца *канчатка* м. Канчатак (флексія) паказвае род, лік, склон, асобу, час і т. д. Напрыклад: *вад—а*, *вад—ы*, *вад—ою*, *вадз—е*; *плят—у*, *пляц—ш*, *плят—ыць*; *добр—ы*, *добр—ая*, *добр—ае*; *добр—ага*, *добр—ае*, *добр—ым* і г. д.

§ 22. **Устаўка.** Тая нязьменная часць слова, што стаіць паміж коранем і канчаткам, называецца *ўстаўка* й (суфікс): *вер—н—ы*, *вер—ы—ць*, *гаспад—ар*, *гаспад—ар—а*.

Кожная ўстаўка (суфікс) прыдае кораню асобнае значэньне. Напрыклад:

1) Устаўкі *ар*, *ец*, *нік*, *ок*, *цель*, *ыр*, *ун* у іменьнях назоўных азначаюць нешта ажыўленае, дзейнае (*гаспад—ар*, *стал—яр*, *куп—ец*, *настаў—нік*, *лясь—нік*, *муж—ык*, *язд—ок*, *непрыя—цель*, *багат—ыр*, *скак—ун*).

2) устаўкі *л*, *шч*, *ств* азначаюць прадметы неажыўленыя ніякага роду (*шы—л—а*, *мы—л—а*, *вогн—шч—а*, *пажар—ышч—а*, *хара—ств—о*).

3) устаўкі *іч*, *овіч*, *евіч* азначаюць патомкаў і прозьвішчы (*Смол—іч*, *Багдан—овіч*, *Капа—евіч*, *Нек-раш—евіч*).

4) устаўкі *ішч*, *к* прыдаюць слову павялічальнае або памяншальнае значэньне (*лап—ішч—а*, *лап—к—а*).

Частя памяншальныя ўстаўкі прыдаюць слову ласкальнае значэньне (брат—*к*—*а*, сястр—*ыц*—*а*, пец—*ейк*—*а*).

5) устаўкі *еньк* (*аньк*) у прыметах азначаюць ласку (дараг—*еньк*—*і*, добр—*аньк*—*і*), *ов*, *ск*—прыналежнасьць (гаспадар—*ск*—*і*, дуб—*ов*—*ы*, стал—*ёв*—*ы*).

6) Устаўкі *іст*, *ат* у прыметах азначаюць велічыню, сілу (калас—*іст*—*ы*, пляч—*ыст*—*ы*, валас—*ат*—*ы*, касм—*ат*—*ы*, кудл—*ат*—*ы*).

7) Устаўкі дзеяслоўныя: *ава*, *у* (баран—*ава*—*ць*, баран—*у*—*ю*; гандл—*ява*—*ць*, гандл—*ю*—*ю* і т. д.

§ 23. Прыстаўка. Тая часьць слова, што стаіць перад коранем, называецца *п р ы с т а ў к а й*.

Прыстаўкі — гэта прыменны, што непадзельна зрасьліся з словам: *настаўнік*, *памаленьку*, *наўцекі*, *пераставіць*, *адбіць* і т. далей.

Прыстаўкі прыдаюць слову новае значэньне, а часам без прыстаўкі слова зусім ня мае значэньня: *пераход*, *падарожны*, *прывычка*, *але* — *ход*, *дарожны* значаць нешта другое, а *вычка* нічога ня значыць.

Некаторыя словы маюць па дзьве й па тры прыстаўкі: *не—да—сол*, *зь—ня—вер'е*, *не—да—з—вол*.

ЗАДАЧКА 8-ая. *Знайсьці корань, прыстаўку, устаўку й канчаток.*

Белы, пабяліць, беленькі, белаваты, бяльмо; варэньне, варыць, варыва, прыварак; загар, гарэлка, гарачы, гарачка; пагражаць, пагроза, грозьба; прыліпаць, ляпіць, ліпкі, лепка; рада, парада, зрада, зраднік; сьвет, сьвечка, асьвета, сьвяцільня, сьветач; цягнуць, цяжкі, цяжар, пацягушкі: спачуваньне, паведамленьне, ведамасьць, падарожны, селянін, вага, паважны, даручыць, падручнік, перапалохацца, пярэпалахі, падпасіч, прымаўка, правадыр, размова, сумежны, сусед, настольнік, гаспадар, гаспадыня, Міцкевіч, Мамоніч, крывіч, сьлепата, мельнічыха, сварлівы, сусьветны.

§ 23. **Аснова.** Карэнь, злучаны з прыстаўкай і ўстаўкай, называецца *асновай* слова. Пры скланеньні ды пры спражэньні канчатак (флексія) дадаецца да асновы слова.

§ 24. **Словы карэнныя й вытворныя.** Часам карэнь сам па сабе, без канчатку й устаўкі, бывае асобным словам: *стол, дом, конь, пень*. Такія словы называюцца *карэннымі*. Да карэнных слоў канчатак дадаецца да кораню беспасярэдна (бяз устаўкі): *вер—а, вад—а, ілав—а, пол—е, акн—о*.

Але найчасцей карэнь асобна зусім ня ўжываецца, а да яго далучаецца ўстаўка з канчаткам. Такія словы, што вытвараны з кораню пры помачы ўстаўкі, называюцца *вытворнымі*: *вер—н—ы, хара—ств—о, гаспад—ар, настаў—нік, лясь—нік, сел—ян—е, кус—ок*.

ЗАДАЧКА 9-ая. *Выпісаць словы карэнныя, а потым вытворныя.*

Сталяр, багатыр, хата, час, маляр, гук, гам, стол, гаспадыня, сьмех, сена, гаспадарства, вочы, вуха, кветка, мужык, селянін, сяло, вясна, вогнішча, лапка, лапа, сват, сватка, каменны, рамень, раменны, шкло, шкляны, глухата, дзіця, імя, кураня, зуб, зубаты, палатно, палатняны, гаспадарскі, конік, конь, волік, вол, палец, пальчык, птушка, гняздо, любасьць, сястрыца, вада, вадзіца, воран, варона, вецер, восень, веснавы, летні, лецейка, лета, налецце, дабро, дабрата, воўк, ваўчаныя, гусяня, калена, пакаленьне.

§ 25. **Словы простыя й складаныя.** Калі слова мае адзін карэнь, то яно называецца *простым*: *стол, настольнік, застольны, вада, конь, лес, ляснік*.

Калі слова мае два карані, то яно называецца *складаным*: *Бел—а—русь, нач—леі, поў—нач, земл—я—роб, сух—е—дні, кур—о—дым*.

Сустаўныя часткі складаных слоў часта злучаюцца паміж сабою галоснымі **а—я** (пад націскам — **о—е**), якія называюцца *злучальнымі галоснымі*.

Ад складаных слоў трэба адрозьніваць словы *прыставачныя*: па—на—дворак, па—ня—дзелак, за—хад. Гэта словы простыя, а не складаныя.

ЗАДАЧКА 10-ая. *Выпісаць словы простыя, а потым складаныя.*

Вербалоз, курасьлеп, пралеска, мяцеліца, нядзеля, панядзелак, сенажаць, сенакос, паплаўнічы, напасёлкі, трыкутнік, полудзень, панадворак, начлежнік, прайдзісьвет, пятніца, пастушок, летась, відавочна, навочна, самавар, параход, поўнач, паўчварта, сьнеданьне, буралом, беларускі, красавік, пазалетась, сумесны, пачынальнік, вачывідкі, гультайства, абібок, пуштацьвет, перасол, стагоднік, семсот, трыста, пятнаццаць, трыццаць, дабрадзеі, дабрачыньнасць, ліхадзеі, безгалоўе, падыспад, недагляд, неахайнасць, Наваградак, злыдні, сыровадка, дабранач, дабрыдзень, уладар, закраса, падарожнік, сіваваронка, сырамяць, ліхалецьце, дабрадзеіства.

II

ПРОСТЫ СКАЗ.

Сказ.

ЗАДАЧКА 11. *Сьпісаць у сшытак верш ды палічыць, колькі тут думак і колькі слоў у кожнай думцы.*

44. НА ПРАДВЕСЬНЕ.

Рушыўся сьнег. Зашумела вада.
Раскаваліся рэкі ад лёду.
Лынула вон зімавая вада.
Сонца прыносіць цяпло і пагоду.
Шумныя песьні іграюць лясы.
Павявае вятрок цеплаваты.
Белая ніва ад сьнежнай расы
Убіраецца ў чорныя латы.
Зморана трушанкай ў цёмных хлявох,
Адзваецца рыкам скацінка.
Конікі ў стайнях іржаць пры жлабох.
Бацян праляцеў над адрынкай
Будзіцца посьле зімовага сну
Па хацінках люд працавіты,
Скоранька цягне саху, барану,
Глядзіць—шыны на колах ці зьбіты.

Я. Купала.

Тлумачэньне I. Няпрыветна, цераз, вокны, ночка, пазіраць — тут асобныя словы не выражаюць думкі.

„Няпрыветна цераз вокны ночка пазірае“ — у

гэтых словах выказваецца думка. „Уся сямейка сьпіць ды спачывае“ — тут выказана другая думка. Аб кім?

Думку можна перадаць словамі вусна або на пісьме, рукам твару або рукі, навет адным якім небудзь гукам.

Падумаіце пра ваўка, аб купаньні, аб гульні ў жмуркі, аб лесе ды скажэце, як можна перадаць вашыя думкі аб гэтым?

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. СКАЗ. Пастух трубіць. Сьнег растае. Цёплы вечар. Птушкі ў лесе шчабяталі. Цесна зьбілісь нашы вёскі. Маці ў службу выпраўляе родную дзяціну. Ліпы старыя шумяць за сьцяною. З пахмурнага неба сыпалася імжака. Зьмерклася. Загрымела.

Правіла I. Слова або такое злучэньне слоў, што выражае думку, называецца *сказам*. (*Сьцямнела. Неспакойна зашумела жыта маладога. Жалем сьціскаюцца ірудзі*).

Словы, з якіх складаецца сказ, называюцца часьцінамі сказу. Прыкладам, у сказе — *Ярка на камінку смолны корч палае* — будзе пяць часьцін сказу. Ярка—1, на камінку—2, смолны—3, корч—4, палае—5.

Увага. Такія словы, як—*але, або, ці, а, і*— ня лічацца за асобную часьціну.

На пісьме адзін сказ ад другога аддзяляецца кропкай (.), коскай (;), кропкай з коскай (:), і дзвюма кропкамі (:), але найчасьцей — кропкай.

ЗАДАЧКА 12. *Перапісаць і аддзяліць адзін сказ ад другога кропкай.*

Сьвяціла сонца птушкі пелі была вясна ўжо дзьве нядзелі гняздо клаў бусел-клекатун лясы ўжо пукацца хацелі і песьні весела шумелі шукаў ахвяр сваіх каршун але зьбірацца сталі жмары крукі паселі на папары запеў а полудні павун і сівер з

поўначы павеяў сьнягамі ўсю зямлю абвеяў азябшых птушак б'ець каршун і будзе так са дзье нядзелі імша заціхне ў ка-сьцеле замоўкне бусел-клекатун загіне з выстралу каршун.

Я. Купала.

Ярка на камінку смолны корч палае бацька на калодцы лапаць выплятае латае халацік на зуслоне маці сын васьмёхга-довы корчык падкладае сьветлая галоўка мыслямі занята многа ўсякіх думак у вачох Ігната белым інеем пакрыты на гасьцінцы беразьняк сьнегам космы ўсе абвіты у белым сьнезе маладняк сьвішчуць сані на марозе коні пыркаюць, хрыпяць крык і гоман на дарозе бомы стогнуць і зьвіняць скверыць холад пабялелі ву-сы, сьвітка вазака толькі шчокі счырванелі ад марозу ў му-жыка. (Я. Колас).

Дзейнік і выказьнік.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. ДЗЕЙНІК. Прышла зіма халод-ная. Прыцьмілася сонца яснае. Прыціх тум баравы. На полі пуст-ка страшная. Між палёў шырокіх я адзін стаю. Сьляпы сьля-пому не павадыр. Адзін другога не пераважыць. Авоць нябосю брат. Чужое ня грэе.

Правіла 2. Тое, аб чым гаворыцца ў сказе, назы-ваецца дзейнікам. (Птушкі ў лесе шчабяталі).

Найчасьцей дзейнік азначае прадмет, які нешта дзее або з якім нешта дзеецца. (Пастух трубіць. Зоркі сьвецяцца).

Дзейнік адказвае на пытаньне: хто? калі прадмет ажыўлены. (Ваўкі (хто?) на сьцежках ібляюцца), і што? — калі прадмет неажыўлены. (Раскаваліся рэкі (што?) ад лёду).

ЗАДАЧКА 13. *Перапісаць, дзейнікі падчыркніць ды паставіць над імі адпаведныя пытаньні.*

Праляцела борзда лета. Пусты ўлетку нашы вёскі. Будзіцца посьля зімовага сну па хацінках люд працавіты. Шумныя бярозы пабяліў мароз. Лынула вон зімовая вада. Папсавала гразь дарогу. Перавалы загулі. Глядзіць прыветна з неба сонца. Першая жаваранка запела ціха аб вясне. Люблю я прывольле шырокіх палёў. Чыстых хмарак валаконцы сталі ў кружочак. Сіняе неба ўсё сонцам заліта. Вышлі на поле жнеі з сярпамі. Плачуць ветры над магілай. Мяккі сьнег лятае пухам. Пешы коннаму не таварыш. Пяць—больш за чатыры. Кветка красуе на грунце ўбогім. Колас ня гнецца зярнём да зямлі. Даль паўнютка ціхай смуты. Лёгкі ветрык сад калыша. Сыты галоднаму не спагадае. Праворны ўсюды пасьпее. Чужымі сьлязьмі ніхто не разжывецца. Прыгожаму ўсё прыстала.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. ВЫКАЗЬНІК. *Поўнач пеўні пракрычалі. Льецца Нёман паміж гораў. Пачаліся вясеньнія работы. Цянецца араты за крывой сахой. Конік сьлепаваты трасе галавой. Час прамінаецца. Цукер салодкі. Язык Кіева дапытае. Жыта каласістае. Курыца—птушка. На небе зоры мігаляць.*

Правіла 3. Тое, што гаворыцца аб дзейніку, называецца выказьнікам. (Жалем сьціскаюцца грудзі).

Выказьнік адказвае на пытаньні:

- 1) што робіць прадмет? (дзеянне яго),
- 2) што робіцца з прадметам? (стан яго),
- 3) які прадмет? (якасьць яго).
- 4) што такое прадмет? (род яго).

ЗАДАЧКА 14. *Перапісаць і выказьнікі надчыркніць.*

У полі глуха вецер сьвішча. Белай пялёнкай сьнег разьлягаецца. Нікнуў зорак блеск халодны. Новае жыццё прышло. Пусьцее поле. Моўкне птушка. Скідае жоўты ліст бяроза. Рад

любавацца я кветкай прыгожай. Даль паўнютка ціхай смуты. Нямее песня-весьялушка. Ллюцца з неба каплі-сьлёзы. Над вадою адзінютка пахілілася вярбіна. Сьвет палощча дождж сьцюдзёны. На полі срэбны сьнег іскрыцца. Абудзіўся ўвесь дом. Здалёк данасіліся зыкі песень. Агонь разгараецца. Гора забываецца. Варона—птушка ўсяедная. Ніхто сабе ня вораг. Ціхае лета болей ураджайна. Сьляпому вочы завязаны. Сухая ложка рот дзярэ. Старцу сяло не наклад. Наступіла чорна хмара. Несканчоная песня.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. СУСТАУНЫ ВЫКАЗЬНІК. Дзень быў ціхі. Месца было вельмі сухое. Атаўка—сену прыбаўка. Тут будзе пабудована школа. Лебедзі лёгка робяцца свойскімі. Галоднаму пушнінка—малінка. Дзяўчынка ўжо стала вялікая. Асіна бывае прыгожая ўвосень. Усё поле было пакрыта копамі й народам. Шчырая праца—мазалёвая.

Правіла 4. Выказьнік бывае просты й сустаўны.

Просты выказьнік выражаецца адным словам, што азначае дзеянне ці стан прадмета. (Пастух *тфу-біць*. Страва *варыцца*).

Сустаўны выказьнік выражаецца двума словамі. (Ноч *была зорная*).

Увага. У сустаўным выказьніку адна часць ад слова „быць“ (сувязь) звычайна прапускаецца. Гэты пропуск вельмі часта азначаецца, на пісьме працяжнікам. (Галоднаму і пушнінка—малінка. Дабро для ўсіх—наш *правадыр*).

ЗАДАЧКА 15. *Перапісаць і сустаўныя выказьнікі падчыркнуць.*

Пры чаканьні дзень здаецца вялікі. Чужыя грошы—аскома. Чужая бяда—людзям сьмех. Чужая сіла—асіна. Чужая хата горай кáта. Упартая каза—воўку карысьць. Старожа лепей варожы. Служба—тужба. Слова—вецер, а пісьмо—грунт. Слабаму жывату і вада—завада. Салодкая яда—жывату бяда. Свая рука—уладыка. Прастата—тая-ж дурата. Прымусная работа—самая

цяжкая. Прымак—той-жа парабак. Першае дзіцятка—панятка. Абяцанка—цацанка, а дурному—радасьць. Няхай—нядобры ча-лавек. Наша дзела—старана. Лішняя нітка—палатну завада. Ліш-няе мудраваньне—дураваньне. Лішняя дабрата—дурата. Ласка—не каляска: сеўшы, не паедзеш. Зіменная ночка—бацьку сарочка. Молада—зелена. Час быў вясеньні.

Асноўныя й даданыя чась-ціны сказу.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Настала лета. Сенажаць скошана. Усё заліта блескам сонца. Важным панам певень ходзіць. Певень жытам куры частуе. З поўначы цёмнае нудная восень прышла. Скверыць холад. Праз поле хлопец старца за руку вядзе. Надыйшла восень. Восень птушак міленькіх з краю радзімага ў вырай загнала ад нас.

Правіла 5. Часьціны сказу дзеляцца на асноўныя й даданыя.

Асноўных часьцін дзьве: дзейнік і выказнік; рэшту слоў у сказе складаюць даданыя часьціны сказу.

Даданыя словы адказваюць на пытаньні: *каго, чаго, каму, чаму, які, чый, дзе, куды, адкуль, як, калі і т. д.*

ЗАДАЧКА 16. *Перапісаць і даданыя часьціны падкрэпіць.*

Збожжа пажатае з ніваў пазвожана. Голья гоні самотна пляжаць. Неба дажджліваю хмарай абложана. Траўкай ня грае сваёй сенажаць. Кветкі ня сьвецяць галоўкамі яснымі. Кусьце бяз лісту, бяз красак стаяць. З гэтымі восені днямі бяскраснымі цяжкія думкі на сэрца ляцяць. Толькі высокія хвоі іглістыя вечно-зялёны свой кажуць убор. Старое нешта ўсё ўспамінаецца. Нейкі няведамы жаль уздымаецца. (*А. Гар.*). Сёмка служыў сторажам на чугунцы. Гаспадары за сталом громка гутарку вядуць. (*Я. Куп.*). Шпарка коні ймчацца ў полі. Наталь-

цы пайшоў толькі восьмы гадоў. Грышка, хлопчык невялічкі, вышаў з дому ў поле. Грышка Петру ўсюды водзіць. І нясецца сярод жыта шчэбет іх шчаслівы. За гарою ёсьць даліна. Званцом шастае ўжо сенажаць. А што бяжыць бяз поваду? Ніхто ня дасьць самохаць волі: ні бог, ні цар, ні багатыр.

Правіла 6. Даданыя часьціны адносяцца або да дзейніка або да выказьніка. Напрыклад, у сказе — *Неспакойна зашумела жыта маладое* — «жыта» будзе дзейнік, «зашумела» — выказьнік; слова *маладое* адносіцца да дзейніка (на пытаньне — *якое жыта?*), а слова *неспакойна* адносіцца да выказьніка (на пытаньне — *як зашумела?*).

Даданыя часьціны могуць мець свае паясьняльныя словы. Прыкладам, у сказе — *Пастушкі злавілі маладога зайчыка* — „пастушкі злавілі“ — гэта асноўныя часьціны (дзейнік і выказьнік); *зайчыка* — даданае слова да выказьніка, а *маладога* — паясьняльнае слова да даданае часьціны „зайчыка“.

ЗАДАЧКА 17. *Словы, што адносяцца да дзейніка, падкрэпліваюць прастай рыскай (—), а словы, што адносяцца да выказьніка, пакручастай (~~~~).*

Стары бор панура шуміць. Нудна выглядае надвор'е ўвосень. Увосень багат і верабей. Маладзенькая травіца блішчыць на сонцы. Луг ужо скошаны. Прайшла вясялая пара лета. Халодны вецер сьвішча ў полі. Неспакойна зашумела жыта маладое. Зранку самага трывожна шэпча зеляное. Уночы чалавек кепска бачыць. Ціха цячэ шырокая рэчка. Вецер дажджлівы панура шуміць. У лесе жывуць лясныя жаваранкі. Па балодзе пахаджае чорнакрылы бусел. Там птушкі райскія жывуць. Сярод лугу рос высокі дуб. Блеск гарачы сьлепіць вочы. Наша хата стаіць на ўзгорку. Шэрая зязюля кукуе ў садзе. Поўнач глуха прабіла. Ужо прайшла зіма цяжкая. Весела пазірае ўвесну стары лес. Начлежнікі выбралі высокі, сухі груд. Край неба блішчаў шырокаю чырвонаю стужкай. Белаватаю пляёнкай

Ўдываўся туман над балотам. Праца ўвесь сьвет ускарміла.
Цэлы гай старасьвецкіх дубоў раскінуўся па беразе Нёмна. На
зямлі ляжаў глыбокі сьнег.

Даданыя словы.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. АЗНАЧЭНЬНЕ. Постаць *няжэ-
тая* слотамі гноіцца. *Чужая* яечня ня вечна. *Таткава* хата
ўсім багата. *Лёкі* ветрык сад калыша. *Пяты* год ужо пайшоў.
Я маю *пяць* братоў. *Паляўнічы* забіў *чацьвертага* цецярука. *Свая*
рука не ліхадзейка.

Правіла 7. Даданыя часьціны сказу дзеляцца
на — *азначэньне, дапаўненьне й акалічнасьці.*

Даданая часьціна сказу, што адказвае на пы-
таньні — *які? чый? каторы? колькі?* — называецца *азна-
чэньнем.* (*Мяккі* (які?) сьнег лятае пухам. Сын любіць
свайго (чыйго?) бацьку. Яму пайшоў *пяты* (каторы?)
гадок. Я маю *пяць* (колькі?) братоў).

ЗАДАЧКА 18. *Сьпісаць і азначэньні падчыркнуць.*

Насталі туманныя дні. Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі.
Перасталая грэць яснае сонейка. Ужо й халодная восень прышла.
Маладое піва выходзіцца. Воўчая доля расьце скоро. Мае лапці
лазовыя пераносяць твае боты казловыя. За свае грошы я
ўсюды харошы. Стаіць сьвятліца нова зрублёна. Хмаркі ахвар-
баваліся ў залаты цьвет. Бор зялёны загуў дружным гоманам.
Чорныя думы мне спаць не даюць. Чаго хмурыцца неба сіняе?
Чаго носяцца віхры дзікія? На вялікім сьвеце б'е жыцьцё
крынцай. Лісьце зжаўцелае з дрэў асыпаецца. Неба адзелася
цёмнымі хмарамі. Нашы сасонкі шумнага бору далі вам хаты.
Нашыя жнейкі ў жніўную пору пелі вам песьні. Вашым патом-
кам нашыя маткі казкі складалі. (*Я. Куп.*). Плачуць бязьлістыя
ліпы старыя. Калісьці летняй рабочай парой праз вёску я йшоў

Панураю чаргой стаялі хаты. Сьціхлі песьні зімняй буры. Вольныя птушкі кругом шчабяталі. Усе ласы на чужыя прыпасы. Два браты родныя цераз межу живуць (*вочы*).

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. ДАПАЎНЕНЬНЕ. Дзед лавіў *невадам* рыбу, а баба прала *кудзелю*. Пасварылася зіма з *вясною*. Чужая болька *нікому* не баліць. Каласочки *на соломках галоўкай* качаюць. Рад любаватца я *кветкай* прыгожай. У *лені* баляць калені. Ляснікова пасада стаяла *пры лесе*. Поле пакрылася *зялёнамі*. Праца *нам* *шчасьце* дае.

Правіла 8. Даданае слова ў сказе, што адказвае на пытаньні: *каго? чаго? каму? чаму? каго? што? кім? чым? пры кім? пры чым?* — называецца *дапаўненьнем*. (Сава ня *уродзіць* (каго?) *сакала*. *Жалем* (чым?) сьціскаюцца грудзі).

Калі дапаўненьне адказвае на пытаньні *каго? што?* — то яно называецца *простым*. (Пастух пасе *авечкі*. Сьнег замятае *дарою*). Усе іншыя дапаўненьні называюцца *залежнымі*.

У сказе дапаўненьне можа мець рознае значэньне: яно можа выражаць прыналежнасьць (хата *бацькі*), месца (хата *ў лесе*), час (гэта здарылася *пад восень*), параўнаньне (лепшы *за брата*, горшы *за мя*), прычыну (пасварыліся *за ножык*, *за цацкі*), спосаб дзеяньня (селі *радком*, хмель уецца *пруджынамі*), частку прадмета (кусок *хлеба*, збан *малака*) і інш. ды адказваць на розныя пытаньні.

Дапаўненьнем можа быць кожнае слова, што падмяняе назоў прадмета, напр.: бачу *сьляпога*, пашкадуй *малого*, ня б'юць *ляжачага*, іншае дараванае *даражэй за купленае*, *кожнаму* сваё дзіця *міла*.

ЗАДАЧКА 19. *Перапісаць і дапаўненьні падчыркнуць.*

Ніва пустымі шуміць каласамі. Ніва ня цешыць жаночых вачэй. Колас ня гнецца зярнём да зямлі. Працаю сілы прыроды к людзям у слугі ідуць. Пахілага дзерава вецер ня доміць. Умова

гарады дэержыць. У лені баляць калені. Пára касьцей ня ломіць. Вожыкі робяць сабе гнёзды з лісьцяў. Кажаны ня робяць сабе гнёздаў на зіму. Чалавек прымусіў працаваць на сваю карысьць жывёлу. Навет вольнае паветра служыць чалавеку. Чалавек бачыць вачыма, чуе вушамі, нюхае носам, языком пазнае смак, а пальцамі мацае. Перад адлётам у вырай птушкі пачынаюць трывожыцца. Сьляпому вочы завязаны. Салавей песнямі ня сыт. Сіла й салому ломіць. Свая сіла кожнаму міла. Рука руку мые.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. АКАЛІЧНАСЬЦІ. Я *змалку там штадня гуляў. Вягэла йшлі гулянкi нашы. (М. Багд.). Стаяў калісь тут бор стары. Мы доўга плылі ў бурным моры. Пада-рожныя ад утоми ледзь перастаўлялі ногі. На маіле адзінока каліна расьце.*

Правіла 9. Акалічнасьці дзеляцца на акалічнасьць *месца, часу, спосабу дзьяньня, прычыны й мэты.*

1) *Акалічнасьць месца* адказвае на пытаньні: *дзе? куды? адкуль? скуль?* (Бяда ў бары яго спаткала. Вокны нашага пакою выходзілі на захад. З неба звалілася зорка).

2) *Акалічнасьць часу* адказвае на пытаньні: *калі? як доўга? ад якога і да якога часу?* (Увечар пайшоў дождж. Дождж ішоў цэлы дзень. Працуй зраньня аж да зьмярканьня).

3) *Акалічнасьць спосабу дзьяньня* адказвае на пытаньні: *як? якім спосабам нешта дзеецца?* (Праляцела борзда пета. Пайшлі ў места пехатою).

4) *Акалічнасьць прычыны* адказвае на пытаньні: *чаму? дзеля якой прычыны?* (За работай сьвету ня бачыць. Хата загарэлася ад пачы).

5) *Акалічнасьць мэты* адказвае на пытаньні: *на што? дзеля якой мэты* (Ён усё раздаў на бедных. Валы пайшлі ніць воду).

ЗАДАЧКА 20. *Сьпісаць і акалічнасьці падчыркнучь.*

Месяц круглы ўстаў на небе. Над збожжам убогім вецер гуляе на волі. Пусьціўся Мікіта на валакіту. І туз часам воду возіць. Не пагаснуць зоркі ў небе. Хмель пружынамі абвіваў высокія тычынкі. Ад кургана да кургана, ад гаю да гаю ў пяць нітак лягла цьмяна дарожка крывая. А поўначы астры ў садзе расьцьвілі. Шмат у нашым жыцьці ёсьць дарог, а вядуць яны ўсе да магілы. Даўно ўжо целама я хварэю і хвор душой. Скора, скоро дуне холад, сьнег пасыпле з сівых хмар. Зноў мароз надызде люты, і клубком паваліць пар. Бор стары завьё нудна. Зашуміць кругом лаза. Пад іх шум ня раз на сэрца капне горкая сьляза. (Я. Кол.) Ужо й халодная восень прышла. Сонейка рэдка паказваецца з-за хмар. Не падымаецца яно высака над зямлёю. Позна ўзйдзе, нявысака падымецца ды зноў схавецца. Хмары ня сходзяць з неба. Усё хаваецца ад холаду й дажджу. Усё пакінула нас разам з сонейкам. Толькі высака над зямлёю чуваць маркотны крык жураўлёў. Борзда лятуць яны з поўначы на поўдзень і сваім крыкам быццам шлюць нам сваё разьвітаньне. Лес агаліўся, парадзеў і стаіць сіратою, толькі жыта маладое расьце ды руніцца.

ЗАДАЧКА 21. *Выпісаць спачатку сказы з акалічнасьцямі месца, потым—з акалічнасьцямі часу, спосабу дзеяньня і т. д.*

Ад цяплосьці не баляць косьці. Падаюць сьняжынкі чыстым серабром. Сеюцца пушынкі ціха пад вакном. Апаўшае ўвосень лісьце пойдзе расьлінам на карысьць. Зябнуць вербы на марозе. Глуха лес гамоніць. Услед думкам неспакойна вецер падпявае. Расьліны выгадалі за лета насеньне. Усе пералётныя птушкі пакідаюць нас на зіму ды ляцяць у вырай. Застаюцца зімаваць з намі толькі галкі, вароны, вераб'і, сарокі, цецярुकі ды яшчэ некаторыя птушкі. Дзікія зьвяры ад холаду залазяць у бярогі. Шмат якія зьвяры ў самы халодны час засыпаюць. На прадвесьне яны прачынаюцца худыя ад доўгага сну. Зайцу самая халодная зіма не перашкаджае скакаць па сьнежнай роўнядзі. Віёрка прыпасе сабе з восені арэхаў у дупле дзерава. На зіму яна засыпае ў сваім гнязьдзе. Вучням далі разгадаць загадку. Загадка

была хітра зложена. Сабака бяжыць за гаспадаром тропам. Кругом круціць завіруха, гуляе, шуміць. Любая думачка зданьнем шчасьлівым, сонейкам ясным блішчыць. Доўга пра землю яны гаварылі, гарэлі іх вочы агнём. Сыплюцца кроплі часта й дробна, ціха па стрэсе бубняць. Вецер дажджлівы панура сьпявае, жаласна сьвішча праз плот. Маці ў службу выпраўляе родную дзяціну ды украдкам выцірае рукавом сьлязіну. (*Я. Колас*). Страхі найчасьцей здараюцца ўночы. Дарога праходзіла паміж могілак і карчмы. Карчма стаяла пасярэдзіне дарогі. На могілках нешта плакала. Гэта пугач сьвістаў у гнілой капліцы. Баба перапалохалася на сьмерць ды няпрытомна кінулася бегчы. Сабраліся хлопцы ўвечар. Многа страшных здарэньняў успомнілі хлопцы. Уканцы зайшла гутарка пра страхі. Пачынаюць ляцець ад нас птушкі ў вырай. Навет свойскія качкі й гусі адчуваюць час выфраю. Гэтае пачуцьцё заложана ў іх ад прыроды. На чужыне птушкі жывуць усе разам. Многа птушак забіваюць людзі па дарозе ў вырай. У вырай птушкі гнёзд ня ўюць і песень не пяюць. Віць, гнёзды ды выводзіць дзетак яны (птушкі) прылятаюць на сваю родзіну. На ўсходзе неба грае дзіўным блескам жару. Чыстых хмарак валаконцы сталі ў кружочак.

Зваротак.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. *Разабраць, паказаўшы назовы прадметаў, да каторых зьвернута мова.*

Цяжкая, жнейка, праца твая! Ну, матулька, будзь здарова!
Ох, дачушка, хлеб твой горкі, горка твая доля! Вот, брат, раўніна, і вокам ня скінеш! Ой, Грыгор, Грыгорка! што зрабіў ты з намі? Будзь паслушна ты, дачушка! (*Я. Кол.*). Разьвівайся, сыры дубе, зараз мароз будзе! Вярнецесья, млоды леты, хоць да мяне ў госьці! (*п.*). Гэй, скажы, груган нязнаны, скуль ты прыбываеш? (*Я. Куп.*) Дзе ты, лепшая, дзе ты, доля? (*Я. Куп.*). Прадам цябе, коню, коню, вараненькі, за талер бяленькі! (*п.*). Ня дзівуйся, мой дружа нядбалы, што я сягонья так злосна

шумлю! (*Я. Куп.*). Ты, саколе—верна пташачка, ці бываў ты на маёй старане? Ці плача айцец-маці па мне? (*п.*). Паўстань, пракляццем катаваны! Ты, моладзь сьветла й магутна, ты волі лепшай будаўнік.

Правіла 10. Імя таго прадмета (асобы або рэчы), да каторага зварачаюцца з мовай, называецца *звароткам*. (Цяжкая, *жнейка*, праца твая!).

Зваротак аддзяляецца ў сказе знакам прыпынку:

1) Калі зваротак стаіць у пачатку сказу ды вымаўляецца з асаблівым націскам, то посьля яго ставіцца клічнік, а ў канцы—кропка. (*Браты!* хай кожны пасьпяшае адно нам думаць і рабіць). А калі зваротак стаіць у пачатку, але вымаўляецца бяз націску або без задзержкі голасу на ім, то посьля яго ставіцца коска, а ў канцы—клічнік або пыталнік, у залежнасьці ад таго, які будзе сказ—клічны ці пыталны. (*Каліна*, ня стой, распускайся ды ў белы цвет раскладайся!).

2) Калі зваротак стаіць у сярэдзіне сказу, то ён аддзяляецца коскамі. (Час табе, *дзеванька*, на пасад!).

3) Калі зваротак стаіць у канцы сказу, то перад ім ставіцца коска, а посьля яго клічнік або пыталнік, у залежнасьці ад таго, які будзе сказ—клічны ці пыталны. (Чаго ты плачаш, *Янук?* Пара табе ў школку, *Адась!*).

Увага. 1) Зваротак можа мець пры сабе свае даданыя словы, якія аддзяляюцца знакам прыпынку разам з самым звароткам. (*Сьпі, мой міленькі саколкі!*).

Увага. 2) Зваротак можа паўтарацца два і болей разоў. (*Ой коню, мой коню*, заграй пада мною! (*п.*). Край мой, край мой, край *люб*, край мой *родны*, *дарагі!*).

ЗАДАЧКА 22. Ператісаць і звароткі падчыркнута

Ой, воўча, сядзі моўча! Ой памалу, памалу, пастушок, іграй майго сэрца не ўражай! Ня гудзі так, восень, непагодай дзікай! Ня крываўся, сэрца, з нядолі вялікай! Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса? Дай мне, кумка, мукі на аладкі! Памажы мне, галубка, зьвязаць ячмень! Калі-ж, кумка, жыбулькі надта колюцца. На табе, нябожа, што нам нязгожа! Ня цурайся мяне, панічок, што далонь пакрываюць мазолі! Чуў я, мужчыны, зямля прадаецца. (Я. Кол.). Вучыся, нябожа: вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. (Я. Куп.). Брацьця! ці зможам грамадзкае гора? Брацьця! ці хваціць нам сілы? Рушымся, брацьця, хутчэй! (М. Байд.). Эх, ты, небарака, то, знаць, па табе ўсё вецер сумуе ў вярбе! (Я. Кол.). Грайце, дудачкі, голасна! Скачэце, дзеванькі, хораша! Мой мілы пакою, добра мне з табою!

ЗАДАЧКА 23. Сьпісаць і паставіць знакі прытыску.

Зязюлька зязюлька кукуеш голасна да ня жаласна. Прыступі гаспадару да свайго караваю. Ой куды ты казача вандруеш. Глянь ты слаўны уладар на палеткі свае Жальцеса звонкія струны Люлі, сьпі мой сынку (Я. Куп.). Куды ты бяжыш дарога (Я. Кол.). Ціха братка не лякайся, з хлебам-солью не хавайся Салавейка лугавы ня пой рана да зары. Ой вы браткі вы мае запрагайце коні мне (п.). Адкуль родам купчоначка Ойчанька мой родненькі да убярэм мы ключначку да паставім на ганачку. Ой Дунаю Дунаю як-жа нам ды назваць цябе Ці жыва-здарава ты мая сястрыца Ня пытайся братка ці жыва-здарава, а пытайся братка, якая мая доля (п.). Гэй пажарнікі браць жвава коні да язды. Ты зялёная дуброва расьцьвітай і шумеці добрай славай пачынай Варушыся конік мой сьвенькі Супачынь брат пастой, пакурым. Нядобра вы дзеткі зрабілі. Прэч гадзіны, сьліўні, рапухі Павесь шапачку мой сыне Ну сыноч службы здаровы Што цябе чакае сын Муляр што ты будуеш каму Што-ж табе пісаць старэнькі Не настане кум ніколі супакой між намі. Чыжык чыжык дзе ты быў За праўду, за шчасьце, за лепшую долю вазьміся мой дружа пастой (Я. Куп.). Я ад вас дадэка бацькаўскія гоні. Дзе ты шчасьце мае, дзе ты

сьветлая доля Разьвейся туман, расплывецца хмары над хатай пахілай маёй (Я. Куп.). Ня пужайся мой кумочак

Пабочнае слова.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Дзед, *мабыць*, не пачуў таго грукату. Ну, *авось*, табе паможа брат. Вот, *напрыклад*, маё, дык, *пэўне-жэ*, райскае жыццё. Ён, *здаецца*, вучыўся заганіцай. *Нажаль*, я ня памятую такога адарэння. Ты, *разумеецца*, паможаш мне ў прыгодзе. Напішы мне, *калі ласка*, пісямко да хаты!

Правіла 11. Слова — *мабыць*, *напрыклад*, *пэўне*, *авось*, *нябось*, *здаецца*, *разумеецца*, *нажаль*, *маўляў*, *памойму* і інш.—назваюцца **пабочнымі**.

Пабочнае слова ўстаўляецца ў сказ дзеля таго, каб паказаць, як асоба гаворачая адносіцца да выказанай ёю думкі.

Асоба гаворачая пабочнымі словамі можа выразіць:

1) *упэўненасць* (запраўды, бяспрэчна, бязумоўна, пэўне, разумеецца, ей-права, вядома і інш.).

2) *дагадку*, *няпэўнасць* або *мачымасць* (бадай што, мусіць, здаецца, мабыць, відаць, знаць, авось, нябось і інш.).

3) *чужую* або *сваю думку* (кажуць, чуваць, маўляў, памойму, панашаму, па-мне і інш.).

4) *паступовасць* (нарэшце, папершае, з аднаго боку, з другога боку і інш.).

5) *вывад* або *заклучэнне* (такім парадкам, значыць, адным словам, стала быць і інш.).

б) розныя ўражаньні (напраздзіў, надзіва, нажалі, нашчасце і інш).

Пабочныя словы не адносяцца ні да якой часьціны сказу, дзеля гэтага яны аддзяляюцца коскамі.

Калі пабочнае слова стаіць у пачатку сказу, то пасья яго ставіцца коска. (*Відаць*, пойдзе хутка дождж); калі яно стаіць ў сярэдзіне сказу, то выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў (*Сёлета, мабыць*, цяжкі будзе год). А калі пабочнае слова стаіць у канцы сказу, то перад ім ставіцца коска. (*Вайна будзе, кажучь*).

ЗАДАЧКА 24. *Перапісаць ды пабочныя словы выдзельць коскамі.*

На вялікай знаць быў згубе ў далёкіх старонках. Нашая ластавачка напрыклад, лятучы у вырай, пралятае дарогу ўвелькі да дзесяцёх тысяч міль. І дома мусіць вячэраюць цяпер. Ён мусіць зусім забыўся, што далі яму такую мяннюшку. У дарозе вядомая рэч зразу зусім ня чуваць цяжару, а прайдзі далей, дык і хунт пудам здасца. (*Яд. III.*) Праўда сьпяраша і па нашым целе забегалі мурашкі, а потым—нічога. (*Яд. III.*) Тыя дык прызнаюся адразу далі рады мне, старому. Ня рад відаць быў пан аконам гэткай праяве. Дакучыла відаць ёй карміць хлебам зьвера. Ажно прыйшлі ўрэшце тыя самыя людзі. (*Яд. III.*)

Ой відаць на навальніцу зранку прыпякае! Усё йшло здавалася яму сваёю дарогай. От ведама забавляліся, як умелі. Вышлі на поле вась жнеі з сярпамі. Гадкоў з васьм мусіць мае? Вось на мель платы ўзагналі. Ох, паплыў-бы я здаецца хмаркі разам з вамі (*Я Кол.*)

Прыдатак.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Шатавіла-матавіла панямецку гаварыла. Астаўся адзін сын-сірата. Сьпераду шыльца-вільца Янка, брат майго таварыша, вельмі любіць паляваньне. Грышка хлопчык невялічкі, вышаў з дому ў поле. Гэй, ты, Нёман, наша рэка! Чуў ты смутак горкай долі свайго сына-мужыка. Вісьне скарга ўздоўж Нёмна, Беларусі сына. Устаў на заўтра ён ранютка, да ўсходу сонца. Будзеш ты чытаць нам, цёмным клімакам. Горад Полацак пабудован у незапомныя часы.

Правіла 12. Прыдатакам называецца азначэнне, пастаўленае ў тэй самай форме, як і тое слова, да якога яно адносіцца. (Апранула зямля-матка кажушок зялёны. Мілая кветка, дзіятка поля).

Прыдатак можа мець пры сабе даданыя (паясьняльныя) словы, з якімі ён і выдзяляецца пэўнымі знакамі прыпынку. (Праляцела борзда лета, наша сьветлая пара).

Прыдатак выдзяляецца такімі знакамі прыпынку:

1) Калі прыдатак і тое слова, да якога ён адносіцца, складаюць адну назву, то паміж імі звычайна ставіцца злучок (-). (Стаіць груша-сіраціна на мяжы ў полі).

2) Калі прыдатак мае пры сабе даданыя словы, то найчасцей выдзяляецца коскамі. (Сьветлыя хмаркі, дзеткі прасторы, ціха на небе пльвучы), а часам — працяжнікамі. (Хлебароб — мужык вясковы — вось па межах ходзіць).

3) Калі прыдатак азначае пералічэнне, то перад ім ставіцца двукроп'е. (Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы: казылякі, асавікі, лісіцы, сыраежкі і іншыя).

4) Калі прыдатак азначае якую небудзь асабістую назву (назву кнігі, твору, газеты, парахода, віціны, мясцовасці ці чаго падобн.), то яго бяруць у двухосьсе. (Мы чытаем газету «Наша Праца». Параход „Работнік“ плавае па Нёмне).

Увага. Калі ў сказе няма таго слова, да якога адносіцца прыдатак, выражаны ў асабістай назьве, то ён ставіцца ў форме дапаўненьня. (Мы чытаем „Нашу Працу“. Мы чыталі „Новую Зямлю“, але — Мы чыталі поэму „Новая Зямля“.

Калі прыдатак злучаецца словамі *або, навет, ажно, асабліва* і інш., то перад гэтымі словамі ставіцца коска. (Просіць шчыра грамаця, *ажно шапсу окінуў*).

Калі прыдатак стаіць перад уласным імем, то ён коскай не аддзяляецца. *Горад Менск — сталіца Савецкай Беларусі.*

ЗАДАЧКА 25. *Перапісаць і прыдаткі падчыркнуць.*

Могілікі ў полі адны-адзіночкі. З поўначы холаду, сіверу буйнага, гусі на поўдзень ляцяць. Ваўчанят водзіць аблетак, гадавалы воўк. Два браты, Алесь і Антось, згаварыліся пайсьці ў грыбы. Лійцесь, думкі, сэрца дзеці! Ой вы, думкі, думкі—сэрца майго раны! Рана засмуцілісь думкі, сэрца дзеці. Ці вас песьня-жальба, думкі, ўзгадавала? Ночанька мая ты, ціхі сон вясны! Ночанька мая ты, ціхая дума! Цёмная хмарка адна-адзінока. І застогнеш, як над нівай той мужык-араты. Між узгоркаў, над ракою, выглядае сіратою наша беднае сяло. *Я. Кол.* Раніцай-халадком—ісьці было нішто. Павёў Янка бычка-трацячка прадаваць. Сядзелі яны, бедныя, у куточку ды плакалі. А там, проці сонца, вжоў поўзае хмарка. і доўга, навет цэлыя годы, чуваць пах ляснога пожару.

ЗАДАЧКА 26. *Сьпісаць і аддзяліць прыдаткі знакамі прыпіску.*

1. Хвоя веліч стаіць на кургане. Ой дарога сьцежка вузкая, крывая! Як ліхія думкі мыслі, над зямлёю хмары зьвісьлі. Рвецца дух мой на свабоду із турмы магілы. Пышны ўбор іх лісты

паэрывала. Муж нябожчык ўсплыў на думку. Вобразы мілыя роднага краю смутак і радасьць мая! Высок, высок паркан сыцяна! Коніка сябра свайго паганяй! І яго панукі крыку ня чакае Сіўка. Адпачыўшы, зноў конь цягне сошаньку крывулю. Няхай жыта нашу ўцеху не кране град ніколі! А там каля агню варушыліся й бегалі дзеці. Рана ўстала Алена да сонца. На саломцы тонкай у траве густой сьпее-дасьпявае колас сіратой. На скошаным лузе недалёка ад дубоў пасьвіліся стадкі. Маленькія камарыкі таўкачыкі кучкамі гулялі на сонцы. Было тут у дубох адно прыгожае месца. І рэчка у хвалях жалобе бяжыць, і неба праз сьлёзы глядзіць. Смутна сэрцам прачуваю вашы думкі сьпевы. У самым беразе у вадзе чуць-чуць шарасьцеў чарот. Я знаю ў полі двух родных братоў зялёных, кудравых і сьвежых дубкоў. Недалёка пад гарою было балота.

II. У цёмным лесе у вялікай нары вывела ваўчыха трох ваўчанят. Ваўчанят вадзіў аблетак гадавалы воўк. Доўга рабіў ён шкоду людзям гэты разбойнік. У канцы вёскі каля старэнькай хаткі ўдавы Тамашыхі собралася кучка баб. І вось яна ўжо Тамашыхай стала Тамашыхай гаспадыняй. Каля крыжовых дарог пад узгоркам разрасьліся кусьцікі пад'яловец, сухадрэўка й лаза. (Яд. III). Маладзенькая травіца атава блішчыць на сонцы. За вёскай на полі ўзрастае сасонка. І сьніцца ёй беднай, што вецер зьнямее, настане цяпло і спакой. Плаваюць па моры вялікія параходы або караблі. У моры жыве многа ўсялякай рыбы дробнай і вялікай. Не знаходзяць сабе яды ўзіму балотныя птушкі буслы, жураўлі бакасы. Засумуюць зноў балоты бяз вас (птушкі) госяці лета. Сьпераду лятуць самыя дужыя й разумныя птушкі правадыры. На чужыне жывуць птушкі ўсе разам і кнігі, і бакасы, і качкі, і чаплі. А навокала—драбязя валасянкі, падманкі, беражанкі й жаваранкі. За вакном на прызьб бачнелася касматая галава Мушкі.

III. Адалі замуж яго дарагую сястру Касю. Быў у школе адзін хлопчык маленькі, мізэрны, слабы. Нягодныя хлопцы вучні надта яму дакучалі. Гурток вучняў хлопцы й дзяўчата кагось абступілі ды нешта голасна й сярдзіта гаварылі. Памаленьку незаметна для нас самых у нашу душу засяваецца зерня страху.

Напроці карчмы крокаў за сто былі могілкі. Трэці Гаўрыла мужык барадаты абводзіць вачыма ўсю даль. Стары Іван Лаўрус скінуў дакучлівую сьлязу. Што ён цяпер рабіць будзе на сьвече сам адзінокі ды яшчэ з тройкай малых дзяцей?! Дванаццаты гадок найстаршай дзяўчынцы Гандзі пайшоў. Дзьве дзяўчынкі большая—Гандзя, а меньшая—Верка збудзіліся ад плачу дзіцяці. Пастух аўчар зрабіў дудку з каліны. Дразняць яго—дзядзька Какоўскі. Гэта месца завецца Кірылава магіла. Чалавек працуе сам і прымусяў працаваць на сваю карысьць жывёлу конь яму возіць і арэ, карова дае малако, авечка—воўну, а сабака вартуе дом. Навет вольнае паветра служыць чалавеку вецер круціць крыльце ў ветраку і надзімае парусы на караблэх. Змоўклі вясёлыя птушкі пяюхі. На дварэ за вакном вецер страшна шуміць. Год мае чатыры пары вясну, лета, восень і зіму. Расьце добра і прыгожа ажно глянуць міла.

ВІДЫ ПРОСТЫХ СКАЗАЎ.

Тлумачэньне II. Подлуг свайго віду сказы дзеляцца адносна:

- 1) выказніка, які пацьвярджае або адмаўляе;
- 2) дзейніка,
- 3) даданных часьцін сказу,
- 4) асобы гаворчай.

Адносна выказніка сказы бываюць *станоўныя* і *адмоўныя*.

Адносна дзейніка — *поўныя* і *няпоўныя*, *асабовыя* і *безасабовыя*.

Адносна даданных часьцін сказу — *кароткія* і *разьвітыя*.

Адносна асобы гаворачай — *анавядальныя, клічныя і пыталныя.*

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Станоуны і адмоуны сназ. Сонца грэе. Месяц ня грэе. Верабей—птушка. Я гэтага не казаў. Ён гэта казаў. Салавей сьпяваў. Салавей не сьпяваў. То ня горкі ў небе блішчаць і міргаюць. То ня сьвецяць ўначы на траве сьветлякі. Ён і есьць і п'е. Ён ні есьць, ні п'е. Ты ніколі ня бываеш вясёлы.

Правіла 13. *Станоўным* сказам называецца такі сказ, у якім выказьнік пацьвярджальны (*Глядзіць* прыветна з неба сонца).

Адмоўным называецца сказ, у якім выказьнік адмоўны. (*Не сьпяваюць* птушкі).

ЗАДАЧКА 27. *Выпісаць спачатку сказы станоўныя, а потым—адмоўныя.*

Не шасьцяць каласы. Звон ня валіцца з касы. Не кладуцца ў стог пласты. Толькі сыплюцца лісты на яловыя кусты. Ня іскрыцца небазор. Ня цьвіце трава-чабор. Ня цыгліць птушыны стан. Толькі поўзае туман. Вецер б'е ў нямы курган. Шапаціць імглісты бор. (*Я. Куп.*) Ня будзі ліха, калі ліха сьпіць. Ня ўсе птушкі лятаюць. Чорныя хмары па небе плывуць. Чорныя думы заснуць не даюць. Валіцца з хмараў то сьнег, то вада. Чорныя думы прыносяць бяда. Не для нас гэта сонейка майскае заглянула на небе высокім. Не для нас распускаецца гэты сад. (*Я. Куп.*) Ночка цёмная на сьвеце вечна не пануе. Зерня, кінутае ў ніву, усходзіць ды красуе. Ні да якой работы няма ахвоты. Ні ладу, ні складу. Шуміць маркотна вольха над рэчкаю бурлівай.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Нароткі і разьвіты сказ. Пусьце поле. Моўкне птушка. Скідае жоўты ліст бяроза. Сонца грэе, прыпякае. Лёд на рэчцы затрашчаў. Папсавала гразь дарогу. Перавалы загулі. Згінуў сьнег з сырой зямлі. Глядзіць прыветна з неба сонца. І перша жаваранка запела ціха аб вясьне. Змоўкла ўсё. Зьмерклася. Ціха месяц адзінокі ходзіць у небе над зямлёй.

Правіла 14. Тыя сказы, што маюць толькі асноўныя часьціны сказу (дзеінік і выказнік), называюцца *кароткімі*, або *неразьвітымі*. (*Сонца зайшло. Сьцяжнела*).

Сказ, што мае, апрача асноўных часьцін, даданыя, называецца *разьвітым*, або *пашыраным*. (*Побач раскінулісь родныя вёскі. Нудная восень прыйшла*).

ЗАДАЧКА 28. *Вылісаць спачатку кароткія сказы, а потым — разьвітыя.*

1. Усё павяла. Дожджык сее бестрастанку. Вецер сьвішча. Толькі стогі парыжэлыя стаяць. Белыя валокны сьцелюцца над долам. Сьціхнуў лесу шолам. Стогі лугавыя вежамі жаўцеюць. Нешчасьліва наша доля нам нічога не дала. Уюцца думкі, цёплы вецер павявае. Люблю пазіраць я на поле вясной. Калышацца жыта. Зеленеюць межы. Было цёпла. Над палямі змрок прарваўся. Лес туманам заснаваўся. Між палёў шырокіх я адзін стаю. Ахваціла ціша ўсю душу маю. Яркая сьвеціць сонца. Ліст не скалыхнецца. Плача зімка. Льюцца сьлёзы. Ажываюць яры. Рушыўся сьнег. Зашумела вада. Раскаваліся рэкі ад лёду. Сонца ўносіць цяпло і пагоду. Шумныя песьні іграюць лясы. Павявае вятрок цеплаваты. Белая ніва ад сьнежнай расы ўбіраецца ў чорныя латы. (*Я. Куп.*) Прыйшла восень. Падае пажоўклае лісьце з дрэў. Ідуць дажджы. Збожжа з палёў сабрана. Ляжыць поле аголенае, сумнае.

II. Надышла вясна. Прыгрэла сонейка. Згінуў сьнег. Асушылі вятры зямельку. Вышаў араты з плугам у поле. Рэжа ён землю нарогамі. Кладзецца зямля ў роўныя загоны. Потым зямлю барануюць. Сейбіт раскідае жменяй зерняты па раллі. Праз некалькі дзён збожжа ўзыходзіць. Поле зноў пакрываецца зялёнівам. Яно зноў выглядае сьвежа й прыгожа. Збожжа расьце ды калышацца ветрам. Цешыцца сэрца працавітага гаспадара. Хутка расьце жыта. Кожнае каліва зялёны каласок выпускае. Паважным і павольным становіцца колас: ён трымае вялікі скарб—хлеб для людзей. Настала лета. Сонца грэе што-раз гарачэй. Пажоўклі каласкі. Зжаўцела саломінка. Ціхае поле зала-

ціца сьпелым збожжам. Колас наліваецца зернем. Кожны колас цяжэе ды нахінаецца да зямлі. Пара жаць. Сьпелыя зерняткі могуць высыпацца на сырую землю. Прышлі жнеі. Пачалася работа. Кладзецца пад сярпом збожжа. Жыта вяжуць ды сушаць. У полі работа скончана. Трэба прымацца за малацьбу.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Поўны й няпоўны сказ. Мяккі сьнег лятае пухам. Зачыняйце шчыльна хату! **Вось** старая хатка. На захадзе сонца. Хмаркі захад чуць заслалі тонкім валаконцам. Даль паўнютка ціхай смуты. Лес па краёх. Былі ў бацькі тры сыны. Жылі сабе згодна.

Правіла 15. Сказ, у якім ёсьць навочна дзейнік і выказнік, называецца *поўным*. (*Птушкі ў лесе шчабталі. Моцна хлопец занудзіўся*).

Той сказ, у якім дзейніка або выказніка навочна няма, але яны разумеюцца і аб іх можна дагадацца, называецца *няпоўным*. (*Адпачынь, брат! Гладзіць коніка па шыі. Мух дакучных іоніць. Аўсяны кісель на сталі*).

ЗАДАЧКА 29. *Вылісаць спачатку сказы поўныя, а потым — няпоўныя.*

Варушыся, конік мой сівенькі! У полі зранку за сахою земляроб гукае. Працаваць вучыся зрана. Клунак за плячыма. Кій ў руках хваёвы. Валіць чарадамі бедны люд вясковы. (*Я Кол.*). Грэчка зжата. Жыта зьвезена даўно. Няхай плачам у сіняй далі песьня разальлецца! Недасолна стала, а перасол на сьпіне. Расталі ў небе кучы хмар. Чуецца говар мне сьпелае нівы. Вольныя птушкі кругом шчабталі. Лёгкі ветрык сад калыша. У небе ні хмурынкі. Дробны дождж сячэ ў вакно. Круглае поле. Горы каменяны. Праслы гнілыя на землю ляглі. У белым сьнезе маладняк. Крык і гоман на дарозе. Чыстым інеем пакрыты на гасьцінцы маладняк. Брод і грэбля кожны крок. Слоць, плюхота, холад, цьма. Полудзень, вар, цішыня. Дзе-ня-дзе садок зьлёны. З гікам мяцеліца дзіка ўздываецца.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Асабовы й безасабовы сказ. Улетку разьвідняецца рана. Скрыпяць сані на марозе.

Пуста ў лузе. Чужым розумам век не пера жывеш. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. Цёмна й хмарна, хмарна й цёмна. Аржаная каша сама сябе хваліць. Ужо сьцямнала. Пяруном зламала дзерава. Разьвіднелася. Грыміць. Хоць блізка відаць, ды далёка дыбаць. Ціха ў полі ў палудзень гарачы. Хоць-бы дзе кусціка рэдкая цень! Толькі ў калысцы плач чуеш дзіцячы. Нудна над вухам зьвініць авадзень.

Правіла 16. Сказ, у якім дзейнік стаіць навочна ці аб ім лёгка дагадацца, называецца *дзеінікавым* (асабовым). (*Дудар дудару дарма іграе. Прылядайцеся, дзеці, да жыцця белай свету!*).

Той сказ, што дзейніка ня мае ды аб ім дагадацца нельга, або калі дзейнік разумеецца няпэўна, называецца *бяздзеінікавым*, або *безасабовым*. (*Чужымі сьлязьмі не запаможашся. Сьцямнала*).

ЗАДАЧКА 30. *Выпісаць спачатку асабовыя, а потым— безасабовыя сказы.*

Цераз сілу і конь ня цягне. Дожджыку просіць зялёнае жыта. Хоча дажджу ярына. Міма хмурынка прайшла. Трудна проці ветру дыхаць. Ня йдзі да палацу шукаці уцехі: там толькі пачуеш нялюдзкія сьмехі. Неба поўна сівых хмар. Базіканьнем работы ня зробіш. Люблю туман у позьню восень. Люблю пахучы сьветлы май. Уставайце, мае дзеткі! Памалу далей станеш. За дурною галавою нагам няма пакою. Родам куры чубаты. Сонейка толькі што ўзыйшло. Любіць народ наш пазіраць на разьліў ракі. Многа работы залатому сонейку ў раннюю вясну. Нешта зьвініць у небе тоненькім срэбным звонікам. Чужымі рукамі добра толькі жар заграбаць. Кожную новую птушку дзеці сустракаюць з радасьцю. Не адзін Гаўрыла ў Полацку. Далёка кепу да вока. На гэты гнеў ня зроблен хлеў. Пры госьці й гаспадар пажывіцца. Няма роду бяз выроду.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Апаবাদальны, клічны й пытальны сказ. Па вуліцах пацяклі равочкі каламутнае вады. Хто ў прыпар дажджу ня рад? Эх, вясна, вясна! Першыя гусі ўжо

праляцелі. Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса, у палясоўшчыках што быў? Ня шукай ты шчасыя-долі на чужым далёкім полі! Кінь толькі вокам да гэтага люду—сьцісьнецца сэрца ад болю! Ой пайду я лугам, лугам! Што насып размыла жвіровы?

Правіла 17. Калі ў сказе выказваецца пытаньне, то такі сказ называецца *пытальным*, і ў канцы яго ставіцца *пытальнік*. (*А хто там ідзе? Што чуваць на бедым сьвецце?*).

Калі ў сказе выказваецца *покліч*, *загад*, *просьба* ці *перасьцярога* або *выражаецца гора*, *радасьць*, *зьдзіўленьне* ці што падобнае, то такі сказ называецца *клічным*, і ў канцы яго ставіцца *клічнік*. (*Зачыняйце шчыльна дзверы!*).

Калі-ж сказ не выражае ні пытаньня, ні клічу, а толькі апавядае, то называецца *апавядальным*, і ў канцы яго ставіцца *кропка*. (*Вецер увосень жудою шуміць. Моцна хлопец занудзіўся*).

ЗАДАЧКА 31. *Перапісаць, паставіўшы пыталынік, клічнік або кропку.*

А хто там ідзе у вагромністай такой чарадзе? Хлопец за руку старца вядзе. Даставайце з вышак сані. Гайда сьцежкі пракладаць. Ня руш бабіных груш. Кулік чайку ўзяў за чубайку. Мая грыўня ўсім дзіўна. Плачуць ветры над магілай. Край наш бедны, край наш родны. А што бяжыць бяз поваду. За работу жыва, жыва. Дзесятая вада на кісялі. Гэта яму ня лапці плясці. З песьні слова ня выкінуць. Напішы мне, калі ласка, пісьмяк да хаты. Што-ж табе пісаць старэнькі. Вобразы мілыя роднага краю, смутак і радасьць мая. Што маё сэрца да вас парывае. Акінь вокам ты хату маю. За морам вол па грошу. Воран ворану воч ня выклюе. Вы за кім у пагоню сьпяшыце. Дзе шляхі вашы йдуць і куды. Пры кашы й хлеб споран. У сваёй хаце і вуглы памагаюць. Грошы пайшлі на раскошы. Часам я ўночы сны дзіўныя бачу. Мулер, слухай што кладзеш ты. Дайце кавалачак хлеба ёй цьмянага. Ой ве-

цер гудзе, а цераз поле старац ідзе Які гэта старац з хлопцам ідзе То кабзар ідзе і кобзу нясе (*Кан*).

ЗАДАЧКА 32. *Паставіць знакі прыпынку.*

I. Вучэцеся браты мае думайце, чытайце Сонца навукі скрозь хмары цёмныя прагляне ясна над нашай ніваю. Не хадзі коцю па хаце, не пабудзі дзіцяці Гэй, варушэцеся коні панурья Эх, як слаўна, як прыгожа, хораша, прыстойна Чаго-ж ты котка плачаш Старац калека ўбогі вуліцай вёскі йшоў. Ой пайду я пахаджу па вішнёвым садзе Дам табе косю шаўковай травы Дам табе косю крынічнай вады У мястэчку Берасьцечку каманда стаяла Прывет табе жыцьцё на волі Добрай ночы зара зараніца Кіньма-ж думкі аб долі гаротнай, хоць-бы на момант спачынем душой Але вось час жаданы нарэшце настаў Здароў марозны звонкі вечар Здароў скрыпучы мяккі сьнег У небе зоркі ад марозу пахаладзеўшыя дрыжаць І пад птушчы крык І гоман прыпадзьме бацька Нёман на хрыбце магутным лёд Ці ня вецер гэта звонкі ў тонкіх зёлках шапаціць Або мо' сухі высокі ля ракі чарот шуміць Кожную ночку на зорку дзівіцца буду ў далёкім краі Ня кукуй ты шэрая зязюля сумным гукам у бары Ты пакінь мяне нуда мая нямая Ой пайду я з цеснай хаты ў тое поле (*М. Баід.*) А дзе-ж тая крынічанька, што голуб купаўся Свой век канчаю я, і пільна леталіс другі ўжо год пішу І бачанаму мной я годны веры сьведак (*М. Баід.*) Маленькія камарыкі таўкунчыкі кучкамі гулялі на сонцы Заўтра рана яшчэ досьвіту пойдуць яны ў дарогу

II. Куды ты нясеш мяне невядомая дарога Як ціха на небе ўночы Базыль і Грышка найлепшыя дружакі Раз толькі пасварыліся хлопцы, і пасварыліся за глупства: за ножык цыганчык А там яшчэ далей выступалі з сіняватай смагі стрэхі сялянскіх хат Стаяў селянін Лукаш Глуэд разам з другімі Вот здаецца стаіць Лукаш з прысам на галаве плыта, а Піліп заднік яго памочнік завіхаецца на задзе плыта. Нешта трывожнае й патаённае рабілася ў вёсцы. Вечарамі мужыкі зьбіраліся ў крайнюю хату дзеда Юркі. Увесь кавалак зямлі аж да крыжовых дарог засявалі нашы мужыкі. Раз ужо ў позьнюю восень грамада мужыкоў прываліла ў школу. Адабраў

брат Андрэй ты ад мяне кусок хлеба Адзін толькі лес нямы сьведка людэкога глупства стаяў вокал глухою сьцяной і маучаў Гэтая карчма бывала бітком была набіта людзьмі Каню відаць ня вельмі падабалася несьці на сабе свайго гаспадара.

III. Пасярэдзіне гарэў агоньчык, а каля агню сядзеў хлопчык Пятрусь І ўспомнілася мне казка каторую даўно-даўно ў шчаслівых гады дзяцінства расказвала нябожчыца баба У хаце быў адзін толькі Міхаська хлопчык гадкоў шасьці Што са мною Дзе я І вось малыя хлопцы надумаліся ўкрасьці ў дзёда кажух ды спаліць яго Ты кажаш брат, што гарох у цане На ўсё цяпер расьце цана На лета ўсе поле засею гарохам Так пазіраем на рэчы мы простыя людзі Стараж Грыгор даўно ўжо спаў на падлозе каля дэвярэй Ці трэба казаць вам, якую страту панесла наша кампанія ў асобе гэтага чалавека У нас здаецца зьбіраюцца сеньня госьці Хто з нас браты мае не парываўся ў моладасьці ў невядомую даль Хто ня йшоў на спатканьне ўсякім прыгодам нягодам Апроч таго яны й па натуре сваёй былі мурашкі практыкі Папраўдзе сказаць з першага погляду трудна было сказаць, што гэта за штука Што ёсьць на сьвеце мілей цябе ўзрост маладога жыцьця А вясна тымчасам рабіла сваё Ах, як тут прыгожа Па небе плылі такія слаўныя хмаркі Адкуль яны ўзяліся, куды йдуць Бывала ўстане бедны, падыдзе да вакна ды глядзіць на яснае неба (*Я. Кол.*). Перш-на-перш мы суседзі У панскі двор дзеля красы яны бяздольныя ўзяты ткаць залатыя паясы Скарына доктар лекарскіх навук на вежы сочыць зоры І нясе іх к мору акіяну, к выклётому востраву Буяну Ня будзеш цяжкая ты сыну свайму зямля Паміж пяскаў Эгіпецкай зямлі над хвалямі сінеючага Ніла ўжо колькі тысяч год стаіць магіла (*М. Баід.*).

III

ЧАСЬЦІНЫ МОВЫ.

Тлумачэньне. Наша мова складаецца з слоў. Адны словы азначаюць прадметы, другія — прыметы прадметаў, трэція — дзеянні або лік прадметаў, чацьвертыя — акалічнасьць або кірунак дзеяньня, пятыя — злучэньне гэтых слоў у мове або якое-небудзь выклічка.

Па свайму значэньню ўсе словы нашай мовы дзеляцца на дзевяць радоў. Гэтыя роды слоў называюцца часьцінамі мовы

Усіх часьцін мовы дзевяць:

- 1) імя назоўнае - *Судзец*
- 2) імя прыметнае, - *цудоўны*
- 3) імя лічэбнае, - *два*
- 4) займя, - *мы*
- 5) дзеяслоў, - *люблю*
- 6) прыслоўе, *вельмі*
- 7) прыйма, *вельмі*
- 8) злучнік, *і*
- 9) выклічнік, *ах*

Адны часьціны мовы зьмяняюцца (скланяюцца або спрагаюцца), а другія не зьмяняюцца.

Да зьменных часьцін мовы належаць: 1) імя назоўнае, 2) імя прыметнае, 3) імя лічэбнае, 4) займя, 5) дзеяслоў.

Да нязьменных часьцін мовы належаць: 1) прыслоўе, 2) прыйма, 3) злучнік і 4) выклічнік.

Каб перадаць нашу думку, мы злучаем словы (часьціны мовы) ў сказы. Кожнае слова ў сказе, да якога можна паставіць пытаньне, называецца *часьцінаю сказу*. Напрыклад: дзейнік, выказнік, азначэньне, дапаўненьне, зваротак, пабочнае слова і інш. будуць часьціны сказу, тымчасам, як імя назоўнае, прыметнае, прыйма, дзеяслоў і інш. будуць *часьціны мовы*.

Імя назоўнае.

ЗАДАЧКА 33. Сьпісаць у сшытак верш „Да моладзі“ ды назовы прадметаў падчыркнуць.

ДА МОЛАДЗІ.

Ты, моладзь, смела і магутна,
Ты волі лепшай будаўнік!
Далёка песьня твая чутна,
Бо стогн бязьмерна твой вялік.
Ты на ўспамогу ідзеш грамадам,
На зьмену тым барацьбітом,
Што век таміліся за кратай
І вольны сьвет здабылі нам.

Нібы прамень ты посьле ночы,
Надзея сьвету й цеплаты,
Дзіця сялянаў і рабочых,
Ідзеш да працы, моладзь, ты!

М. Кудзелька.

Правіла 18. Курган, балота, пустка, узьбярэжжа, рака, памятка, гальлё, сухазельле, грудзі, вецер, жальба—усё гэта названы *прадметы*.

Пра прадмет пытаюць: *што гэта?* (чалавек) або *што гэта?* (курган).

Адны прадметы пазнаюцца пачуцьцямі (зрокам, слухам, нюхам, смакам і дотыкам) і называюцца пачуцьцёвымі (*дуб, вада, зямля*); другія прадметы пазнаюцца розумам і называюцца разумовымі (*жальба, праўда, юра, влосьць*).

Пачуцьцёвыя прадметы бываюць жывыя, *ажыўленыя* (чалавек, князь, муха) і няжывыя, *неажыўленыя* (вецер, камень, дуб, вада).

ЗАДАЧКА 34. *Сьпісаць і падчыркнуць назовы прадметаў пачуцьцёвых простаў рыскай (—), а разумовых—накручастай (~~~~).*

Паўстань, пракляцьцем катаваны
Паўстань, хто з голаду век пухі
Бурліць наш розум ўзбунтаваны,
Няволі кліча рваць ланцугі

Стары парадак мы зруйнуем
Магутным выбухам сваім
І сьвет на новы лад збудуем:
Хто быў нічым—той будзе ўсім!

Ніхто ня дасьць самохаць волі—
Ні бог, ні цар, ні багатыр,
Даб'ёмся самі лепшай долі...
Дабро для ўсіх—наш правадыр!

Каб ня згібаці плеч пакорных,
Каб волі дух лунаў у нас—
Адважна плаўма сталь у горнах,
Пакуль у кузьні жар ня згас!

ЗАДАЧКА 35. Падчыркнучь назовы прадметаў ажыўленых
простай рыскай, а неажыўленых—накручастай

Цары паілі нас маною,
Дык нам спакой, а ім вайна!
Супроць вайны пайдзём вайною!
Душа ў салдаты—ні адна.
Калі-ж уладзяць з намі гулі,
Пагоняць нас на бой за іх,
То будуць знаць, што нашы кулі
Пачнуць страляць па іх самых.
Мы ўсе работнікі, сяляне—
Сусьветны рой працаўнікоў—
Мець будзем на зямлі ўладаньне,
А дармаеды прэч, далоў!
Жывіцца целама нашым годзе
Усім трутнём і груганом!
Для нас паўстаўшых сонца ўсходзе,
Сьвяціць нам будзе век вяком!
Гэта бой наш астатні
За працоўны народ,
Каб у лучнасьці братняй
Узьняўся людзкі род!

Правіла 19. Кожны прадмет мае свой назоў,
сваё імя.

Назоў прадмета ёсьць імя назоўнае. (Куран,
пустка, балота, чалавек).

Увага. Іменьні назоўныя могуць азначаць прад-
меты, прыметы, лік, дзеянне, стан і г. падобн..
Напрыклад:

1) *прадметы*: стол, тапор, хата, вада, навука,
кот, дзерава;

2) *прыметы*: спрытнасьць, дабрата, адвага, ха-
раство;

3) *лік*: сотня, палавіна, тузін, капа, дзесятак;

4) *дзеянне*: глум, разбой, зьдзек, чытаньне, ма-
лацьба, касьба;

5) *стан*: сон, гультайства, хаценьне, цяпеньне!

ЗАДАЧКА 36. *Перапісаць верш „Кабзар“ ды йменьні назоў-
ныя падчыркнуць.*

КАБЗАР.

Ой вецер шуміць, ой вецер гудзе, а цераз поле чалавек ідзе. Ой полем ідзе і штось ён нясе, і хлопец яго за руку вядзе. Ой праз поле хлопец старца за руку вядзе! Які гэта старца з хлопцам ідзе? То кабзар ідзе і кобзу нясе, а хлопец за руку к вёсцы вядзе. У вёску прышоў, на прыэбу ён сеў і ціха людзям сьпяванку запеў. Ўкруг людзі стаяць, на старца глядзяць, бо да душы добрым людзям запеў. Галавою добрым людзям кіўне, грудку старую шырока надзьме, у струны утне, слова дабярэ і песню старую сьвету пая. (*Каланец*).

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Імя агульнае і ўласнае. Любіў хлопчык *Цішка* сваю сястру *Касю*. Горад *Менск* стаіць на рэчцы *Сьвіслачы*. Дзядзька *Пятрук*—стары ўжо чалавек. Рака *Нёман* пачынаецца ў *Меншчыне*. Сьцісла жыву *Янка Жытала*. Вітайце дзень *Першага Мая*!

Правіла 20. Імя назоўнае, што азначае прадмет, можа быць або ўласнае або агульнае.

Імя ўласнае азначае толькі адзін які прадмет, каб адрозьніць яго ад другіх падобных прадметаў (*Антон, Магдалена, Менск, Беларусь, Нёман*).

Імя агульнае азначае кожны з аднакіх прадметаў (*горад, край, чалавек, рэчка*).

Імя ўласнае пішацца з вялікай літары. З вялікай літары пішуцца гэтак сама прозьвішчы людзей і найменьні мясцовасьцяй (*Марцінкевіч, Даўнар, Меншчына, Кунасава*).

Увага. Кожны з аднакіх прадметаў, што маюць агульнае найменьне, можа мець сваё ўласнае імя. Напрыклад, кожны горад мае сваё ўласнае імя: *Пінск*,

Слуцк, Старадуб, Магілеў; кожны чалавек мае сваё ўласнае імя й прозьвішча: Ян, Наста, Катарына, Адам, Юры, Ксяневіч; кожная рэчка—Нёман, Шчара, Дняпро, Сож, Сьвіслач і г. д.

ЗАДАЧКА 37. *Прыдумайце ды напішыце дзесяць уласных іменьняў назоўных і дзесяць агульных. Напішыце: 1) ваша імя, ойчства, прозьвішча; 2) дзе вы радзіліся; 3) ваш адрас і 4) блжэйшыя да вас сёлы, вёскі, засьценкі, мястэчкі, рэчкі, найменьні мясцовасьцяў.*

ЗАДАЧКА 38. *Сьпісаць і падчыркнуць іменьні назоўных ўласных прастай рыскай (—), а агульных—пакручастай (~~~~).*

ПЕРШАВ ГОРА.

Першае гора сустрэла Цішку, як яму было толькі шэсьць гадкоў. Адалі замуж яго дарагую сястру Касю. Кася заўсёды заступалася за яго ды часта бараніла дурасьлівага Цішку, калі яму пагражала кара. Любіў хлопчык сваю сястру, а цяпер вось яна пайшла ў чужую хату. Доўга Цішка маркоціўся па сястрыцы ды часта хадзіў да яе. Урэшце яму так цяжка стала без сястры, што й жыцьцё ня міла. «Вазьмі мяне, Кася, за сынка!»—кажа ён раз сваёй сястры. Кася засьмяялася ды пытаецца: «А мамы табе шкода ня будзе?» Бяда хлопчыку: маці шкода. Заплакаў Цішка, але такі паставіў на сваім: забраў свае цацкі, кашулькі, навет і ката Рудзьку хацеў забраць, але малая Параска не дала, ды пайшоў.

Прышоў да Касі. Селі вячэраць. Зноў яму маркотна стала. Захацелася паглядзець, як там, дома. І яны, мусіць, вячэраюць. Вышаў Цішка з хаты, падбег пад акно да сваіх, а ўсе за сталом сядзяць: з краю—бацька, каля яго—матка, а пры маці—Параска, і кот Рудзька на лаўцы сядзіць. А з Параскаю заўсёды Цішка сядзеў. Раптам яму зрабілася так шкода ўсіх, што ён кінуўся пад акном ды моцна заплакаў. Выбегла маці ды ўнесла яго ў хату. „Чаго ты, чаго ты, дурненькі?“ пыталася маці. „Калі я ўжо ня ваш, а мне там маркотна“, плакаў Цішка, а маці цалавала яго ды сьмяялася.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Род іменьняў назоўных. Сьпісаць і да кожнага імя назоўнага прыставіць адпаведнае слова—*мой, мая, маё.*

Мой айцец, мая маці, маё дзіця... кніга, пяро, дом, шкло, сястра, конаўка, дзед, стол, нага, паліто, сэрца, сшытак, ключ, акно, сабака, гусь, шапка, дачка, сын, дуб, галава, бот, вядро, вока, брова, вуха, поле, лес, сасна, конь, папера, сон, касьба, сотня, палавіна, хараство, малюнак, народ, туман, плячо, крык, гутарка, прамова, гультайства, жыцьцё, дзедзя, кураня, маці⁹ зямля, імя, пані, воля, брат, каліна, века, век.

Правіла 21. Іменьні назоўныя бываюць трох радоў: *мужчынскага, жаночага і ніякага.*

Калі да імя назоўнага можна прыставіць слова *мой*, то яно мужчынскага роду (*брат, стол, конь, сынеі, вузаль*).

Калі да імя назоўнага можна прыставіць слова *мая*, то яно жаночага роду (*кніга, сястра, бяда, цульня, лазьня*).

А калі можна прыставіць слова *маё*, то гэта імя назоўнае ніякага роду (*дзіця, дабро, неба, юра*).

Некаторыя іменьні належаць да *цульнага* роду, калі могуць азначаць як мужчынскі, жаночы, так і ніякі род (*сірата, калека, скупляндзя*).

Увага. Такія іменьні назоўныя, як—*старшыня, стараста, судзьдзя, ваявода, сабака*,—маюць форму жаночага роду, але належаць да мужчынскага роду.

Род такіх іменьняў найчасьцей пазнаецца па сэнсу, па значэньню.

ЗАДАЧКА 39. *Выпісаць спачатку іменьні назоўныя мужчынскага роду, потым—жаночага, ніякага ды цульнага роду.*

Дзед, брат, сястра, баба, дзіця, Антон, ягня, маці, няня, пані, Ганна, баран, дачка, конь, вол, воўк, гусь, гусак, заяц,

мядзведзь, певень, шпак, вецер, хмара, курыца, гусяня, куранё, страта, плакса, жыцьцё, бяда, гора, цяля, авечка, зерня, імя, дуб, арэх, маліна, цень, суніца, крыніца, гаспадар, гаспадыня, мужчына, пень, яліна, вёска, гняздо, сяло, гумно, поле, касьсё, места, горад, мястэчка, месца, рэчка, рака, Нёман, пяро, гумно, балота, Беларусь, гультай, гультайка, сонца, мора, гара, калена, палена, клопат, жальба, жалоба, злосьць, маркота, шчасьце, жыцьце, сьмех, грэх, радасьць, надзея, кроў, роў, броў, сірата, патрава, сенажаць, сена, вока, века, век, вуха, плямя, неба, шчаня, калека, няўмека, прастарэка, рамень, стрэмя, цемя, неба, нёба, аўторак, серада, боль, верабей, гай, звычай, сук, вога, крыкса, хараство, птаства, жывёла, агародніна, малако, насеньне, сьмецьце, каменьне.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Лік іменьняў назоўных. *Конь* бяжыць—*зямля* дрыжыць. Шпарка *коні* ймчацца ў полі. На сваім сьметніку і *певень* сьмелы. Поўнач *пеўні* пракрычалі. Дзе сваё *вока* не дабачыць, там *вогак* плаціць. Блеск гарачы сьлепіць *вочы*. *Селянін* жыве на вёсцы. *Сяляне* пайшлі на поле. Чуліся *зыхі* дзвячых *песень*. Няхай плачам у сіняй далі *песня* разальцецца. Повен *хлявец* белых *авец*. Сьпі, маё *дзіцятка!* Рвецце, *дзеткі*, сабе кветкі!

Правіла 22. Іменьні назоўныя бываюць трох лікаў: *адзіночнага, множнага, а часам і парнага.*

Калі ймя назоўнае азначае адзін прадмет (*стол, птушка*), то яно *адзіночнага* ліку.

А калі імя назоўнае азначае многа прадметаў — два ці болей, то яно *множнага* ліку (*столы, птушкі*).

Парны лік часам маюць іменьні назоўныя жаночага роду, калі азначаюць пару прадметаў. Напрыклад: *дзьве назе, руцэ, сасе, дзьве карове.*

Ад *множнага* ліку трэба адрозьніць такія іменьні, што азначаюць збор аднолькавых прадметаў (*гальлёмісьце, каменьне, калосьсе і інш.*).

Такія іменьні называюцца іменьнямі **назоўнымі зборнымі**.

Зборныя іменьні маюць форму адзіночнага ліку, але азначаюць збор многіх аднакіх прадметаў.

Некаторыя іменьні назоўныя ўжываюцца *толькі ў адзіночным ліку (хараство, мука, золата, садавіна, насеньне, малако)*, а некаторыя *толькі ў множным ліку (сані, сени, ірудзі, вароты, дрыжыкі, дровы, цусьлі, дзверы)*.

Іменьні ўласныя множнага ліку ня маюць.

ЗАДАЧКА 40. *Перапісаць ды падчыркнуць іменьні назоўныя адзіночнага ліку прастай рыскай, множнага ліку—пакручастай.*

ЯК ВЫДУМЛЯЮЦА СТРАХІ.

Страхі найчасьцей здараюцца ўночы. Уночы чалавек кепска бачыць і часта самую пустую рэч прымае за страх. Апрача таго, неразумныя людзі маленькіх дзяцей страшаць цемнаю, усялякімі дзядамі з торбамі, каторыя быццам бяруць плаксівых нягодных дзяцей. Памаленьку, незаметна для нас самых, у нашу душу засяваецца зерня страху, ад каторага чалавеку потым трудна збавіцца. Незразумелае й страшнае для нас усё тое, чаго прычыны мы ня ведаем.

Ішла раз уночы баба. Дарога праходзіла паміж могілак і карчмы. Карчма стаяла пасярэдзіне дарогі. Напроці карчмы, крокаў за сто, стаялі могілкі,—цёмныя, старыя, з хваёвымі крыжамі. Могілкі з іх старою драўлянаю капліцаю, з некалькімі тоўстымі хвоямі і зялёнымі клёнамі, карчма з гнілою аброслаю мохам страхою—рабілі ўсё месца страшным і дзікім.

Як толькі баба падышла пад карчму, то пачула, што на могілках нешта плакала, як дзіця. Гэта пугач, ці сава, сьвістаў у гнілой капліцы. Баба перапалохалася насмерць ды няпрытомна кінулася бегчы. Прыбегшы да вёскі, яна расказала пра невядомы плач. З гэтага часу простыя людзі і сапраўды сталі што-небудзь бачыць або чуць, калі здаралася йсьці аднаму ўночы паміж карчмы й могілкаў, хоць там нічога ня было.

Болей навукі — меней страху.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Скланеньне Іменьня назоўных. Цераз поле *чалавек* ідзе. Па дарозе сустрэлі мы незнаёмага *чалавека*. Навет вольнае паветра служыць *чалавеку*. На рынку ня было ўжо ніводнага *чалавека*. Прырода пазнаецца *чалавекам*. Ары, *чалавеча*, ары ад раньняй зары да позьняй пары! Наш *конь* малады, але аб'ежджаны. Пад табой забілі *каня*. Быў на *кані* і пад *канём*. Ой *коню*, мой *коню*, зайграй пада мною! *Птушкі* перасталі сьпяваць. У лесе многа *птушак*. Многа бяды прыходзіцца выцерпець *птушкам* па дарозе ў вырай. Рвецца, *дзеткі*, сабе кветкі!

Правіла 23. Іменьні назоўныя зьмяняюць свае канчаткі, або скланяюцца, у залежнасьці ад розных пытаньняў.

Зьмена канчаткаў слоў у *вадзіночным* і *множным* ліку ў залежнасьці ад розных пытаньняў называецца *скланеньнем*.

Тыя формы слоў, якія дастаюцца ў залежнасьці ад пытаньняў, называюцца *склонамі*. Усіх склонаў *сем*.

Кожны склон мае свой уласны назоў:

1) <i>назоўны</i>	хто?	што?
2) <i>родны</i>	каго?	чаго?
3) <i>давальны</i>	каму?	чаму?
4) <i>вінавальны</i>	каго?	што?
5) <i>прыкладны</i>	кім?	чым?
6) <i>месны</i>	пры кім?	пры чым?
7) <i>клічны</i>	ўжываецца пры кліканьні; ён мае	

Тыя самыя пытаньні, што й назоўны склон: *хто? што?*

Пытаньні — *хто, каго, каму, кім, пры кім?* — ставяцца перад іменьнямі прадметаў ажыўленых, а пытаньні — *што, чаго, чаму, чым, пры чым?* — перад іменьнямі прадметаў неажыўленых.

Калі слова адказвае на пытаньні *хто?* або *што?* то кажуць, што яно стаіць у назоўным склоне;

на пытаньні *каго?* *чаго?* — у родным склоне;
 на пытаньні *каму?* *чаму?* — у давальным склоне;
 на пытаньні *каго?* *што?* — у вінавальным склоне;
 на пытаньні *кім?* *чым?* — у прыладным склоне;
 на пытаньні *пры кім?* *пры чым?* — у месным склоне;
 на пытаньні *хто?* *што?* — калі гэтае слова ўжываецца пры кліканьні, то кажуць, што яно стаіць у клічным склоне.

Увага. Пры словах — *у* (*ў*), *на* — вінавальны склон можа часам адказваць на пытаньне — *куды?* а месны — на пытаньне *дзе?* Напрыклад: *Я вышаў (куды) у поле, на поле* (вінавальны склон). *Я быў (дзе?) у полі, на полі* (тут месны склон).

Родны склон часам адказвае на пытаньне *чый?* Напрыклад: *Будынак (чый?) майго бацькі*. (Тут слова *бацькі* стаіць у родным склоне).

Чацьць слова, што не зьмяняецца пры скланеньні, называецца *асноваю* слова, а тая чацьць, што зьмяняецца пры скланеньні, называецца *канчаткаю*. Напрыклад, у слове—*брат*, *брат-а*, *брат-у*, *брат-ам*, *брат-е* — аснова будзе *брат*, а *а*, *у*, *ам*, *е* — канчаткі.

Аснова слова бывае цвёрдая, мяккая й зацьвярдзёлая. Прыкладам, у словах — *стол*, *кні-а*, *мяс-а* — аснова цвёрдая, а ў словах — *кон-ь*, *печ-ь*, *косы-ь*, *пан-і*, *пол-е*, *гай* — аснова мяккая; *меч*, *палец*, *жар* — зацьвярдзёлая.

Аснова пазнаецца па назоўным склоне.

Узор скланеньня іменьняў назоўных.

а) Адзіночны лік.

Назоўны	брат —	дуб —	наг — а	сял — о
Родны	брат — а	дуб — а	наг — і	сял — а
Давальны	брат — у	дуб — у	наз — е	сял — у
Вінавальны	брат — а	дуб — —	наг — у	сял — о

Прыкладны	брат — ам	дуб — ам	наг — ою (ой)	сял — ом
Месны	брац — е	дуб — е	наз — е	сял — е
Клічны	{ брат — брац — е	{ дуб — — дуб — е	{ наг — а —	{ сял — о —

б) Множны лік.

Назоўны	брат — ы	дуб — ы	ног — і	сёл — ы
Родны	брат — оў	дуб — оў	ног — —	сёл — (аў)
Давальны	брат — ом	дуб — ом	наг — ам	сёл — ам
Вінавальны	брат — оў	дуб — ы	ног — і	сёл — ы
Прыкладны	брат — амі	дуб — амі	наг — амі	сёл — амі
Месны	брат — ох	дуб — ох	наг — ах	сёл — ах
Клічны	{ брат — ы брат — ове	дуб — ы		

ЗАДАЧКА 41. *Сьпісаць, іменны назоўныя падчэркнуць ды напісаць зверху скарачана, у якім склоне яны застаўлены.*

Ж Н І В О.

Рэдкае збожжа. Травы палавіна. Колас ня гнецца зярнём да зямлі. Знаць, нешчасьліва была та часіна, як кідалі зерня сяўцы па ральлі! Вышлі на поле вась жней з сярпамі ў лапцях лазовых, а хто без лапцей. Ніва пустымі шуміць каласамі, Ніва ня цешыць жаночых вачэй. Горача ў полі. Эх, жар дакучае! Праца марудна, бясконца цяжка. Сьпіну і плечы ім боль адбірае. Аж дзержанее у жнеек рука. Збэрсана жыта. Чапляецца колас. Жменя нажата. Разагнецца жняя. Жменю паложыць на скручаны пояс... Цяжкая, жнейка, праца твая! Ціха на полі ў палудзень гарачы. Хоць-бы дзе кусьціка рэдкае цені! Толькі ў калысцы плач чуеш дзіцячы. Нудна над вухам зьвініць авадзень (Я. Колас).

Правіла 24. У клічным склоне ставіцца назоў тае асобы або рэчы, да каторае зварачаюцца ў сказе з мовай. Гэтым клічны склон розніцца ад назоўнага склону. Напр.:

Прышоў брат.

Падай вады, брат!

У першым сказе слова *брат* стаіць у назоўным склоне, а ў другім — у клічным.

У значэньні клічнага склону часта ўжываецца назоўны склон. (Паслухай, *братка!*) Але клічны склон у беларускай мове мае і свае асобныя канчаткі — *у* (*ю*), *е* (пасьле зацьвярдзелага зычнага *а*). Напрыклад:

1) браце, сваце, куме, воле, дубе, лесе, голубе.

2) чалавеча, ойча, казача, воўча, купча.

3) сынку, братку, сватку, дзедку, татку, тату, дзядзьку, галубчыку, явару, яварочку, бору, пісару, панічу, мужу, дабрадзею, гаю, коню.

У множным ліку часамі ўжываецца канчатак *ове* (сватове, братове, жыдове).

Увага 1. Калі ў значэньні клічнага склону ўжываецца назоўны склон, то здараецца й наадварот: у значэньні назоўнага склону ўжываецца клічны склон. (Паехаў мой *сынку* на вайну. Ня я скачу — няволя: застаўляюць *панове*).

Увага 2. Клічны склон мае свае асобныя канчаткі толькі ў іменьнях назоўных мужчынскага роду. У іменьнях *жаночкага й ніякага* роду клічны склон заўсёды аднолькавы з назоўным. (*Літва*, родная зямелька! Жальцеся, звонкія *струны!* *О, поле, поле!* хто цябе ўсеяў мёртвымі касьцямі?).

ЗАДАЧКА 42. *Іменны назоўныя, настаўленьня ў клічным склоне, падчыркніце простаю рыскаю, а формы клічнага склону, уласныя ў значэньні назоўнага склону, — накрэпастай.*

Барысе, Барысе, сам бараніся! Гэты цьвец па ўсім сьвец.
Квіта, пане Мікіта! Кепска, пане Грыгоры: што далей, то горай!
Языча, языча! ці ліха цябе мыча? Ва мне сядзіш, а мне дабра ня зычыш. Сівы галубочку сядзеў на дубочку. Гніся, кум,

ня гніся, а каля кішэні павярніся! Папаўся жучку ў белую ручку. Годзе маркоціцца, хлопцы, дзяўчаты! Едзе казача, едучы плача. Ляцелі гусачкі цераз сад. Час табе, дзеванька, на пасады! Што-ж вам, гусачкі, да таго? Ёсьць у мяне ойцец для таго. Вярні, маці, шубу — едучь дзеці з шлюбу! (п). Бачыш, сыне, як гаруема! Бачыш, сынку, як працуема! (Кам.) Расьці, зельле, градою, застаюся ўдавою! Знаць, ты, дзіцятка, сем лет ляжала, што твая кветка на вадзе завяла!

Скланеньне йменьняў назоўных мужчынскага роду.

А. Цьвёрдая аснова з націскам на канчатку.

Адзіночны лік.

Н.	вол-	стол-	хвальк-о	канец-	пясок-	даждж-
Р.	вал-а	стал-а	хвальк-а	канц-а	пяск-у	даждж-у
Д.	вал-у	стал-у	хвальк-у	канц-у	пяск-у	даждж-у
В.	вал-а	стол-	хвальк-а	канец-	пясок-	даждж-
П.	вал-ом	стал-ом	хвальк-ом	канц-ом	пяск-ом	даждж-ом.
М.	вал-е	стал-е	хвальк-у	канц-ы	пяск-у	даждж-ы
К.	—	„	—	(Бач. правіла 24).	—	„

Множны лік.

Н.	вал-ы	стал-ы	хвальк-і	канц-ы	пяск-і	даждж-ы
Р.	вал-оў	стал-оў	хвальк-оў	канц-оў	пяск-оў	даждж-оў
Д.	вал-ом	стал-ом	хвальк-ом	канц-ом	пяск-ом	даждж-ом
В.	вал-ы	стал-ы	хвальк-оў	канц-ы	пяск-і	даждж-ы
П.	вал-амі	стал-амі	хвальк-амі	канц-амі	пяск-амі	даждж-амі
М.	вал-ох	стал-ох	хвальк-ох	канц-ох	пяск-ох	даждж-ох
К.	—	„	—	(Бач. правіла 24).	—	„

Б. Цьвёрдая аснова без націску на канчатку.

Адзіночны лік.

Н.	брат—	народ—	страх—	попел—
Р.	брат—а	народ—у	страх—у	попел—у

Д.	брат—у	народ—у	страх—у	попел—у
В.	брат—а	народ—	страх—	попел—
П.	брат—ам	народ—ам	страх—ам	попел—ам
М.	брац—е	народз—е	страс—е (ху)	попел—е
К.	— „ —	(Бач. правіла 24)		— „ —

Множны лік.

Н.	брат—ы	народ—ы	страх—і
Р.	брат—оў	народ—аў	страх—аў
Д.	брат—ом	народ—ам	страх—ам
В.	брат—оў	народ—ы	страх—і
П.	брат—амі	народ—амі	страх—амі
М.	брат—ох	народ—ах	страх—ах
К.	— „ —	(Бач. правіла 24).	

В. Мяккая аснова з націскам на канчатку.

Адзіночны лік.

Н.	лас—ь	кон—ь	пен—ь	вераб—ей	агон—ь
Р.	лас—я	кан—я	пн—я	вераб'—я	агн—ю
Д.	лас—ю	кан—ю	пн—ю	вераб'—ю	агн—ю
В.	лас—я	кан—я	пен—ь	вераб'—я	агон—ь
П.	лас—ём	кан—ём	пн—ём	вераб'—ём	агн—ём
М.	лас—і	кан—і	пн—і	вераб'—і	агн—і
К.	— „ —	(Бач. правіла 24).		— „ —	

Множны лік.

Н.	лас—і	кон—і	пн—і	вераб'—і	агн—і
Р.	лас—ёў	кон—яў	пн—ёў	вераб'—ёў	агн—ёў
Д.	лас—ём	кон—ям	пн—ём	вераб'—ём	агн—ём
В.	лас—і	кон—і	пн—і	вераб'—і	агн—і
П.	лас—ямі	кон—ямі	пн—ямі	вераб'—ямі	агн—ямі
М.	лас—ёх	кон—ях	пн—ёх	вераб'—ёх	агн—ёх
К.	— „ —	(Бач. правіла 24).		— „ —	

Г. Мяккая аснова блз націску на канчатку.

Адзіночны лік.

Н.	цесьць	локаць	абычай	гай
Р.	цесьц—я	локц—я	абыча—ю	га—ю
Д.	цесьц—ю	локц—ю	абыча—ю	га—ю
В.	цесьц—я	локац—ь	абычай	гай
П.	цесьц—ем	локц—ем	абыча—ем	га—ем
М.	цесьц—і	локц—і	абыча—і	га—і
К.	— „ —	(Бач. правіла 24).		— „ —

Множны лік.

Н.	цесьц—і	локц—і	абыча—і	га—і
Р.	цесьц—яў	локц—яў	абыча—яў	га—яў
Д.	цесьц—ям	локц—ям	абыча—ям	га—ям
В.	цесьц—яў	локц—і	абыча—і	га—і
П.	цесьц—ямі	локц—ямі	абыча—ямі	га—ямі
М.	цесьц—ях	локц—ях	абыча—ях	га—ях
К.	— „ —	(Бач. правіла 24).		— „ —

ЗАДАЧКА 43. Пракланяць: чалавек, кол, воз, іарод, двор, залом, пісар, рамень, зьвер, аўторак, цень, боль, авёс, салавей, сук, ворат, бераг, арэх, нож, кош, тапор, палец, купец, абруч, Лукаш, Грыгор, Менск, Слуцк, стук, фрук.

Правіла 25. Родны склон адзіночнага ліку мужчынскага роду мае канчаток *у* (*ю*) або *а* (*я*), [*я*, *ю*—пры мяккай аснове].

Канчаток *а* (*я*) бывае:

1) у іменьнях, што азначаюць прадметы ажыўленыя (чалавека, брата, злодзея, Якуба, воўка, каня, валі, салаўя, вераб'я);

2) у іменьнях прадметных, што можна бацьць, ліцьць і, наагул, у назовах тых прадметаў

(рэчаў), што маюць сваю пэўную форму, (*ірош—іраша, малаток—малатка, нож—нажа, нос—носа, кош—каша, меч—мяча, тапэр—тапафа, сук—сука, гарнец—гярца, коўш—каўша, куст—куста, канец—канца*).

•3) у назовах месяцаў (*студня, марца, красавіка, мая, жніўня, лістапада*).

Усе іншыя іменьні звычайна маюць канчаток у (ю): *розуму, болю, жалю, сьмеху, смутку, ірому, роду, міру, абычаю, дару, страху, веку, року, пакою, усходу, заходу, ценю (калі мужч. род), плачу, ураджаю, сну, жару, прымусу, людю, народу, краю, бору, лесу, сьнегу, лёду, попелу, алею, шроту, хвойніку і шмат іншых*.

Ва ўсіх гэтых іменьнях націск ня прыходзіцца на у. Толькі ў такіх словах, як—*пясок, тутун, іалун, сон, палын, авёс*—знаходзім: *пяску, тутуну, іалуну, палыну, аўсу*. Апрача гэтага, у паднаціскам знаходзім яшчэ ў некаторых словах: *дажджу, аню, а часам чацьвярцу*.

Бачым, што ўсе гэтыя іменьні азначаюць прадметы, што ня маюць свае пэўнае формы (*лёд, сьнег, туман*), або разуменьні непрадметныя, уяўныя (*смутак, звычай, жаль, прымус*).

ЗАДАЧКА 44. Аб'ясніць канчаткі а ці я, або у ці ю.

Бегала ліска каля лесу блізка. Без правадыра войска гіне. Без праводу войска гібне. За вачыма сьвету ня бачыць. Ня ткну носа ў чужое проса. Ні роду, ні плоду, як бел-камень у воду. Ад прыбытку галава не баліць. Няма дыму без агню. Аніяк няма спосабу. Ані гарэлага шэлега няма. Ад дажджу не ў ваду. Ад пачыну залежыць дзела. Ад чужога шалу ў галаве круціцца. Без запаса ані часу. Багатаму шкада карабля, а беднаму—кашаля. Баючыся трэску, і ў лес ня трэба хадзіць. У чужую галаву розуму не накладзеш. Што з возу ўпала, то

прапала. У страху вочы па яблыку. На гэта ня было ўгавору. Тань, да тавару ня гань. З чужога коніка і ў гразі элазяць. Ні ладу, ні складу. Ня мела баба клопату, дык купіла парася. Ня зьведаўшы броду, ня кідайся ў воду. Мура лбом не разаб'еш. Ліса ад дажджу і пад барану хавалася. Шукай ветру ў полі. З вялікага грому часам малы дождж бывае. За посул гневу няма. Замок не для злодзея, а для пана дабродзея. Жыве на канцы языка. Дай каню аброку—прыедзеш к сроку. Гэтага цвету па ўсім сьвету. За туманам сьвету ня відно. Голы разбою не баіцца. Ня было таго дня, каб было спакойна. Маленькі сабачка да веку шчаня.

Правіла 26. *Месны склон адзіночнага ліку іменьняў назоўных мужчынскага роду мае чатыры канчаткі: е, і, ы, у.*

1) Канчатак *е* знаходзім у іменьнях назоўных з цвёрдай асновай: (на дубе, пры сталле, у мліне, у кажусе, траць на разе, у гаросе).

2) Канчатак *і* маюць іменьні з мяккай асновай (і калі канчатак *и*) на кані, пры іосці, на камені, пры салаўі, у іаі, пры цесьці, на Дунаі.

3) Калі аснова канчаецца на *ж, ш, ч, ц, ф* (зацьвядзелыя гукі), то заўсёды будзе *ы* (на нажы, на дажджы, у калодзежы, у шалашы, на абручы, на пальцы, на канцы, у бары, на тапары).

4) Але калі іменьні з асноваю на *ж, ш, ч, ц, ф* азначаюць асобы, то маюць *у* (пры Грыгору, Лукашу, аб Марцінкевічу, пры куцу, аб чужаземцу, пры мужу).

5) Іменьні з асноваю на *к* блізка заўсёды маюць канчатак *у* (на суку, у Менску, на пляску, аб воўку, на языку, аб чалавеку).

ЗАДАЧКА 45. *Аб'ясніць канчаткі ў месным склоне: е, і, ы, у.*

Целы гай старасьвецкіх дубоў раскінуўся па беразе Нёмна. Толькі на лузе блішчыць яшчэ сьнег і лёд. На лёдзе там і сям паказаліся палонкі. На беразе стаяла цэлая куча народу. Толькі ў часе глухой непагоды з берагу Нёман ня выйдзе амаль. (Я. Куп.). Нікла жыццё ў лесе шумным. На скошаным лузе пасьвіліся стадкі. Што мілей за ўсё на сьвеце? Цэлае лета вісеў жолуд на старым дубе. Пастушкі сядзелі пры агні ды пяклі сала на скопічах. Салавейка жыў у зялёным гаі. Быў на кані і пад канём. Дзе прыгляднікаў многа, там посьпеху мала. Гэты цьвеце па ўсім сьвеце. Дзесятая вада па кісялі На элудзеі шапка гарыць. Золата і ў попеле відно. Ката ў мяшку ня купляюць. А воўку памоўка, а воўк тут. На вяку ўсяго нажывеш. На сваім кані, як хачу, скачу. Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. На мяжы расьце груша. У Слуцку ўсё палюдзку. Яго доля ў канцы поля. Хата стаяла на ўзгорку.

Правіла 27. *Канчаткі іншых склонаў мужч. роду, і формы вінавальнага склону.*

1) *Назоўны* склон *множн.* ліку мае канчаткі *ы, і* (сталы, валы, народы, настаўнікі, локці, вераб'і, гаі).

2) *Прыкладны* склон *адзіночн.* ліку, *родны, давальны* й *месны* склон *множн.* ліку маюць у канчатку *о*, (пры мяккай аснове *ё*), калі націск прыходзіцца на канчатак (*ару* валом, *ласём*, пры *валох*, пры *ласёх*, на *пнёх*, пры *вераб'ёх*, *буслох*). Калі ж націск ня прыходзіцца на канчатак, то заместа *о* будзе *а* (пры мяккай аснове—*я*); толькі ў прыкладным склоне адзіночн. ліку астаецца *е* (як пасья націску): *народам, страхам, іаём, звычаем, прыяцелам, даю народам, прыяцелям, няма народаў, прыяцеляў, пры народах, прыяцелях*).

Бачым, што *е* ў склонавых канчатках падлягае правілу аканьня (хоць і пасья націску), за-

стаючыся ў сіле толькі ў аснове слова (*вѣцер, пѣвень, кблер*).

Толькі ў прыкладным склоне адзіночнага ліку астаецца *е* (*локцем, гаем, абычаем, жалем*).

3) *Вінавальны* склон адзіночнага ліку іменьняў, што азначаюць прадметы ажыўленыя, аднолькавы з родным склонам мужч. роду адзіноч. ліку (*бачу брата, мужа, паю каня*). Іменьні, што азначаюць прадметы неажыўленыя, маюць *вінавальны* склон аднолькавы з назоўным (*нясі стол, сячы дуб, мець рубель*), хоць часамі кажуць і—*сячы дуба, мець рубля*.

У множным ліку толькі іменьні, што азначаюць чалавека, асобу, маюць *вінавальны* склон аднолькавы з ~~назоўным~~ (*бачу братоў, сватоў, паюць, але—іаю валы, пасу коні, бачу ваўкі*).

ЗАДАЧКА 46. Аб'ясніць склонавыя канчаткі.

Жалем сьціскаюцца грудзі. Каля Нёмну, у дубох, дзеці пасьвілі гусі. Скраю бору ў тры аконцы сьвеціць хатка. Вее вѣцер вольны, з лесам ён гамоніць, прыляцеў да рэчкі, прылѣг, прытуліўся, крошачку па яснай віхрам закруціўся. (*А. Гар.*), Зьвіні, вясёлых бомаў медзь! (*М. Байд.*). Мяккі сьнег лятае пухам. На лугох раслі маладыя дубкі. Лес туманам заснаваўся. Гнецца лес ва ўсе бакі. За хвалямі хвалі бягуць. Колас ня гнецца зярнѣм да зямлі. Былі ў бацькі тры сыны. Пасьпех—людзям на сьмех. Дурань з дурнем схадзіліся ды адзін на другога дзівіліся. Любая думачка зданьнем шчаслівым, сонейкам ясным стаіць. (*Я. Кол.*) Вада ў моры горка-салёная, дзеля гэтага людзі, калі едуць на караблѣх па моры, бяруць з сабою прэсную ваду. На сталох стаялі розныя стравы. На Палесьсі аруць на валох. Сьвірны стаяць пры хлявох. Хоць усім братом ня вельмі соладка жылося, але меньшаму брату выпала самая горшая доля. Лес па краёх, як сьцяна. Ціха Нёман калыхаўся ў высокіх берагох. Дуб магучы адбіваўся ў яго дробных грабя-

нѣх. Стаіць гай, пад гаем—мігай, пад мігаем—сапай, а пад са-
паем—хапай (*валасы, вочы, нос і рот чалавека*). Адважна, браць-
ця, наперад ідзеце цвѣрдай і роўнай ступой! (*Кан.*).

Скланеньне іменьняў назоўных ніякага роду.

Канчаткі на *о* (не пад націскам *а*).

Скланеньне іменьняў назоўных ніякага роду падобнае да
мужчынскага роду.

Тры склоны—назоўны, вінавальны й клічны—заўсёды ад-
Нолькавыя (дзеля гэтага пішам іх у вадным радку: Н. В. К.)

Адзіночны лік.

Н. В. К.	сял—о	пален—а	пляч—о	мор—а	век—а
Род.	сял—а	пален—а	пляч—а	мор—а	век—а
Дав.	сял—у	пален—у	пляч—у	мор—у	век—у
Прл.	сял—ом	пален—ам	пляч—ом	мор—ам	век—ам
Месн.	сял—е	пален—е	пляч—м	мор—ы	век—у

Множны лік.

Н. В. К.	сёлы	пален-ы	плеч-ы	мор-ы	век-і
Родн.	сёл-(аў)	пален-(аў)	плеч-(аў)	мор-(аў)	век-(аў)
Дав.	сёл-ам	пален-ам	плеч-ам	мор-ам	век-ам
Прыл.	сёл-амі	пален-амі	плеч-амі	мор-амі	век-амі
Месн.	сёл-ах	пален-ах	плеч-ах*)	мор-ах	век-ах

Канчаткі ё, е.

Адзіночны лік.

Н. В. К.	насеннь—е	жыцьц—ё	пол—е
Родн.	насеннь—я	жыцьц—я	пол—я

*) Можна ўжываць форму—*плячмі, плячыма, на плячо*.

Дав.	насенън—ю	жыцьц—ю	пол—ю
Прыл.	насенън—ем	жыцьц—ём	пол—ем
Месн.	насенън—і	жыцьц—і	пол—і

Множны лік.

Н. В. К.	— „ —	— „ —	пал—і
Родн.			пал—ёў
Дав.	Множнага ліку няма.		цал—ём
Прыл.			пал—ямі
Месн.	— „ —	— „ —	пал—ёх

Правіла 28. *Канчаткі меснага склону ніякага роду.*

Месны склон ніякага роду адзіночнага ліку гэтак сама, як і ў мужчынскім родзе, мае чатыры канчаткі: *е, і, ы, у*, у залежнасьці ад таго, на які гук канчаецца аснова слова (*Бач. правіла 26*). Напрыклад:

а) *у сяле, на акне, на сукне, у пумне, на пісьме і г. д.* (канчатак *е* пад націскам);

на сене, у леце, на целе, пры слове, на небе, на палене, на калене і г. д. (канчатак *е* не пад націскам);

б) *у жыцьці, у лахмоўці, пры здарэньні; на палі, на полі, у скляпеньні і інш.*

в) *пры дабры, на плячы, пры цуменцы, у моры, пры воіншчы, на сэрцы, на сонцы, пры аконцы і г. д.*

г) словы з асноваю на *К* маюць *У*: *на воку, века—на веку.*

ЗАДАЧКА 47. *Аб'ясніць канчаткі.*

Ой у полі дымно ды курно, за туманам сьвету ня відно!
На дварэ было цёмна, як у скляпеньні. Пачарнеў на по-

лі сьнег. Увясну сонца з кожным днём усё вышэй і вышэй ходзіць па небе. Нам у сэрцы смутак родзіць шуму твайго голас. (Я. Кол.). Сонца высака стаіць на небе ды бяз жалю паліць землю. На сэрцы стала і боязна, і неяк весела разам. За сялом, на балоце, закракталі жабы. На гальлі старога дуба было буслава гняздо. На бязрыб'і й рак рыба. На губах мёд, а на сэрцы лёд. На адным месцы і камень абрастае. На тое й шчука ў моры, каб карась не драмаў. Ня ўвесь сьвет, што ў акне. Столькі праўды, столькі ў рэшаце вады. У полі дзье ве лі. Выграў, як Заблоцкі на мыле. Шмат у нашым жыцці ёсьць дарог. Хмары на небе віліся клубкамі. Пастух пагнаў стада ў поле. Збожжа малоцяць у гумне на таку. Вузкія палоскі ў полі нашай вёскі. Чуў ня раз ты ў чыстым полі плач і сьлёзы бедака. Люблю я грушы старыя, што ў жыце шумяць. Маладзенькая травіца блішчыць на сонцы. Загудзела малатарня ў халодным асеньнім паветры.

Правіла 29. *Канчаткі іншых склонаў ніякага роду адзіноч. ліку.*

1) Назоўны склон слоў з мяккаю асновай бяз націску на канчатку мае канчатак *е* (поле, скляпеньне, здарэньне, каменьне, лісьце).

2) Родны склон мае адзін канчатак—*а* (пры мяккай аснове *я*): няма дзерава, балота, жыцця, поля, здарэнья.

3) Вінавальны склон заўсёды аднолькавы з назоўным. (Поле пакрыта зяленівам. Вышлі на поле жнеі з сярпамі).

4) Прыладны склон у словах з мяккаю асновай, як і ў мужчынскім родзе, мае канчатак *ем*. Гэтым ён розніцца ад давальнага склону множнага ліку (локцем—локцям, іменьнем—іменьням).

ЗАДАЧКА 48. *Аб'ясніць канчаткі а, я, е.*

Прыглядайцеся да жыцця белага сьвету. На вуліцу сьмецьця ня выносяць. За баляваньнем ходзіць галадаваньне. Блу-

каньне на цэлае раньне. Усе птушкі крыльце маюць, да ня ўсе лятаюць. Пахілага дэрава вецер ня ломіць. Што было, то на мора сплыло. Во калі разарэньне: ні табакі, ні карэньня. Загляне сонца і ў наша аконца. Каб воля, найшоў-бы сабе поле. Ліхадзеям на безгалоўе, а добрым людзям на здароўе. Яго доля ў канцы поля. Бачаньнем жорава ня зловіш. Наша поле кепска родзіць. На дварэ—паленьне, трэскі, куча сьметніку ляжыць. (Я. Кол.). Як сьнег растае, як сонейка пойдзе ўгару, то, лічы, скоро папрылятае «вырай» з-за мора. (Ст. Ул.). Вам незнаёма нядоля людзкая, беднага жыцьця нуда. (Я. Кол.). То лясок, то луг, то поле, то лужок зялёны. (Я. Кол.). Ты куды бяжыш, дарога, тканка ног і кола? (Я. Кол.). Ня шукай ты шчасьця-долі на чужым далёкім полі. (Я. Куп.). Шчасьцем, давольствам куток гэты вее. (Я. Кол.). Хто яго знае, хто ад роднай нівы зерня адарваў. (Я. Кол.). Увосень можна бачыць як вожык нясе на сваіх калючках сухое лісьце ў гняздо. Гняздо сваё вожык робіць з сухога лісьця.

Правіла 30. *Скланавія канчаткі ніякага роду множнага ліку.*

1) Назоўны склон множн. ліку мае канчаткі: *і, ы* (пумны, палотны, бяргеньні, здарэньні, вазэры, вочы).

2) Родны склон множн. ліку можа ўжывацца або з канчаткамі *оў (аў)*, або без канчатку: *вёдраў—вядзёр, кроснаў—кросен, плечай—плеч*.

Увага. Здараецца мужчынскі род множнага ліку без канчатку: (На сем двар (заместа двароў) адзін тапор. Пяць іод (заместа іодоў), пяць дзён і інш).

3) Родны, давальны й месны склони маюць у канчатку *о (ё)*, калі націск прыходзіцца на канчатак (на палёх, на плячох).

4) Трэба заўважыць розьніцу ў націску: *ся-*

мо—сѣлы, вядро—вѣдры, акно—вожны; але—два, тры, чатыры вядры, акны, сялы і і. д.

5) Слово ярмо ў множным ліку мае ёрмы, але—два, тры, чатыры ярмы.

ЗАДАЧКА 49. Аб'ясніць канчаткі

Блеск гарачы сьлепіць вочы; душна ў лесе і палѣх. Некім жалем павявала ад аголеных палѣў. Вецер ліст з палѣў атрос, і на поле свае ковы кінуў зьлёгенька мароз. (Я Кол.). Ёсьць у нашым краі многа азёр. Вецер круціць крыльце ў ветраку ды надзімае парусы на караблѣх. Колас ня гнецца зярнѣм да зямлі. Многа ўсякіх думак у вачох Ігната. Аж пацямнела ў ваччу. Трэці Гаўрыла—мужык барадаты—абводзіць вачамі ўсю даль. (Я Кол.). Гэй, гусьляр-пясьняр, мой браце! грай, сьпявай у полі, у хаце! (Я Куп.). Вада патрэбна і расьлінам і стварэньням. На зямлі жыве многа ўсякіх стварэньняў. Без вады стварэньні й расьліны згінулі-б. Вада напаўняе ўглыбленьні ў сушы. Торба з хлебам за плячыма. Ужо за цёмны лес сонца скрылася. На зямлю з нябѣс цень спусьцілася. На галінах дрэў птушкі спаць ляглі, і з палѣў у хлеў стады ўсе пайшлі. (Зяз.). Пішчаць дзесь чайкі на балотах. З поля зьбяры ў адну кучу каменьне, бо замінае яно надарэмна. (А. Гал.).

Складзеныя слоў: ВОКА, ВУХА.

Адзіночны лік.

Множны лік.

Н. В. К.	вок—а	вух—а	воч—ы	вуш—ы
Родн.	вок—а	вух—а	вач—эй	вуш—эй
Дав.	вок—у	вух—у	вач—ом	вуш—ом
Прл.	вок—ам	вух—ам	вач—мі *)	вуш—мі *)
Месн.	вок—у	вус—е	вач—ох *)	вуш—ох *)

*) Можна ўжываць і гэтакія формы: вачыма, вачамі; вушыма, вушамі; у ваччу, у вушшу.

Скланеньне слоў з устаўкаю ЕН, ЯТ, ЁС.

Увага. Да гэтых слоў належаць: 1) іменьні някага роду на мя: імя, плямя, цемя, рамя, стрэмя і 2) гэткія як—цял, парася, зерня, ваўчаныя, кураня і інш.

Побач з формамі—цяля, зерня, кураня, ваўчаныя, княжа,—можна ўжываць формы на о (ё) цялё, зярнё, ваўчанё, куранё, цусянё, кацянё, княжо і інш.

Устаўку ёс знаходзім у множным ліку слова кола—калёсы ды неба—нябёсы. Але множны лік ад кола—калёсы зьмяніў сваё значеньне ды значыць павозка.

Адзіночны лік.

Н. В. К.	1) імя	2) ім—я	ягн—я
Родн.	ім—я	іменьн—я	ягняц—і
Дав.	ім—ю	іменьн—ю	ягняц—і
Прл.	ім--ем	іменьн—ем	ягн—ём
Месн.	ім—і	іменьн—і	ягняц—і

Множны лік.

Н. В. К.	іменьн—і	ягнят—ы
Родн.	іменьн—яў	ягнят—(аў)
Дав.	іменьн—ям	ягнят—ам
Прл.	іменьн—ямі	ягнят—амі
Месн.	іменьн—ях	ягнят—ах

ЗАДАЧКА 50. Напісаць у множным ліку: 1) плямя, цемя, рамя, стрэмя і 2) іменьні маладых птушак і жывёлін: галубяня-галубяняты, парася-парасяты і г д

Скланеньне іменьняў назоўных жаночага роду.

Канчаткі на а—я.

I. Адзіночны лік.

Наз.	галав—а	малін—а	горк—а	зар—а
Родн.	галав—ы	малін—ы	горк—і	зар—ы

Дав.	галав—е	малін—е	горц—ы	зар—ы
Він.	галав—у	малін—у	горк—у	зар—у
Прл.	галав—ою(ой)	малін—аю(ай)	горк—аю(ай)	зар—ою(ой)
Мес.	галав—е	малін—е	горц—ы	зар—ы

Множны лік.

Н.	галов—ы	малін—ы	горк—і	зор—ы
Р.	галоў—(аў)	малін—(аў)	горак—(аў)	зор—(аў)
Д.	галов—ам	малін—ам	горк—ам	зор—ам
В.	— " —	як Назоўны		— " —
П.	галов—амі	малін—амі	горк—амі	зор—амі
М.	галов—ах	малін—ах	горк—ах	зор—ах

II. Адзіночны лік.

Наз.	наг—а	рук—а	зямл—я	дол—я
Родн.	наг—і	рук—і	зямл—і	дол—і
Дав.	наз—е	руц—э	зямл—і	дол—і
Він.	наг—у	рук—у	зямл—ю	дол—ю
Прл.	наг—ою (ой)	рук—ою (ой)	зямл—ёю(ёй)	дол—яю (яй)
Месн.	наз—е	руц—э	зямл—і	дол—і

Множны лік.

Наз.	ног—і	рук—і	земл—і	дол—і
Родн.	ног—	рук—	земель, земл--яў	
Дав.	наг—ам	рук—ам	земл—ям	
Він.	я к Назоўны.			
Прл.	наг—амі	рук—амі	земл—ямі	
Месн.	наг—ах	рук—ах	земл—ях	

Іменьні мужчынскага роду на а—я.

Іменьні мужчынскага роду на а—я скланяюцца так сама, як іменьні жаночага роду на а. Сюды прыналежаць гэтакія словы: бацька, стараста, старшыня,

судзьдзя, сабака, мужчына і інш. Толькі ў прылад. склоне часамі сустракаюцца формы мужчын. скланення (з бацькам, з старастам, старшынём, сабакам, заместа — з бацькаю, старастаю, старшынёю, сабакаю).

Але часамі гэтыя словы скланяюцца, як мужч. род: бацька, бацька (заместа бацькі), бацьку, бацькам, пры бацьку.

Правіла 31. Склонавыя канчаткі іменьняў жаночага роду.

1) Назоўны склон множнага ліку мае канчаткі *ы, і* (сёстры, кнігі, іаловы, шапкі).

2) Давальны і месны склони адзіночн. ліку маюць аднолькавую форму. У іменьнях, што маюць цвёрдую аснову, гэтыя склони канчаюцца на *е*: *вадзе, іалаве, руцэ, назе, сасе*, (націск на канчатку); *каліне, маліне, блазноце, рабоце* (канчатак бяз націску).

Калі-ж аснова слова канчаецца на адзін з зацьвярдзелых зычных *ж, ш, ч, ц, ф* або на *к* (пасьяля *к* тады, калі націск не на канчатку — *лаўка, матка, шапка, ласка*), то ў давальным і месным склонах будзе *ы*: *зары, гары, мяжы, душы, дзяжы* (канчатак пад націскам); *вуліцы, аборы, кашы, пражы, лаўцы, матыцы, шапцы* (канчатак не пад націскам).

У словах з мяккаю асновай (з мяккім зычным перад канчаткам) заўсёды будзе канчатак *і* (*зямлі, сям'і, долі, княціні, волі*).

3) Іменьні з асноваю на *і, к, х* зьмяняюць іх на *э, ц, с* (*рука—руцэ, наіа—назе, страха—страсе, іорка—іорцы, дарога—дарозе, Лявоніха—Лявонісе*).

Увага. Гартанная аснова часамі змякчаецца і ў мужч. і ніякім родзе меснага склону (*дух— дусе, страх— страсе, парог—на парозе, вуха— вусе*).

4) Родны склон множн. ліку мае часта канчаток *аў* (*яў*), як у йменьнях мужч. роду (*водаў варонаў, маладзіцаў, земляў, нядзеляў, песняў*), але звычайна ўжываецца скарачаная форма (*вод, ва-рон, маладзіц, зямель, нядзель, песень, лялек, шпілек, зор, дачок, кароў, галоў*). Толькі *рук* і *ног* заўсёды без канчатку *аў*.

Радзей сустракаем канчаткі *ей, ыі* (*свінэй, порцыі, саней, настурыцый* (*кветка*)).

5) *Клічны* склон аднолькавы з назоўным (бач. прав. 24).

ЗАДАЧКА 51. Аб'ясніць канчаткі.

Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. Бяда па бядэе, як па нітачцы йдзе. Вялік пірог, да ў сярэдзіне пуст. Вераб'і ў шапцы. Бачыць карова, што на павеці салома. Жыве, як гарох пры дарозе. Шкадлівай кошцы хвост уцінаюць. Золата і ў краме дастанеш, а свайго розуму нікому ня прыставіш. Сядзем на калодзе, пагаворым а прыгодзе. Кошцы жарты, а мышцы сьлёзы. На старасьці дзеве радасьці. На назе бот скрыпіць, а ў гаршку трасца кіпіць. На торнай дарозе трава не расьце. Не па кані, дык па аглоблі. Ня хочаш з моладасьці працаваць—будзеш на старасьці з торбай танцаваць. Па капейцы ў дзень, куды хочаш, туды й дзень. Привёз гасьнінцу ў хусьцінцы. Старой бабы хораша і ў шапцы. У ваднэй дзежачцы два цесьцечкі (яйцо).

Скланеньне йменьнаў жаночага роду з асноваю на зычны.

Сюды адносяцца такія йменьні жаноч. роду, як *косць, іразь, соль, медзь; ноч, мыш, роскаш, моц; любоў,*

кроў і падобныя; у множным ліку такія, як сані, ірудзі, цусьлі, дзьеверы, — наагул, усе тыя йменьні жан. роду, што ў назоўным склоне не канчаюцца на а. Апрача гэтага, сюды адносяцца: куры, суседзі, чэрці, людзі, коні, грошы, юсыці.

Лік адзіночны.

Н.	косьц—ь	рэч—	кроў—	сол—ь
Р.	касьц—і	рэч—ы	кыв—і	сол—і
Д.	касьц—і	рэч—ы	кыв—і	сол—і
В.	Я к Н а з о ў н ы.			
П.	касьц—ёю (й)*	рэч—аю(й)*	кывёю(й)	сол—яю(й)
М.	касьц—і	рэч—ы	кыв—і	сол—і

Лік множны.

Н.	косьц—і	рэч—ы	сан—і	людз—і
Р.	кясьц—ей	рач—эй	сан—ей	людз—ей
Д.	касьц—ём	рэч—ам	сан—ям	людз—ям
В.	Я к Н а з о ў н ы.			
П.	касьц—ямі**)	рэч—амі	сан—ямі	людз—ямі
М.	касьц—ёх	рэч—ах	сан—ях	людз—ях

Правіла 32. *Склонавя канчаткі йменьняў жаноч. роду з асноваю на зычны:*

1) *Назоўны склон множн. ліку мае канчаткі і, ы (косьці, рэчы).*

2) *Давальны й месны склони адзіноч. ліку слоў з мяккаю асновай мае канчатак і (касьці, сані, іразі, мазі), а калі аснова цвёрдая, то будзе ы (рэчы, пры рэчы, мышы, на мышы).*

*) Можна казаць: *косцю, рэччу, кроўю, солью.*

***) Або: *касьцямі, рэчамі, санямі, людзьмі.*

3) *Творны* склон адзін. ліку, калі канчатак пад націскам, канчаецца на ёю (*ёй*), а калі канчатак не пад націскам,—яю (*яй*), аю (*ай*): *касьціёю, крывёй; соляю, рэчаю*; але могуць ужывацца й гэткаія формы: *косьцю, кроўю, сольлю, рэччу, ноччу і г. д.*

4) *Родны* склон множн. ліку мае канчатак *ей-эй* (не пад націскам—*яй-ай*) (*касьцей, курэй, саней, мышэй; мазэй, рэчай*).

5) *Творны* склон множн. ліку, апрача паказаных у прыкладах канчаткаў (*амі, ямі, мі*), мае часамі—*ма* (*касьцэма, саньма і г. д.*).

ЗАДАЧКА 52. Аб'ясніць скланавыя канчаткі.

Сьцены запырсканы гразёю. Колы мажуць коламазьёю. Калі сам ня знаеш, то ў людзей пытай. На жывой касьці мяса мусіць абрасьці. Вераб'я падманваюць каноплямі, а чалавека—словамі. Ліс хоць сьпіць, але курэй бачыць. Жарабя ў мяшку, а ўжо даўбню гатуюць. На стале, у вугле, вісіць сіта ня рукамі віта (*павуціна*). Рук ня мае, а піша (*мароз*). Чырвоны дзедзя па жэрдцы едзе (*лучына й аюнь*). Стаіць Грыгор паміж гор, палкаю падпёршыся, шапкаю накрывшыся (*рыб*). Што гэта за зьвер, што шэсьць ног, два жываты, дзьве рукі, чатыры вокі, грыва ды хвост? (*чалавек конна*). Ішоў тота каля плота, пытаецца ў засі, ці дома вашы? (*воўк і сабака*). Па зямлі йдзе—нос дагары нясе, па вадзе плыве—хвост угору дзярэ (*качка*). Гасьцей з усіх валасьцей.

Скланеньне слова МАЦІ.

Адзіночны лік.

Наз.	маці
Родн.	маці
Дав.	маці
Він.	маці

Прыл.	—
Месн.	маці
Кліч.	маці

Формы *прыладнага* склону ад слова *маці* няма; яна бярэцца ад слова *матка*.

Іменьні павялічальныя, памяншальныя й ласкальныя.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Бегала *ліска* каля лесу блізка. У ваднэй *дзежачцы* два *цесьцечкі* (*яйцо*). Улетку *сасонка*, а ўзіму *кароўка* (каноплі). Матка *таўстуха*, дачка *краснуха*, а сын Хвядос пайшоў да нябёс (*печ*, *полімя* й *дым*). Не разьбіўшы *гаршчочка*, ня будзеш *кашкі* есьці (*арэх*). Ад *лецечка* да *лецечка* чакай, маё *дзецечка*! А я роду вялікага, *айца-маткі* багатага (п.). *Ойчанька*, што-ж там да за пыл курыць? (п.).

Правіла 33. Іменьні назоўныя бываюць *павялічальныя* й *памяншальныя* (*галавішча*, *лапішча*, *травішча*; *галоўка*, *травіца*, *лапка*).

Да памяншальных іменьняў назоўных адносяцца яшчэ *ласкальныя* (*ойчанька*, *брацейка*, *галоўка*, *староначка*).

Здараюцца такія формы, як *травіска*, *зямліска*, *вятрыска*, *Нямніска*; іх можна назваць *павялічальна-паважальнымі*. Гэтакія словы, як *дурніца*, *культайна*, *шаляніца* трэба аднесці да іменьняў назоўных *павялічальна-зневажальных*.

Некаторыя памяншальныя й ласкальныя іменьні канчаюцца на *ык*, *ак* (*пальчык*, *галубчык*, *ельнічак*, *сьцежачка*). Каб пазнаць, калі трэба пісаць *ык* або *ак*, слова ставіцца ў родным склоне. Калі нявыразны гук выпадзе, то трэба пісаць *ак* (*ельнічак*—*ельнічка*), а калі ня выпадзе, то пісацца *ык* (*дубчык*—*дубчыка*),

ЗАДАЧКА 53. *Сьпісаць ды іменні памяншальныя й ласкальныя падчыркнучь.*

Ляцелі гусі з Русі ды лецячы гаварылі: „Бедна наша галовачка, што чужая староначка! Дзе-ж мы будзем начаваці? Што-ж мы будзем вячэраці? Няма лепшай вячэрачкі, як у мамкі за столікам з родным браткам-саколікам. Я ў мамачкі ў госьцях была і з брацейкам гаварыла. Як наша мамка жыва, дык наша радня міла. Пазаростаюць сьцежачкі ельнічкам - бярэзьнічкам, вадзіцаю закоцяцца, а мне к мамцы захочацца. (п.)

Разумен гаршчочак, у ім сем дзірачак (галава). Поўны падпечак белых курачак (зубы). Скача, скача кульгавы ад прыпечку да лавы (гаршчок). Жыву я лецейка, жыву другое, а на трэцяе лецейка занудзілася: к мамцы ў госьцейкі захацелася. Ой пайшла-б я пяшком—не зайду, папрасіла-б каня—каня не дадуць. Ой скінуся я зазюлькаю ды палячу к мамцы ў госьцейкі да пагляджу, што мамка робіць. Адно-ж мая мамка па дварэ ходзіць, самы большы брацейка пад ручкі водзіць. Я сваімі сьлёзкамі лугі тапіла, я сваімі сухотамі лясы сушыла. (п.)

Правіла 34. У сказе ймя назоўнае бывае:

- 1) *дзеінікам* (Пастух трубіць).
- 2) *выказнікам* (Курыца—птушка).
- 3) *дапаўненьнем*—(Пастух пасе быдла).
- 4) *азначэньнем* (Хата суседа згарэла).
- 5) *акалімнасьцю* (Хата стаіць на ўзорку).
- 6) *звароткам* (Эх ты, разводзьдзейка!).
- 7) *прыдаткам* (Расьце колас-сіраціна).

ЗАДАЧКА 54. *Сьпісаць, іменні назоўныя падчыркнучь і надпісаць, якою часьцінаю сказу ймя назоўнае служыць.*

Чуў я, мужчыны, зямля прадаецца. Зьвіні, вясёлых бомаў медзэ! Ластаўка—птушка. У ваднае мацеры пяць сыноў. Воўка

ногі кормяць. Каля рэк туман падымаецца. Ціха за працу ўзяліся дзяўкі. Гнецца лес ва ўсе бакі. Хоча дзяўчынка к вадзіцы дастаца. Ветрык лісьце чуць калыша. Пайшлі сьцежкі пракладаць. Гляньце, мужчыны: якія сялібы! Вецер сьвішча ды гне сіротку-сасонку к зямлі. Сасонка стаіць сіратою адна. Настане цяпло і спакой. Просіць сьмерці з гора. Кучка йдзе народу. Скончыўся зараньне век твой, чалавеча! (Я. Кол.). Адкрыты дарогі табе, чалавеча, на захад, на поўнач, на поўдзень, на ўсход. (Я. Кол.).

Імя прыметнае.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Чую звон я *будны*, *фэдкі*, *несясьлы*. Дзень сягонья *будны*. Стогне звон *жалобны*. Была на зямлі *вялікая суш*. Па вуліцы йшоў *кульгавы чалавек*. Насталі *халодныя асеннія дні*. Быў *ціхі летні вечар*. У *цеснай крэткай турме вялікага места* сядзеў чалавек. *Зьмяя* людзі закавалі яго ў *залезныя кайданы* ды кінулі ў *астрог*. *Сьвежае* паветра не даходзіла ў турму. У *сінім небе* лёталі птушкі. Адна *маленькая шэрая* птушка села на *залезную астрожную* крату ды стала сьпяваць. *Стары сабака* ня мог вартаваць *гаспадарскае* дабро.

Правіла 35. Слова, што азначае прымету, называецца *і м е м п р ы м е т н ы м*.

Адны іменьні прыметныя азначаюць *якасьць* прадмета; яны называюцца *якаснымі* (*кіслы* квас, *добрая* сястра, *малое* дзіця). Якаснае імя прыметнае азначае такую прымету, якая можа быць большаю й меншаю (*квас кіслы*, а воцыт *кісьлейшы*; *зялёны*, *зялейшы*, *найдабрэйшы*).

Другія прыметы азначаюць розныя адносіны, напрыклад: 1) адносіны да таго матэр'ялу, з якога прадмет зроблен (*сталёвае* пярэ), 2) адносіны да месца (*луговая* трава, *гарадзкі*, *вяско-*

вы, тутэйшы) і 3) адносны да часу, да вагі і г. д. (летні, леташні, заўтрашні, пудоўны). Такія іменьні прыметныя называюцца *адноснымі*.

Трэція прыметы азначаюць прыналежнасьць аднаго прадмета да другога; яны называюцца іменьнямі прыметнымі *прыналежнымі* (матчын дар, барсукова гара, мядзьвежая лапа).

Імя прыметнае адказвае на пытаньні: *які? якая? якое?* (добры, добрая, добрае; лясны, лясная, лясное) або — *чый? чыя? чыё?* (воўчы, воўчая, воўчае).

ЗАДАЧКА 55. *Сьпісаць і падчыркнуць іменьні прыметныя.*

З І М А.

Крэпка скаваў мароз голуя землю: зрабіў яе цвёрдай, як камень. Вымерзлі лужынкi, высахла гразь. Халодная кара лёду легла на рэкі і азёры. Цвёрдую пасьцельку прыгатаваў мароз для мяккага сьнегу, каб закрыцца хоць гэтай халоднай коўдрай ад марозу.

Задзьмуў сівер. Папаўзлі па небе сьнегавыя хмары—сiвья і лёгкія, як дым, халодныя, няпрыветныя — і завалаклі ўсё неба. Закруціўся белы лёгкі пушок сьнегу ды нячутна лёг на мёрзлую землю. За ім паказаўся другі, трэці, ды ўсе часьцей і часьцей залёталі гэтыя белыя сьцюдзёныя матылёчкі зімы. Аж пабялела паветра, і белая сетка сплятаецца з іх. Валяць і валяць белыя сьняжынкi. Борзда бялее зямля. Сьнег роўнаю пялёнкаю кладзецца на хаты, на гумны, на парканы, на шулы—на усё, што ня сустрэне перад сабою. Назаўтра трудна пазнаць сьвет.

Куды ні кiнь — усюды бела і бела, аж вочы адбірае. Стары лес прыбраўся, як у сьвята. Весела выскачылі на вуліцу малыя дзеці. Рады яны з першага сьнегу. Бегаюць, крычаць, кідаюцца сьнегам. Але з зімою малыя жарты: шчыпле яна іх за нос, за вушы, і бягуць дзеці з панадворку ў хату.

ЗАДАЧКА 56. *Вінісаць спачатку йменні прыметня якас-
ня, потым — адносна ды прыналежна.*

Чырвоны, сталёвы, надворны, кіслы, салодкі, матчын, за-
лезны, дзіцячы, начны, учарашні, сёлетні, пазалеташні, каменны,
раменны, птушыны, горкі, смачны, стары, малады, прыкры, ра-
бочы, шорсткі, ліпавы, зялёны, жоўты, нябескі, рахманы, дась-
ціпны, палаценны, шкляны, рабы, гняды, палавы, рачны, пу-
довы, яловы, хунтовы, тутэйшы, летаšní, мясцовы, крамны,
бурштыновы, сярдзіты, злы, люты, нягодны, кашачы, сабачы,
верабінавы, пшанічны, ячны, грэцкі, нямецкі, цьмяны, дзенны,
штадзенны, лугавы, лесавы, памаўзлывы, верны, шчыры, мілы,
павабны, батрацкі, прымацкі, хатні, зграбны, удалы, ласкавы,
зычлівы, вішнёвы, руцьвяны, кракосавы, жаночы, мужчынскі,
харошы, прыгожы, прыемны, касматы, валасаты.

ЗАДАЧКА 57. *Ад наступных іменьняў назойных вывесці
іменні прыметня: (бяда — бедны, век — вечны).*

Бяда, век, дзерава, справа, сумленне, сыцяна, камень, па-
латно, лес, лета, восень, зіма, вясна, шчасьце, бярэзіна, сасна,
ель, алешына, соль, смала, розум, дурань, кніга, папера, воўк,
матка, бацька, дзіця, жаль, смутак, жалоба, зайздасць, мар-
кота, агарод, места, горад, мястэчка, Слуцак, Вільня, птушка,
гусь, стол, сталь, бруд, пясок, зямля, неба, зара, туман, рожа,
шоўк, будні, хата, панадворак, сьмех, дабрадзеинасьць, сум,
гвалт, прымус, адвага, конь, зьнявага, увага, вечар.

Род і лік іменьняў прыметных.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. *Стары верабей на мякіну ня
квапіцца. Новае сіта на калку вісіць, а старое пад лавай ва-
ляецца. Апошні раз бываю ў вас. Апошняе здарэнне. Чужая
хата горай ката. Чужое дабро ня грэе. Воўк залезны, а хвост
альяны (голка з ніткай). Аржаная каша сама сябе хваліць.
Аржаны хлеб. Аржаное поле.*

Правіла 36. Імя прыметнае заўсёды адносіцца да імя назоўнага. Якога роду імя назоўнае, такога роду імя прыметнае. (*Стары лес. Старая кніга. Старое пярэ.*)

Іменьні прыметныя мужчынскага роду канчаюцца на *ы, і* (*Ясны летні дзень*).

Іменьні прыметныя жаночага роду канчаюцца на *ая, яя*, (*Ясная летняя пагода*).

Іменьні прыметныя ніякага роду канчаюцца на *аі, яе* (*Яснае летняе неба*); пад націскам—*ое* (*Малое дзіця*).

ЗАДАЧКА 58. *Данісаць канчаткі імёнаў прыметных.*

Старанн× вучань. Доўг× вяроўка. Сін× неба. Ясн× сонца. Зімов× вечар. Зімова× ноч. Сьяляп× шчаныя. Стар× страха. Сін× колер. Сін× папера. Залезн× абруч, Позьн× восень. Раньн× вясна. Дзеравян× ложка. Кругл× яйцо. Шырок× поле. Глыбок× рэчка. Сьяляп× хлопчык. Зімов× раница. Глух× куранё. Вялік× мароз. Тутэйш× тканіна. Забран× край. Беларуск× дзяржава. Малад× настаўнік. Смачн× страва. Салодк× сьліва. Салодк× яблык. Летн× сьпякота. Благ× жніва. Благ× ніва. Звонк× гук. Ціх× гук. Вялік× літара. Глыбок× мора. Гол× поле. Балюч× вока. Спрытн× хлопец. Прыгож× кветка. Сух× лісьце.

ЗАДАЧКА 59. *Данісаць канчаткі, а імёны прыметныя мужчынскага роду падчыркніць прастай рыскай, жаночага—дзьвома, а ніякага — пакручастай (~~~~).*

Бачу я жоўт×× жытн×× поле. Блазенск× век, блазенск×× й гульня. Вялік× вор (мех), да мал× збор. Воўч×× доля расьце скора. У чуж×× шчасьце ня мухай упасьці. Высах, як мядзьеж×× лапа. Добр×× чуваць далёка, а благ×× яшчэ далей. Дурн×× птушка сваё гняздо брудзіць. Дур-

н× сабака і на гаспадара брэша. Зіmn×× ночка—бацьку сарочка. Лішн×× мудраваньне—дураваньне. Лішн×× дабрата—дурата. Лішн×× нітка—палатну завада. Лыс×× жарабя ўрадзілася, лыс×× і эдохне. Маленьк× сабачка да веку шчаня. Мая мышаст×× мне нашастае. Меськ×× цялятка, а сельск×× дзіятка. На доўг× век, на добр×× здароўе. На галодн× зуб і гэта добра. На кажусе прост× баран, да сам сабе пан. На сабач× брэх не глядзі, а сваёй дарогай ідзі. На харош×× запытаньне—харош×× адпавяданьне. Невяліка× бяда, калі хлеб да вада. Не векав××, а ракав××. Абяцан×× шапка на вушы ля лезе.

Правіла 37. Іменьні прыметныя маюць два лікі: адзіночны (новы стол, новая кніга, новае яро) і множны (новыя сталы, кнігі, пёркі).

Імя прыметнае ставіцца ў тым ліку, у якім стаіць імя назоўнае, да якога яно адносіцца (страшны сон — страшныя сны).

Іменьні прыметныя множнага ліку ва ўсіх родах маюць канчатак: *ыя, ія* (новыя сталы, новыя кнігі, новыя вокны; сінія паясы, сінія кветкі, сінія нябёсы).

ЗАДАЧКА 60. Сьпісаць і паставіць у множным ліку.

Раменны пояс—раменныя паясы. Востры тапор. Скураная вопратка. Чужы агарод. Зялёны аксамітавы гарсэт. Салодкае гарачае пітво. Пачатковая гарадзкая школа. Жоўтае жытняе поле. Стары сьляпы дзед. Нізенькая цёплая хата. Барсуковая нара. Сухая мядзьежая лапа. Сялянскі драўляны будынак. Старасьвецкі звычай. Сьвежая смачная страва. Прыветны вяскowy чалавек. Воўчы зуб. Гразкае балота. Лінючая тканіна. Благое вока. Сіняя кветка. Маленькая капелька. Кропля халоднай вады. Асеньні халодны вецер. Вялікая асіна. Зімяная ночка.

Ясны летні дзень. Лысае жарабя. Маленькае гусяня. Яснае неба. Новае кола. Сталёвае пяро.

ЗАДАЧКА 60. *Данісаць канчаткі ды падчыркніць множны лік іменьняў прыметных прастай рыскай, а адзіночны—накручастай.*

Ласы на чужы× прыпасы. Рань×× птушачка носік цярэбіць, а позьн×× вочкі працірае. Танн×× мяса сабакі ядуць. На бераз× рэчкі стаялі тоўстыя стар×× дубы. Цікаўн×× кнігі ляжаць на паліцы. Сваё леты малады× ўспаміці буду. Тут і стар×× і мал××, мужчыны і жанкі. Маладзеньк×× птушачкі паскідаліся з гнязда. Ластаўкі вылепілі харошаньк×× кругленьк×× гняздзечка. Самічка-ластавачка несла там свае маленьк×× рабеньк×× яечкі. Стары× ластаўкі перасталі палохацца людзей. Баламутка на ўсяк×× штуці хутка. Ад родных ніў, ад роднай хаты, у панскі двор дзеля красы яны бяздольн××, узаты ткаць залат×× паясы. І цягам доўг×× часіны, дзявочы× забыўшы сны, свае шырок×× тканіны на лад пэрсідэкі ткуць яны (М. Багд.) Цяжк×× хмары паўзлі па шэрым неб×. Чорн×× цені наводзілі на ўсё жывое страх. Быў гарач× летн× дзень. Хмурн×× елкі панура шумяць. Нетры лясн×× спрадвеку хаваюць некую тайну ад вока людзей (Я. Кол).

Скланеньне іменьняў прыметных.

Іменьні прыметныя *скланяюцца*, г. з—зьмяняюць свае канчаткі ў залежнасьці ад склонаў, родаў і лікаў.

Імя прыметнае ставіцца ў тым склоне, ліку й родзе, у якім стаіць імя назоўнае да каторага яно адносіцца (*стары дуб, старога дуба, старому дубу, старым дубам, пры старым дубе; сіні колер, сіняга колеру, сіняму колеру, сінім колерам, на сінім колеры*).

А. Цвѣрдая аснова.

Скло-ны.	А д з і н о ч н ы л і к .			Множны лік.
	Мужчынскі род.	Жаночы род.	Ніякі род.	Для ўсіх родаў.
Н.	стар—ы	стар—ая	стар—ое	стар—ыя
Р.	стар—ога	стар—ое (ой)	стар—ога	стар—ых
Д.	стар—ому	стар—ой	стар—ому	стар—ым
В.	як Н. або Р.	стар—ую	як Наз.	як Н. або Р.
П.	стар—ым	стар—ою (ой)	стар—ым	стар—ымі
М.	стар—ым	стар—ой	стар—ым	стар—ых
Н.	добр—ы	добр—ая	добр—ае	добр—ыя
Р.	добр—ага	добр—ае (ай)	добр—ага	добр—ых
Д.	добр—аму	добр—ай	добр—аму	добр—ым
В.	як Н. або Р.	добр—ую	як Н.	як Н. або Р.
П.	добр—ым	добр—аю (ай)	добр—ым	добр—ымі
М.	добр—ым	добр—ай	добр—ым	добр—ых

Б. Мяккая аснова.

Н.	сін—і	сін—яя	сін—яе	сін—ія
Р.	сін—яга	сін—яе (яй)	сін—яга	сін—іх
Д.	сін—яму	сін—яй	сін—яму	сін—ім
В.	як Н. або Р.	сін—юю	як Н.	як Н. або Р.
П.	сін—ім	сін—яю (яй)	сін—ім	сін—імі
М.	сін—ім	сін—яй	сін—ім	сін—іх

ЗАДАЧКА 62. *Праскланяць: ясны дзень, лішні чалавек, ар-хавы куст, маладая расьліна, цікавая кніга, сіняя папера, зала-тое поле, ласкавае дзіця, суседняе возера.*

Праскланяць ва ўсіх родах: раньні, чорні, юркі, салодкі, тоўсты, мухі.

Правіла 38. 1) Назоўны склон множнага ліку для ўсіх родаў мае аднолькавы канчатак: *ыя, ія* (бач. прав. 37).

2) Родны склон адзіночн. ліку мужчын. й ніякага роду канчаецца на *аіа* (пад націскам—*аіа*) і *яіа* (старо*аіа* стала, старо*аіа* акна; добра*аіа* чалавека, добра*аіа* дзіцяці; сін*яіа* каменя, сін*яіа* шкла).

3) Родны склон адзіноч. ліку жаночага роду мае канчатак: *ае* (*аіі*), *яе* (*яіі*), калі канчатак не пад націскам (добра*е* або добра*й* жніа, сін*яе* або сін*яіі* паперы); калі-ж канчатак пад націскам, то будзе *ое—оіі*: старо*е* або старо*й* жанчыны.

ЗАДАЧКА 63. *Данісаць канчаткі роднага склону.*

Цякла крынічка чыст— халодн— вады. Дзяўчынка прасіла хлеба для свае хвор— маткі. Аднэй печан— рэдзькі хіба ня ем. Ад дваров— элодзея не ўсьцеражэшся. Аднаго хіба птушын— малака няма. Ад родн— таткі прыемны й латкі. Ад чуж— шалу ў галаве круціцца. Паслаўшы дурн—, а за ім другога. Пытайся не ў стар—, а ў бывал—. Роўны з роўн— цешыцца. Стар— вераб'я на мякіне не падманеш. З чуж— каня і ў гразі сьсядаюць. Добр— сабаку на прывязі трымаюць. Хто нов— ня бачыу, той і старому рад. У мае сястрыцы, у мае родн— каліна ў дварэ. Знаюць яго, як ліх— шэлега. У баязьлів— купца ні грошай, ні тавару. Ня бойся зьвяглів—, а кусьлів—. Нясьмел— ад няўмелага не распазнаеш. З гары ў даліну галубкі лятаюць, з бел— бярэзіны лісьце аганяюць. Па вуліцах пацяклі равочкі каламутн— вады. Каля суседн— сяла было вялік— возера.

Правіла 39. Іменьні прыметныя мужчынскага й ніякага роду адзіночнага ліку ў прыкладным і месным склоне маюць канчаткі: *ым, ім* (новым сталом, новым акном; на новым стале, на новым акне; сінім аксамітам, на сінім аксаміце; сінім небам, на сінім небе).

Приметы жаночага роду адзіночн. ліку ў прыладным склоне канчаюцца на *аю* (*ай*), *яю* (*яй*): *босаю, босай наюю; сіняю, сіняй кнігай*. У месным склоне—*ай, яй* (на *босай* назе, на *сіняй* кнізе) Пад націскам-*ою* (*ой*): *дурною, дурной*.

ЗАДАЧКА 64. *Данісаць канчаткі прыладнага і меснага склонаў.*

Не шчабячы, салавейка, у зялён×× гаі, калі родная сямейка сірацея ў краі! (*п.*). Будзь старанн××, сынку: станеш чалавёкам. (*Я. Кол.*) Ляцелі гусі з Беленькае Русі, селі яны палі на ціх×× Дунаі. (*п.*) З разумн×× пагаварыць—розуму набярэшся, а з дурн××—апошні страціш. У маленьк×× гаршчочку кашка смачненькая (*арэх*). У ліпав×× кусьце мяцеліца мяце (*сіта*). Па лас×× кусе я й вады нап'юся. Кукавала зязюлечка ў зялён×× гаі. Высока стаіць яснае сонца на чыст×× небе. У далёк×× небе сьвецяцца зоркі. Кажаны цьвіркаюць тоненьк×× піскам. У цёмн×× лесе не расло нічога. На беразе рэчкі, на сух×× грудзе, стаяў стары дуб. Цэлае лета вісеў жолуд на стар×× дубе. У цёмн×× ялов×× лесе вывела ваўчыха трох ваўчанят. На шырок×× полі расла старая груша. Поле нікла ў срэбн×× тумане. У вішнёв×× садочку ноч начальалі, у зялён×× гаёчку сапачывалі. (*п.*) Ой пад гаем зялёненьк×× здаўся мне сон дзіўвенькі! (*п.*) Дзе гноем сьмярдзіць, там і радзіць. Рэчка ахінала сяло шырок×× сталёвым поясам. (*Яз. Л.*) Маладзён едзе ў чысьценьк×× полі на вараненьк×× коні (*п.*).

Правіла 40. *Вінавальны* склон адзіночнага ліку йменьняў прыметных жаноч. роду мае канчаткі: *ую, юю* (бачу вялікую кнігу, раннюю зорку)

Прыкладны склон адзіноч. ліку йменьняў прыметных жаночага роду канчаецца на *аю-ай* (пад націскам—*ою-ой*) і *яю-яй* (роднаю—роднай сястрой, дурною—дурной галавой; сіняю—сіняй перай).

Месны склон адзіночнага ліку йменьняў прыметных жаночага роду канчаецца на *ай-ліі* (на *босай* назе, на сіняй паперы).

ЗАДАЧКА 65. *Данісаць канчаткі прымет жаночага роду.*

Я люблю летн×× месячную ноч. У летн×× ноч вячэрн×× зара з ранічную сходзіцца. Плача зіма, льюцца яе халодныя каламутныя сьлёзы. Многа работы залатому сонейку ў раньн×× вясну. Волю далёк×× мне ўспамінаюць дні маладыя вясны. На саломцы тонк××, у траве густ××, сьпее-дасьпявае колас сіратой. (Я. К.). Няхай плачам ў сін×× далі песьня разальцеца! (Я. К.) Сам Алесь васьмёхгадовы, як ліст, скалануўся, бо ў бацькав×× прамове страх яму пачуўся. (Я. Кол.). Маці ў службу выпраўляе родн×× дзяціну ды украдкам выцірае горк×× сьлязіну. Плачуць думкі па вясне, хочуць лепш×× долі. Шкода хаткі мне старэньк×× з латан×× страхою, што над Нёмнам пахілілася горк×× сіратою. Шкода мне зялён×× нівы, што шуміць у полі. Рад любаватца я кветкай убог××. Родн×× песьню ціха сьпявае сын Беларусі, мужык. (Я. Кол.). За дурн×× галавою нагам няма спакою. У сін×× далі слаўся туман. На біт×× дарозе трава не расьце. Зоры далёк××, зоры бліскуч×× ціха гараць над зямлёй. Крыкі знаёмыя, крыкі пявучыя льюцца вячэрн×× парой. Сьціхлі песьні зімн×× буры. (Я. Кол.). Заглядае сонца ўсюды: і ў бедн×× сялянск×× хату, і на пяшчан×× горку, і ў лагчынку, і ў лес, і на луг, і на поле. Прывет з далёк×× стараны нам радасна нясуць яны. Шчыр×× рукою ўбрала лета ўвесь сьвет. Край неба блішчыць шырок×× чырвон×× стужкай. Раньн×× вясною мы выехалі з гораду. На раньн×× ральліцы родзіць жыта, пшаніца; на позьн×× ральліцы родзіць куколь і мятліца (п.).

Ступені прыраўнаваньня.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Возера глыбокае. Мора глыбокае. Мора *глыбейшае* за возера. Восень халодная. Зіма халодная. Зіма *халоднейшая* за восень. Волава цяжкае. Серабро цяжкае. Серабро *цяжэйшае* за волава. Праўда сьвятлейшая за сонца. Слонь—*самая вялікая* жывёліна.

Правила 41. Предметы можна раўнаваць паміж сабою паводле іх якасьці. У вадных прадметаў адна і тая самая якасьць бывае ў большай ступені, а ў другіх—у меншай. Напрыклад, адна трава *зялёная*, другая *зялянейшая*, а трэцяя—*найзялянейшая*, або *самая зялёная*, за ўсіх ці ад усіх *найзялянейшая*.

Якасныя іменныя прыметныя маюць тры ступені прыраўнаваньня.

1-ая ступень—*звычайная*. Звычайная ступень толькі азначае якасьць прадмета (*зялён-ы—ая-ае, вялк-і—ая-ае, сін-і—ая-ае*). Тут няма прыраўнаваньня

2-ая ступень—*вышэйшая*. Вышэйшая ступень паказвае, што ў адным прадмеце якасьці больш, як у другім (*востры нож, вострая брытва—брытва вострэйшая за нож*). Вышэйшая ступень мае канчаткі: *ейшы-ая-ае, (эйшы-ая-ае), шы, шая, шае (вострэйшы-ая-ае, зялянейшы-ая-ае, большы)*.

3-я ступень—*найвышэйшая*. Найвышэйшая ступень паказвае, што ў адным прадмеце якасьці больш, як ува ўсіх другіх прадметах. Яна выводзіцца з вышэйшай ступені цераз прыбаўленьне прыстаўкі *най* або слоў—*самы, за ўсіх, ад усіх*—да звычайнай і вышэйшай ступені (*найвялікшы, найзялянейшы, або—самы вялікі, самы зялёны; за ўсіх найзялянейшы, ад усіх найвялікшы*).

Некаторыя прыметы маюць няправільныя ступені прыраўнаваньня (*добры—лепшы, найлепшы; блы—горшы, найгоршы; малы—меншы, найменшы*).

Правільныя ступені будуць такія: *шырокі, шырэшы або шырышы, найшырэшы; востры, вострэшы і г. д.*

ЗАДАЧКА 66. *Напісаць вышэйшую ступень ад наступных іменьняў прыметных з канчаткамі эйшы, шы (ейшы).*

Прыгожы—прыгажэйшы. Чысты—чысьцейшы. Зялёны. Вялікі. Яркі. Чорны. Просты. Салодкі. Востры. Лёгкі. Сіні. Дарагі. Цяжкі. Далёкі. Стары. Блізкі. Сьвежы. Цесны. Разумны. Рэдкі. Доўгі. Цёплы. Прыемны. Шчасьлівы. Густы. Крэпкі. Моцны. Малады. Вузкі. Высокі. Слабы. Нізкі. Глыбокі. Мелкі. Громкі. Мяккі. Дужы. Трудны. Кароткі. Сьветлы. Бедны. Цьвёрды. Сухі. Новы. Шырокі. Благі.

ЗАДАЧКА 67. *Напісаць найвышэйшую ступень ад наступных іменьняў прыметных з прыбаўленьнем слоў: най, за ўсіх, ад усіх, самы.*

Дужы—найдужэйшы, найдужшы, ад усіх найдужшы, за ўсіх найдужэйшы, самы дужы. Добры. Страшны. Прыемны. Вялікі. Красны. Храбры. Цікавы. Баязьлівы. Верны. Злы. Трудны. Лёгкі. Высокі. Нізкі. Глыбокі. Мелкі. Кароткі. Разумны. Прыгожы. Зграбны. Стройны. Крохкі. Дробны. Буйны. Малы. Благі. Сыты.

ЗАДАЧКА 68. *Сьпісаць і падчыркніць іменьні прыметныя звычайнай ступені адной простаю рыскай, вышэйшай—дзьвюма, а найвышэйшай—пакручастай.*

Іншае дарава́нае даражэйшае за куплёнае. І мілае йдзе за пастылае. Лепш з добрым згубіць, чымсі з дурным знайсці. Лепей лычны мір, чымсі раменная справа. Хто дужэйшы, той пружэйшы. Няма лепшай вячэрачкі, як у мамкі за столікам з родным браткам саколікам. (п). Простая ліня—карацейшая адлегласьць. Увясну дні становяцца даўжэйшыя, а ночы карацейшыя. Суніца саладзейшая за чарніцу. Арол—найдужэйшая птушка. Белая карова чорную парадзіла, а чорная людзей ухадзіла (дзень і ноч). Найцяжэйшай дазнаўся я страты. (А. Г.) Дуб—самая даўгавечная расьліна. Леў—самы дужшы зьвер на сьвеце. Раптам пачуўся страшэнны крык. Тыгра трошкі меншы за лева. Тыгра падобен да вялізнай паласатай кошкі. Гэта вельмі злы й вёрткі зьвер. Слонь—самая большая і самая разумная жывёла ў сьвеце. Заднія ногі ў зайца даўжэйшыя за пярэднія.

Самым щасльвлым жыхаром быў тут камень. На поўначы зіма даўжэйшая й халаднейшая за нашу. Ёсьць такія месцы на поўдні, дзе зіма лічыцца самай прыемнай парою году.

Правіла 42. Іменьні прыметныя дзеляцца на *якасныя й адносныя*.

Якасныя іменьні прыметныя маюць ступені прыраўнавання, а *адносныя* ня маюць. (Да адносных іменьняў прыметных трэба адносіць і прыналежныя).

Якасныя прыметы: белы, добры, цёплы і інш.

Адносныя прыметы: мёртвы, летні, срэбны, тутэйшы, матчын і інш.

Ад *якасных* прымет можна тварыць *павялічальныя* (чарнюткі, бялюткі), *памяншальныя* (сіняваты, чарнаваты) і *ласкальныя* (чорненькі, беленькі) іменьні прыметныя.

Такія іменьні прыметныя, як *вялізны, вялізорны, таўшчэрны, таўшчэзны* трэба аднесці да *павялічальных*.

Ласкальныя іменьні прыметныя маюць канчатак: *енькі, енькая, енькае* (беленькі ірыбок, беленькая стужка, беленькае пяро), або *анькі—ая, ае* (*харошанькі, харошанькая, харошанькае*).

ЗАДАЧКА 69. Сьпісаць і падчыркнуць іменьні прыметныя *ласкальныя* простаю рыскай, а *павялічальныя й памяншальныя*—накручастай.

Цягнуцца палоскі гароху з харошанькімі чырвоненькімі й сіненькімі кветкамі. Відаць зялёненькія стужкі лёну з сіненькімі галоўкамі. Каля гаю рос вялізорны таўшчэрны дуб. А хто

там ідзе ў агромністай такой грамадзе? (Я. Куп.) Прыляцелі тры пташачкі чорненькія, як галачкі. (п.) Тоненька, сасонка, тоненька! (п.) Хвартушок бяленькі ад сьлэзак макрэнькі. (п.) Цячэ рэчка невялічка з вішнёвага саду. Я млада-маладзюсенька за табою прапала (п.) Ой, як ночанька ясьнютка. (Я. К.) Белаватаю пялёнкаю ўздымаўся туман над лугамі й балотамі. Гоман быў страшэнны. Кожная грамада (птушак) выбірала сабе лепшае, выгаднейшае месца. Хвартушок бялюткі ад сьлэзак макруткі (п.).

Правіла 43. Іменьні прыметныя *якасныя й адносна-прыналежныя* маюць поўныя й скарачаныя канчаткі (*вялікі—вялік, вяліка, вяліко; рабы—раб, раба, рабо*).

Адносна-прыналежныя іменьні прыметныя найчасцей скарачаюцца ў жаночым родзе, прычым,—пры скарачэнні зычны перад канчаткам не падваяецца (*мядзьежая—мядзьежа лапа; уражая—уража сіла*).

Некаторыя іменьні назоўныя маюць форму іменьняў прыметных. Сюды адносяцца прозьвішчы людзей і гэтакія словы, як—*паплаўнічы, кіраўнічы, арыаністы* і інш. (найчасцей ў мужычн. родзе).

ЗАДАЧКА 70. *Апісаць ды іменьні прыметныя з скарачанымі канчаткамі падчыркнучь простаю рыскай, а прыметы-іменьні—пакручастай.*

Глядзець вялік, а малы лік. Дарога торна, да работа ня спорна. Грозен рак, да ззаду вочы. Алтарысты й арганісты на рукі ня чысты. Батура—сабача натура. Багат Аўдзеі: поўна хата дзяцей. Багат Цімошка: сабака да кошка. Багаты ці будзем, а галодны ня будзем. Барышы харошы на чужыя грошы. Брусніца краснабока—парабак насыпіць сабе вока. Будзь перш выслухачым, а потым павядачым. Была-б здарова бабуся—нікога не баюся. Вялік пень, але дурань. Вялікае дзіва, што карова чорна, а малако сіва. Вясна не мясна, а восень не малочна. Вор

(мяшок) вялік, але ворат мал. Усё забыта, што зямлёю прыкрыта. Усе бабры дабры, адна выдра—ліха яе бяры. У бядзе жаласьнікаў многа, да памагачых нікога. Дзе прыбыль, там памагачых гібель. Дуб вялік, да дуплават. За свой грош я ўсюды харош. І воўк сыт, і козы цэлы. Мудзер лях па шкодзе. Не бяда, што чорна, абы была праворна. Ня плакаў-бы сьлеп, каб бачыў сьлед. Адзін дасуж, другі нядуж. Перапаўся бедненькі, як мядзьвежа лапа. Сьвет вялік, да дзецца недзе.

Правіла 44. У сказе ймя прыметнае бывае 1) азначэньнем (Насталі *ясныя* дні), 2) выказьнікам (*Рэдкае* збожжа), 3) дзейнікам (*Сыты* галоднаму не спагадае), 4) дапаўненьнем (Конны *пешаму* не таварыш), 5) звароткам (Ня пужайся, *мілы*!).

ЗАДАЧКА 71. *Сьпісаць і над іменьнямі прыметнымі азначыць, якімі часцінамі кажу яны служаць.*

Таткава хата ўсім багата. Дзякуй за полудзень: я й так ня голадзен. Што-ж табе пісаць, старэнькі? Кашулечка бела крывёю скіпела. (*п.*) Сіменька, маленька ўвесь сьвет адзяе (*юлка*). Поўна хата вераб'ёў (*гарбуз*). Чорная ноч ляжала навокала. Пусты ўлетку нашы сёлы. Бялее грэчка, наліваецца жыта ды ціха шарасьціць яно ў полі сваімі срэбнымі каласкамі. Як слаўна глядзець на гэтыя вузкія палоскі-стужкі сялянскага збожжа! Зялёнаю шырокаю паласою раскінуўся наабапал рэчкі луг. Так і цягне на прывольны луг, дзе так многа кветак, птушак, усялякіх конікаў, матылёчкаў, шуму й звону, дзе так прахалодна падыхае чысты сьвежы ветрык. На шырокім і доўгім панадворку было весела й крыкліва. Кароткае жыцьцё выдарылася бярозцы, і незавідная доля гадала яе.

Імя лічэбнае.

ЗАДАЧКА 72. *Сьпісаць ды падчыркнуць словы, што адказваюць на пытаньні: колькі? каторы?*

Лічэньне гусянят.

Хлопчык лічыў гусяняты. Ён паказваў пальчыкам на кожнае гусяня ды казаў: „адзін, два, тры, пяць, восем, адзінаццаць, дваццаць, сорок“... Слухала гэта старэйшая сястра, а далей і кажа: „Нядобра лічыш: лічбаў ня ведаеш! Давайма лічыць разам! Лічы па парадку! Гэта—першае. А гэта каторае будзе?“— „Другое.“—„Гэта каторае?“—„Трэцяе.“—„А гэта?“—„Пятае.“— „Не, ня пятае, а чацьвертае. Во гэта—пятае. А гэтае, збоку, каторае?“—„Шостае.“—„Колькі-ж мы налічылі?“—„Шэсьць.“— „Ну, давайма лічыць спачатку!“ Хлопчык пачаў лічыць: „Першы, другі, тры, чатыры, пяты, сёмы, дзесяты, дваццаты“... „Зусім кепска лічыш: блутаеш лічбы!“ перабіла яго сястра. „Калі ты хочаш ведаць *колькі* гусянят, дык трэба лічыць гэтак: адзін, два, тры, чатыры, цяць і гэтак далей, а калі хочуць ведаць—*ка- торае* гусяня, то кажуць: першае, другое, трэцяе, чацьвертае, пятае, шостае... Вот як трэба лічыць!“

Правіла 45. Слова, што азначае лік або парадак прадметаў пры лічэньні, называецца *імен лічэбным*.

Іменьні лічэбныя, што азначаюць *колькасць* прадметаў, называюцца *лічэбнымі*; яны адказваюць на пытаньне *колькі?* (два, пяць, дзесяць, дваццаць).

Іменьні лічэбныя, што азначаюць парадак прадметаў пры лічэньні, называюцца *парадкавымі*; яны адказваюць на пытаньне—*каторы* гэта прадмет? (*пяты, шосты, дваццаты*).

Іменьні лічэбныя дзеляцца яшчэ на *простыя* (два, тры, шэсьць) і *складныя* (дванаццаць, дваццаць, пяцьдзесят).

Паміж лічэбнікамі ёсьць іменьні лічэбныя *зборныя* (двае, трое, чацьвёра) і *дробныя* (чвэрць, паўтара—ы, паўтраця—і).

ЗАДАЧКА 73. *Іменьні лічэбныя падчыркнуй і напісаць скарачана, якое яно: лічэнае ці парадкавае, простае ці складнае, дробнае ці зборнае?*

Год мае дванаццаць месяцаў. Маёй сястры дванаццаты год. Купілі чвэрць цукру і паўтара хунты хлеба. На гару чацьвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Выходзілі дванаццаць малайцоў, выносілі пяцьдзесят двух сакалоў, выпускалі трыста шэсьцьдзесят пяць лебядзёў (*юд*). Ляцеў сямідон, зьвіў гняздо ён; зьнёс сем яёк, кожнаму імя нарэк (*тыдзень*). Стаіць дуб, на дубе дванаццаць гнезд; у кожным гнязьдзе па чатыры сініцы, у кожнай сініцы па чатырнаццаць яец—сем чорных, сем белых. (*юд*). Ляцелі тры галіцы, селі каля праліцы ды пытаюцца адна ў другой: што лепей—ці зіма, ці лета? Адна кажа—зіма, другая—лета, а трэцяя—а мне ўсё роўна (*сані, калёсы й конь*). Два вякі жыць ня будзем. Сям'я душ трыста—багата, а ўсяго два локці хата. (*пчолы*). Што гэта за зьвер, што шэсьць ног, дзьве галавы, дзьве рукі, чатыры вокі, грыва ды хвост? (*чалавек конна*). Два ляжаць, два стаяць, пяты ходзіць, шосты водзіць (*чалавек, вушак і дзьверы*). Кабыла лысая, жарабя рабое—зьеў воўк абое. Сем варот у вадзін агарод (*галава*). Семсот сарочак, семсот намётак, а падзьме вецер—раскрывае да голага цела, хоць адзежа цэла (*куруца, птушка*). Ляціць бяз крыл у гадзіну сто міль (*вецер*).

Правіла 46. Трэба заўважыць, як пішуцца іменьні лічэбныя:

л і ч н ы я :

1 адзін, адна, адно
2 два, дзьве, два
3 тры

парадкавыя:

першы — ая,—ае
другі ая,—оа
трэці ая,—ае

4 чатыры	чацьверты	ая,	ае
5 пяць	пяты	"	"
6 шэсьць	шосты	"	"
7 сем	сёмы	"	"
8 восем	восьмы	"	"
9 дзевяць	дзевяты	"	"
10 дзесяць	дзесяты	"	"
11 адзінаццаць	адзінаццаты	"	"
12 дванаццаць	дванаццаты	"	"
13 трынаццаць	"	"	"
14 чатырнаццаць	"	"	"
15 пятнаццаць	"	"	"
16 шаснаццаць	"	"	"
17 семнаццаць	"	"	"
18 восемнаццаць	"	"	"
19 дзевятнаццаць*)	"	"	"
20 дваццаць	дваццаты		
21 дваццаць адзін	дваццач першы		
30 трыццаць	трыццаты		
40 сорок	саракавы		
50 пяцьдзсят	пяцьдзсяты		
60 шэсьцьдзсят	шэсьцьдзсяты		
70 семдзсят	семдзсяты		
80 восемдзсят	восемдзсяты		
90 дзевяцьдзсят	дзевяцьдзсяты		
100 сто	соты		
101 сто адзін	сто першы		
200 дзьвесьце	двухсоты		
300 трыста	трохсоты		
400 чатырыста	чатырохсоты		
500 пяцьсот	пяцьсоты		
600 шэсьцьсот	шэсьцьсоты		

*) Ужываюцца таксама формы: адзінанцаць, двананцаць, трынанцаць, чатырнанцаць, пятнанцаць, шаснанцаць, семнанцаць, восемнанцаць, дзевятнанцаць, а таксама парадкавыя: адзінаццаты, дванаццаты, трынаццаты, чатырнаццаты, пятнаццаты і г. д.

700 <i>семсот</i>	<i>семсоты</i>
800 <i>восемсот</i>	<i>восемсоты</i>
900 <i>дзевяцьсот</i>	<i>дзевяцьсоты</i>
1000 <i>тысяча</i>	<i>тысячны</i>
1.000.000 <i>міліён</i>	<i>міліённы</i> .

Скланеньне імённаў лічэбных.

I. Імённы лічэбныя *парадкавыя* скланяюцца падобна да імённаў прыметных (*першы, першая, першае; першага першае—ай і г. д*) і склонныя канчаткі іх такія самыя, як у прымет.

Імённы лічэбныя *парадкавыя* падобны да прымет I, як прыметы, маюць роды й лікі—адзіночны й множны (*першы, першая, першае; першыя*).

Некаторыя імённы лічэбныя *лічныя* маюць роды (*адзін, адна, адно; два дзве, два*).

II. Імённы лічэбныя *лічныя* скланяюцца часта падобна да імённаў назоўных, а часамі падобна да імённаў прыметных.

Пры скланеньні імённаў лічэбных *складаных* лічных трэба зьяняць усе словы (*сту трыццацёрх пляцёрх, сту трыццацёрм пляцёрм і г. д.*).

Пры скланеньні імённаў лічэбных *складаных* *парадкавых* зьяняецца толькі адно апошняе слова (*сто трыццаць пяты, сто трыццаць пятага і г. д.*).

Скланеньне лічэбнікаў: АДЗІН, ДВА.

Скло-ны.	Лік адзіночны.			Лік множны.
	Мужчын. род.	Жавочы род.	Піякі род.	Для ўсіх родаў.
Н.	адзін—	адн—а	адн—о	адн—ы
Р.	адн—аго	адн—ае (эй)	адн—аго	адн—ых
Д.	адн—аму	адн—эй	адн—аму	адн—ым
В.	як Н. або Р.	адн—у	адн—о	як Н. або Р.
П.	адн—ым	адн—эй (ою)	адн—ым	адн—ымі
М.	адн—ым	адн—эй	адн—ым	адн—ых

Мужчинські род.		Жаночы род.	Ніякі род.
Н.	два	дзьве	як мужчынскі род.
Р.	двух, двох	дзьвюх, дзьвѣх.	
Д.	двум, двом	дзьвюм, дзьвѣм	
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р	
П.	двума, двома	дзьвюма, дзьвѣма	
М.	двух, двох.	дзьвюх, дзьвѣх	

1) Таксама як *два, дзьве* скланяюцца *абодва, абедзьве* (або *двух, абедзьвюх* і г. д.).

2) Падобна скланяюцца *тры, чатыры* (*тры, трох, тром, трыма, трох; чатыры, чатырох, чатыром, чатырма, чатырох*).

Пачынаючы ад *пяцѣх* і да *трыццацѣх* іменьні лічэбныя скланяюцца гэтак:

Н.	пяць	трыццаць
Р.	пяцѣх	трыццацѣх
Д.	пяцѣм	трыццацѣм
В.	як Н. або Р.	
П.	пяцѣма	трыццацѣма
М.	пяцѣх	трыццацѣх

Пачынаючы ад *пяцідзесят* і *дзевяцідзесят* іменьні лічэбныя скланяюцца, як *пяць*, або найчасьцей зусім не скланяюцца (*з усімі пяцідзесят людзьмі, усіх пяцідзесят снапоў* і г. д.).

Скланеньне лічэбнікаў: СОРАК, СТО.

Н.	сорак	сто
Р.	сараку	сту
Д.	сараку	сту
В.	сорак	сто
П.	саракма	стома
М.	сараку	сту

Скланеньне лічэбнікаў: 200, 300, 400.

Іменні лічэбныя: *дзэвесьце, трыста, чатырыста, пяцьсот, семсот, восемсот, дзевяцьсот* або зусім не зьмяняюцца, або скланяюцца, як ніжэй паказана.

Н.	дваста (дзэвесьце)	трыста	чатырыста
Р.	двухсот	трохсот	чатырохсот
Д.	двумстам	тромстам	чатыромстам
В.	я к Н. а б о Р.		
П.	двумстамі	трыстамі	чатырмастамі
М.	двухсот	трохсот	чатырохсот

Скланеньне лічэбнікаў зборных.

Н.	абое	двое	тroe
Р.	абаіх	дваіх	траіх
Д.	абаім	дваім	траім
В.	я к Н. а б о Р.		
П.	абайма	двайма	трайма
М.	абаіх	дваіх	траіх

Зборныя лічэбнікі *чацьвёра, пяцёра, шасьцёра* й далейшыя або зусім не зьмяняюцца, або скланяюцца гэтак:

Н.	чацьвёра	пяцёра	шасьцёра
Р.	чацьвярох	пяцярoх	шасьцярoх
Д.	чацьвяром	пяцярoм	шасьцярoм
В.	я к Н. а б о Р.		
П.	чацьвярма	пяцярма	шасьцярма
М.	чацьвярох	пяцярoх	шасьцярoх

Дробныя лічэбнікі, зложаныя з *п о ў*—паўтара (*мужч. й ніякі род*), паўтары (*жаноч. род*), паўтраця-паўтраці—не зьмяняюцца.

Трэба ведаць, што *абодва ўжываецца* для азначэньня толькі мужчынскага й ніякага роду (*абодва*

браты, абодва акны); абедзьве—толькі для жаночага роду (абедзьве—сахі, абедзьве сястры); абое—калі роды памешаны (абое рабое; кабыла лысая, жарабя рабое—зьей воўк абое).

Трэба заўважыць гэтакія формы: два дні, тры дні, чатыры дні, але—пяць, шэсьць, сем і г. д. дзён; два тыдні, тры, чатыры тыдні, але—пяць, шэсьць, сем тыдняў.

ЗАДАЧКА 74. *Праскланяць: адна саха, два дні, два валы, дзьве дошкі, трое саней, дзевяць братоў, сто дваццаць восем ірыбоў, сто сорак першы слуп, сто рублёў.*

Правіла 47. 1) Лічэбнікі складаныя пішуцца так, як кожная часць, калі яна ўжываецца асобна (*семнаццаць, восемнаццаць, шэсьцьсот, семсот, восемсот, дзевяцьсот, дзевяцьдзсят*). Толькі слова *шаснаццаць* мае *а* заместа *э*, што чуваць у слове *шэсьць*.

2) *Парадкавыя* маюць такія самыя галосныя, як у лічных (*дзевяць—дзевяты, дзясць—дзясаты, семнаццаць, восемнаццаць, шэсьцьдзясаты*).

3) Лічэбнікі, зложаныя з словам *дзясць* (*дзясць*) маюць падвойнае *ци* (*адзіннаццаць, дванаццаць, трынаццаць, чатырнаццаць, пятнаццаць, шаснаццаць, семнаццаць, восемнаццаць, дзвятнаццаць, дваццаць, трыццаць; дванаццаць, дваццаць, трыццаць і г. дал.*).

Увага. Побач з формамі, што маюць падвойнае *ци* (у лічэбніках ад 11 да 19) ужываюцца таксама формы: *адзіннаццаць, дванаццаць, дзвятнаццаць і г. д.* (Бач. прав. 46).

ЗАДАЧКА 75. *Сьпісаць і цифры ў сказах напісаць словамі.*

Год мае 365 дзён, або 12 месяцаў ці 52 тыдні. Самы большы месяц мае 31 дзень, а самы меншы—28. У тыдні 7 дзён,

а ў гадзіне 60 мінут. На маладой яблыне ня было ніводнага яблычка, а з старой атрэсьлі 456 штук. У нашай вёсцы толькі 17 двароў, а ў суседнім сяле налічаюць 87. Слонь можа насіць на сабе 50, 60 і навет 100 пудоў цяжару. 4-ая часьць зямной галы занята сушаю. Амэрыку людзі старога сьвету пазналі толькі за 400 год да нашага часу. Гор у 2 й 3 вярсты ёсьць шмат, але сустракаюцца горы і ў 7, у 8, навет 9 вёрст увышкі. Месяц у 50 раз меншы за зямлю. Месяц ходзіць навокала зямлі, і гэтую падарож робіць у 27 дзён і 12 гадзін. Кіт мае да 10 сажняў даўжыні і да 4.000 пудоў вагі. $\frac{3}{4}$ паверхні ўсяе зямное галы абліта вадою. Ёсьць у моры месцы ў 13 вёрст глыбіні.

Правіла 48. Іменьні лічэбныя *парадкавыя* (і слова *адзін*), як іменьні прыметныя, маюць у творным і месным склоне канчаток *ым-ім* (*першым, пры першым; другім, пры другім; адным, на адным*).

Увага. *Парадкавыя* іменьні лічэбныя падобны да *прымет*, дзеля таго ўсе іх склонныя канчаткі аднакія з канчаткамі іменьняў прыметных.

ЗАДАЧКА. 76. *Сьпісаць і дапісаць канчаткі.*

Адкіну бярвяно, адкіну друг \times , выведу жыв \times (*конь і алоблі*). У вадн \times мацеры пяць сыноў (*пальцы ў чалавека*). Хто ходзіць рана на чатыр \times х нагах, у полудзень на дзэв \times х, а ўвечар—на трох? (*дзіця, сталы чалавек і стары*) Адн \times поясам тысяч \times падпіразана (*сноп*). У вадн \times дзежачц \times два цесьчечкі (*яйца*). На адн \times палазку зіму й лета езьдзіць. Дзэв \times сьмярцей ня бывае, а раз чалавек умірае. Дэ \times сятая вада на кісял \times . З аднаго вала дзэв \times скур не дзяруць. Або \times луці, або \times тугі. Два мядзэведзі ў адн \times бяглозе ня месьцяцца. Адзін няхай будзе з гарачай вадою, а друг \times —з халоднай. Адзін з сошкай, а с \times мёра з лыжкай. Адн \times махам с \times мсот забіяхам.

Правіла 49. У сказе ймя лічэбнае бывае *азначэньнем* (*Адзін хлеб прыедліў*), *дзейнікам* і *дапаўненьнем* (*Адзін друіона не пераважыць*).

ЗАДАЧКА 77. *Спісаць і над іменьнямі лічэбнымі азначыць, якой часьцінаю казачы яны служаць.*

Аднэй рукою вузла не завяжаш. Выпаў першы сьнег. Адзін працуе за траіх. У нашай школе шэсьцьдзесят чалавек. Кожны чацьверты год лічыцца пераступным. У наступную клясу перайшло сорок пяць вучняў. Майму брату ўжо дзевятнаццаць год. Ёсьць мясцовасьці, дзе бывае дзевьсьце дажджавых дзён на год. Адны вочы і плачуць і сьмяюцца. Адна рада добра, а дзье лепей. Адзін хоць зьез вала—усё адна хваля. Адна ластаўка вясны ня робіць. Адзін з агнём, другі з полымем. Адна махнуша не гарыць, а цьмее.

З а й м я.

Тлумачэньне. У мове ёсьць такія словы, што ўжываюцца заместа якога небудзь імя—назоўнага, прыметнага ці лічэбнага. Напрыклад, у казачы—*Ліса трудна злавіць: ён вельмі хітры*—слова *ён* ужыта заместа імя назоўнага *ліс*.

У казачы: *У ліса хвост касматы, і ў віёркі гэтакі самы*—слова *гэтакі самы* ужыты заместа імя прыметнага *касматы*.

У казачы: *Вучань купіў сабе дзье кнігі і некалькі шывіткаў*—слова *некалькі* ужыта заместа імя лічэбнага (два, тры, чатыры).

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. *Сястра хадзіла ў грыбы. Адтуль яна вярнулася вельмі позна. Кожны дзень дзееі хадзілі ў ягады. Яны ўставалі рана ды прыносілі многа ягад. Сёньня дзень вельмі цёплы. Гэткі дзень быў і ўчора. У горадзе я пражыў пяць дзён. Дома я прабуду некалькі дзён. Пятніца—пяты дзень у тыдні. А каторы дзень нядзеля?*

Правіла 50. Тыя словы, што ўжываюцца замест іменьняў, называюцца *займеньнямі* (я, ты, яны, сякі, ітакі, той, самы, каторы, некаторы).

Займя адказвае на тыя самыя пытаньні, што й іменьні: *хто? што? які? чый? колькі?*

ЗАДАЧКА 78. *Сьпісаць ды займеньні падчыркнучь.*

У лясніка жыла віёрка. Узяў ён яе яшчэ маленькаю з гнязда. Яна яшчэ ня ўмела сама есьці. Яе палі малаком праз маленькую дудачку. Напіўшыся малака, віёрка лажылася спаць у жмені таго, хто яе дзяржаў. Скора яна падрасла ды асвойталася з сям'ёю лясніка. Ускочыць яна, бывала, на каго небудзь ды пачне лазіць, як па хво́. Яна гуляла з валасамі, а часам на пляч́ й засьне. Чужых віёрка пазнавала ды хавалася ад іх. Даволі было паклікаць каму-небудзь, і яна, як куля, выскоквала з свае хованкі.

Віёрка вельмі любіла сьвежы́ гуркі. Як толькі гаспадар браў на вілец кусочк гурќ, яна хапала ды як бачыш зьядала. Яшчэ лепш любіла яна цукер. Ласа ела яна й арэ́хі, трымаючы іх у пярэдніх лапках ды прагрызаючы ў лупніц́ дзірачкі.

Уночы віёрка спала. Прачыналася яна заўсёды ў адзін час і будзіла дзяцей. Яна залазіла пад коўдру ды тузала дзяцей лапкамі за валасы. Пакуль жыла віёрка ў хац́ лясніка, яна служыла ўцехаю для ўсей сям'і. Але воля даражэй за ўсё на с'вец́. Раз угледзіла яна ў садку сваю таварышку. Ніхто ня бачыў, калі яна выскачыла з хаты ды ўцякла ў лес разам з сваім новым сябрам. Як ні даглядалі віёрку ў хац́, усё-ж такі ёй ляпей і веселей было жыць на вол́, дзе многа такіх, як яна, віёрак.

Там яна выв́ла і сваю сямейку—некалькі маленькіх віёрачак. Уночы сядзела яна з імі ў гняз́дзечќ, зробленым з моху й галінак у густой яліне, а ўдзень шпарка лазіла па дрэвах, шукаючы пажывы: арэ́хаў, мураўіных ячак або насеньх́ з яловых ці хваёвых шышак.

Правила 51. Паводле свайго значэння займеньні дзеляцца на:

1) *Асабовыя*, што замяняюць імя асобы, чалавека: *я, ён, яна, яно, мы, вы, яны*.

Увага. Займеньні *я, мы* называюцца займеньнямі першае асобы; *ты, вы*—другое асобы; *ён, яна, яно, яны*—трэцяе асобы.

2) *Зваротныя*, што паказваюць зварот дзеяння на самога дзейніка: *сябе й ся* (Я шаную сябе, я шануюся).

3) *Прыналежныя*, што азначаюць прыналежнасьць аднаго прадмета да другога: *мой, твой, свой, наш, нашы, вашы, іхны*.

Увага. Прыналежнасьць азначаецца гэтак сама й родным склонам асабовага займеньня 3-й асобы: *яго, яе, іх*.

4) *Паказальныя*—сłużаць для паказання на прадмет: *зты, зны, той, такі, зтакі* і інш.

5) *Пытальныя*—ужываюцца пры пытаньні: *хто? што? які? каторы? чый?* і інш.

6) *Адносныя*—тыя самыя, што пытальныя, але бяз пытанья. Адноснымі яны бываюць тады, калі служаць, напрыклад, для злучэння сказаў (*Што галава, то розум*).

7) *Азначальныя*—*увесь, усякі, усялякі, кожны, сам, самы* і інш.

8) *Неазначальныя*—*нехта, нешта, неякі, неякісь, чыйсь* і інш.

9) *Адмоўныя*—ужываюцца для адмоўнасьці: *ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводзін ніводны* і інш.

ЗАДАЧКА 79. *Сьпісаць, займеньні падчыркнучь, надпісаўшы зьверху, якое яно.*

Далёка я ад межаў родных. Наш дзядзька ўжо рыбак з уроды, і ўсякіх рыб ён знае ходы. О, край мой мілы! усёй душою хачу злучыцца я з табою, у тваіх лясох пазычыць сілу, у тваёй зямлі сайсьці ў магілу. Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае, якая іх звязала сіла, і чым яна так хлопцу міла. Усё ціха, мёртва, нярухома. Адкуль тут музыка нясецца? Чья то песьня ў душу льецца? (Я. Кол.). Нашы едуць, вашы йдуць—нашы вашых падвязуць. Усё забыта, што зямлёю прыкрыта. Кожны сам свайго шчасьця каваль. Гэтага цвету па ўсім сьвету. Гэта яшчэ цвет, а ягядкі будуць. Некаторыя расьліны жывуць вельмі доўга. Нешта некае некуды паўзе. А што бяжыць бяз поваду? А што расьце бяз караню? За чужымі сваіх ня відно. Кожнаму сваё дзіця міла. Калісь было, ды быльлем парасло. Камэдныя, хто ня ведае, а хто ведае, таму няма нічога.

Ня ўсё збываецца, чаго чалавек спадзяваецца. Ня ўсе птушкі лятаюць. Прышоў хтось, ухваціў штось; ганіся за ім, няма ведама за кім (*сьмерць*). Свая рука—уладыка. Свая сіла кожнаму міла. Стары, кажучь, змуста, да без яго ў хаце пуста. Ніхто ня ведае, як хто абедае. Хто новага ня бачыў, той старому рад. Хто пытае, той ня блудзіць. Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць. Чые гэта коні? Што за што, а рўкі за пазуху. Нешта зламаў некалькі груш. Якая прыправа, такая й патрава. Якія мы самі, такія нашы й сані. Які сакавік, такі й красавік. Што там дзеецца—і бяжыць, і грэецца?

Скланеньне займеньняў.

I. Займеньні асабовыя.

	АДЗІНОЧНЫ ЛІК.		МНОЖНЫ ЛІК.	
Н.	я	ты	мы	вы
Р.	мяне	цябе	нас	вас
Д.	мне	табе	нам	вам
В.	мяне	цябе	нас	вас
П.	мною (й)	табою (й)	намі	вамі
М.	мне	табе	нас	вас

	Муж. р.	Жаноч. р.	Ніякі р.	Для ўсіх родаў.
Н.	ён	яна	яно	яны
Р.	яго	яе	яго	іх
Д.	яму	ёй	яму	ім
В.	яго	яе	яго	іх
П.	ім	ёю (й)	ім	імі
М.	ім	ёй	ім	іх

Склоны.	АДЗІНОЧНЫ ЛІК.			МНОЖНЫ ЛІК.
	Муж. р.	Жаноч. р.	Ніякі род.	Для ўсіх родаў.
Н.	увесь	уся	усё	усе
Р.	усяго	усяе (й)	усяго	усіх
Д.	усяму	усёй	усяму	усім
В.	як Н. або Р.	ую	усё	як Н. або Р.
П.	усім	усёю (й)	усім	усімі
М.	усім	усёй	усім	усіх

V. Займеньні *ТОЙ, ТАЯ, ТОЕ і ХТО, ШТО.*

Склоны.	АДЗІНОЧНЫ ЛІК.			МНОЖНЫ ЛІК.
	Мужч. р.	Жаноч. р.	Ніякі р.	Для ўсіх родаў.
Н.	той	тая	тое	тыя
Р.	таго	тае (тэй)	таго	тых
Д.	таму	тэй	таму	тым
В.	як Н. або Р.	тую	тое	як Н. або Р.
П.	тым	тэй (тою)	тым	тымі
М.	тым	тэй (тою)	тым	тых
Н.	хто	што		
Р.	каго	чаго		
Д.	каму	чаму		
В.	каго	што		
П.	кім	чым		
М.	кім	чым		

Такія займеньні, як *нашы, іны, кожны, які, такі* скланяюцца, як прыметы: *нашы нашма, нашаму, нашым.*

Побач з формамі *наш, наша, наша* ўжываюцца поўныя формы: *нашы, нашая, нашае; вашы, вашая, вашы.*

Займеньні *чыйсь, някясь, хтось, хтосьці, штось, штосьці* скланяюцца, а займеньне *сябе* ня мае Назоўнага склону.

Бачым, што займеньні скланяюцца а некаторыя маюць роды (*мой, мая, маё; нашы, нашая, нашае і інш.*) і лікі (*я — мы, той — тыя, сам — самі*).

ЗАДАЧКА 78. Паскланяць:

ніхто, нішто, нехта, нешта, мой добры конь, гэты самы замок, сам гаспадар, увесь хлеб, усялякая работа, сама гаспадыня, тая прыгожая краска, гэтае дзіця, чыё пярэ, хто такі, што такое, маё дабро.

Правіла 52. 1) Назоўны склон займеньняў адзіночнага й множнага ліку ва ўсіх родах мае тыя самыя канчаткі, што й прыметы (*нашы стол, нашая кніга, нашае поле; нашыя коні, нашыя кнігі, нашыя пёркі*).

2) Прыкладны й месны склон мужч. й ніякага роду маюць канчаткі *ым, ім* (як і прыметы): *зэтым пярэ, на зэтым кані; кім, пры кім; ім, пры ім і г. д.*

ЗАДАЧКА 79. Сьпісаць і паставіць прапушчаныя літары.

Надаелі гэт× сьпевы. На к×м скрупіцца, а на к×м зьмелешца. На гэт× лета добра й гэта. На нашы× ногі завысокі× іх парогі. На сва×м кані, як хачу, скачу. На св×м хлебе

жывеш, калі хочаш, тады й жуеш. На т×м-жа месцы сеў. На ўсё сяло адзін вол, і т×й гол. На ч×м стану—не адстану. На што нам ты× пісталеты, калі страляць ня ўмеем? Няма та× крамы, каб прадаваліся родны× мамы. Не тако× яшчэ дзіва, што малако сіва. Па мне сабе хоць воўк траву еж. Сядзелі на гэт× нядзелі. На сва×м пляц× сяджу—нікому не плачу. Хто на ч×м сядзіць, той таго й глядзіць. Таткава хата ўс×м багата. Хто з сабою носіць, т×й у друг× ня просіць. Чым хата багата, т×м і рада. Чы× род, таго й рот. Яка× матка, так× й дзіцятка. Які× мы самі, такі× нашы й сані. Яко× дзерава, так× й клін. Як пры т×м, так і без таго. Як хто хоча, так па сва×м бацьку плача.

Правіла 53. 1) Родны, прыкладны й месны скланы займеньняў жаночага роду маюць аднолькавыя канчаткі з іменьнямі прыметнымі (тае самае кніі, тою самаю кніай, на тэй самай кнізе).

2) Адмоўныя займеньні маюць прыстаўку ні (ніякі, ніводны), а неазначальныя—не; прычым, на не заўсёды прыходзіцца націск (нехта, неякісь).

ЗАДАЧКА 80. Сьпісаць і дапісаць прапушчаныя літары.

Я знаем з ё× і з я× сястрою. Мы бачылі я× сам× і я× сястру. Надвор'× н×чага награвець. На лета, да не на гэт×. На пастаці н×чага стаяці. Не бярыся не за сваё дзела. Ня ўвесь сьвет, што ў аконцы. Ня ў тым сіла, што кабыла сіва, а што возу н× вязе. Не за што сказаць аці, калі няма чаго ў рот узяці. Не на тую нагу бот надзет. Н×чага песьціцца, калі ёсьць дзе зьмесьціцца. Н×чага тут варажыць, калі пад бокам ляжыць. Н×хто ня знае, што яго чакае. Н×шта вялікае ў лесе здохла. Рот н×кому не завяжаш. Само н×што ня прыходзіць у рукі. Сядзеўшы н×чога ня выседзіш. Чужая болька н×кому не баліць. Што ў т×й чэсьці, калі н×чага есьці. За намі ўсьлед шагае, да нам ні ў ч×м не памагае. Ззаду ні ў кога вачэй ня бывае. Рэштатам золата мераць, а рэштата не за

што купіць. Лежанка ляжыць, а па ёХ таратайка бяжыць. З зямлі ўстала—хатаю стала, да гаспадар у ёХ ня жыве; а пачнуць адчыняць хату, то разьбяруць яХ па шмату (*капа сена ці збожжа*). Бегла ліска каля лесу блізка; ні яХ дагнаць, ні бег яХ пазнаць (*сьвет сонца*). „Дай“ нХхто ня любіць, а „на“ ўсякі чуе.

Правіла 54. У сказе займя бывае 1) *дзеіні-кам* (Чую звон я нудны), 2) *азначэньнем* (Свая сіла кожнаму міла) і 3) *дапаўненьнем* (Ніхто сабе ня вораг).

ЗАДАЧКА 81. *Сьпісаць, займеньні падчыркнуць ды надпісаць, якою часьцінаю сказу яны служачь.*

Я (ластаўка) саўю гняздо пад стрэхай беднай хаты мужыка. Праца ўвесь сьвет ускарміла. Праца нам шчасьце дае (Ц. Гарт.). Смага ссушыла іх вусны. Доўга ў хаце нашы брацьця рукі злажыўшы сядзелі. (Ст. Ул.) Усе мае скарбы намарна йдуць. Я іх ня ваблю сваёю красой. Вецер інакшы ім дзьме ў галаве. Гэтакі ў часе глухой непагоды чуецца ў Нёмнавай гутарцы жаль. (Я. Куп.). Увосень уся прырода пачынае заміраць. Усё чарнее ды траціць свой колер. Мая грыўня ўсім дзіўна. За свой грош я ўсюды харош. Добры вечар вам! Ці рады вы нам? Калі вы нам рады, то й мы к вам да парады. Боць мне душу агартае. У моры дзесьці згінулі яны. Прыгожа літары выводзіць ён пяром. Мохам чорным абрасло яно. Я эмалку там штодня гуляў. Вясёла йшлі гулянкі нашы. (М. Багд.).

Дзеяслоў.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Каля шляху, у чыстым полі, магіла *стаіць*. Кругом *круціць* завіруха, *туляе*, *шуміць*. На магіле адзінока каліна *расьце*. Яе вецер *авівае*, мяцеліца *ме* ды навокала магілы *сьпявае*, *пудзе* пра таго, хто ў чыстым полі пахованы *сьпіць* (М. Багд.).

Правіла 55. Слова: *стаіць, цуляе, расьце, сьпіць*—азначаюць стан прадмета, а словы: *круціць, шуміць, абвівае, іне, сьпявае, цудзе*—дзеяньне прадмета.

Слова, што азначае дзеяньне або стан прадмета, называецца *дзеясловам*.

Дзеясловы адказваюць на пытаньні: *што робіць прадмет?* (сячэ, арэ, косіць) і *што робіцца з прадметам?* (варыцца, мучыцца).

ЗАДАЧКА 82. *Сьпісаць ды дзеясловы падчыркнучь.*

Вецер угаманіўся ды сьціхнуў саўсім. Сонца высока стаіць на небе ды бяз жалю паліць землю. Сталі паказвацца вадзяністыя, з цемнаватымі сярэдзінамі, хмаркі. Сонца пачынае бродзіць па гэтых хмарках, а цень невялічкімі лапінкамі памаленьку поўзае па зямлі паводле таго, як ідзе сама хмарка па небе. Вось адна перайшла праз сонца, і сонца зноў стала на чыстым небе ды яшчэ гарачэй прыпякае. А там, проці сонца, зноў поўзае хмарка, а за ёю другая, трэцяя. Усё часьцей і часьцей блудзіць гарачае сонца ў смутных хмарках. З аднаго боку неба пачынае чуць-чуць цямнець. У тым месцы, дзе неба нібы стыкаецца з зямлёю, паднялася хмара—чорная, страшная. Уперадзе, як горы, ішлі клубкамі асобныя хмары. Яны, як дым, расьсыцілаліся па небе ды як-бы цягнулі за сабою чорную сьцяну. Хмары то злучаліся, то разьдзяляліся, то пераганялі адна адну, то прападалі, а іх месца заступалі новыя.

ЛІК. АСОБА. ЧАС.

Правіла 56. Дзеяслоў зьмяняецца ў ліку.

Лікаў два: *адзіночны* (*пішу, пішаи, піша; нясу, нясеш, нясе*) і *множны* (*пішам, пішаце, пішучь; нясьм, носіце, нясуць*).

ЗАДАЧКА 83. *Сьпісаць і дзеясловы адзіночнага ліну падчыркнуць прастай рыскай, а множнага—накрэўчастай (~~~~~).*

Над лесам бліснула маланка. Пачаў грымець гром. Зрабілася ціха. Людзі забегалі па лузе ды на скорую руку складаюць сена. Здаецца, увесь сьвет перастаў навет сапці. Птушкі замоўклі. Конткі перасталі цьвірчаць. Усё як-бы чакае чагосьці. Кругом націмнела, як-бы надыходзіў вечар. Гром гудзе й гудзе бесьперастанку. Павяў вецер ды пагнаў перад сабою пыл і сухое лісьце. Над галавою бліскула маланка, а за ёю трэснуў гром. Усё затраслося й закалалілася. Кінуліся першыя буйныя каплі. Дождж з ветрам паліўся, як з вядра.

Усё прытаілася, як-бы задрамала. Толькі часамі закукуе зязюлька ў зялёным гаі ды борзда змоўкне. Каршун круціцца ў небе. Іудны крык яго голасна расплываецца пад хмарамі. Усё змоўкла, усё хаваецца ў цянёк ад гарачага сонца. Навет гутарлівыя птушкі перасталі сьпяваць.

Правіла 57. Дзеяслоў зьмяняецца ў асобах. Асоб тры: *першая, другая й трэцяя.*

Асобы дзеясловаў азначаюцца асабовымі займеньнямі. *Першая асоба*—каторая гаворыць: *я пішу, мы пішам.* *Другая асоба*—да каторай гавораць: *ты пішаеш, вы пішаце.* *Трэцяя асоба*—аб каторай гавораць: *ён, яна, яно піша, яны пішуць*

ЗАДАЧКА 84. *Сьпісаць і над дзеясловамі напісаць, якое яны асобы.*

Мы выходзілі, а яны прышлі. Буду ласкай і ўцехаў гарамыкі-бедака. Сонца блеск свой апусьціла на зямлю з высот. Льецца Нёман паміж гораў. Я іх ня ваблю сваёю красою. Слава далёка за мора пайшла. Эх ты, разводзьдзейка, эх ты, бурлівае! ты аднаўляеш, купаеш зямлю,—вынесі-ж хваляй зычліваю к лепшаму шчасьцю людзкую сям'ю! (*Я. Куп.*). Працаваць вучыся зрана, у маладыя леты. (*Я. Кол.*) Станьце, хмурынкі,

над рубяжамі родных палеткаў, шнуроў! Ты куды бяжыш, дарога—тканка ног і кола? (Я. Кол). Котка сьпіць, а мышку бачыць. Лезу, лезу па залезу, а ўзьлез на жывую гору (конь з сядлом). Еду—за мною ні сьледу; сьвішчом паганяю, на сьмерць пазіраю (чалавек у чайцы). Цёмна ночка наступае. Дробны дожджык накрапляе. Палавіна лет мінае—я шчасьця ня знаю. Запрагайце, закладайце коні варанья! Вярнецеся, млоды леты, хоць да мяне ў госьці (п). Стаяў калісь тут бор стары (М. Байд.). Дробны дождж сячэ, ліецца. Вецер злосна ў хату рвецца, ў полі стогнам аддаецца (М. Байд.).

Правіла 58. Дзеясловы зьмяняюцца ў часе. Часоў тры: цяперашні, прошлы і будучы.

1) *Цяперашні* час паказвае, што дзеянне абстан адбываецца цяпер (пішу, чытаем, косяць).

2) *Прошлы* час паказвае, што дзеянне або стан ужо адбыліся (пісаў, чыталі, касілі).

3) *Будучы* час паказвае, што дзеянне або стан будзе адбывацца (напішу, буду пісаць, будуць чытаць, прачытаюць).

Увага. 1) У прошлым часе дзеясловы зьмяняюць канчаткі ў родах (ішоў, ішла, ішло, чытаў, чытала, чытала).

2) *Будучы* час бывае просты, калі складаецца з аднаго слова (напішу, зраблю, скажу, адгадаю) і складаны, калі выражаецца двума словамі (буду пісаць, буду рабіць).

3) Часамі здараецца час *запрошлы*: я быў пайшоўшы, прынёсшы, зрабіўшы (перш, чымся што другое здарылася) і *прадбудучы*: буду пайшоўшы, буду ўстаўшы і г. д. (перш, чымся што другое зробіцца).

ЗАДАЧКА 85. Сьпісаць, дзеясловы падчыркнучь ды паказаць, якога лны часу.

Маці ў службу выпраўляе родную дзяціну ды ўкрадкам выцірае горкую сьлязіну. Не адзін раз твае вочкі запльвуць

сьлязою. Ня ўважыць чужаніца ручак тваіх белых. Поту вьль-
лецца крыніца з шчочак загарэлых (Я. Кол.). Паставілі дзеці
сіло. Злавілі сінічку. Сьвішчуць птушкі над балотам. Аж гамо-
ніць лес і гай. Па азёрах пайшлі крыгі. Над балотам стогнуць
кнігі. Жураўлі ўгары крычаць. Вёскі спалі; ня трубіў у рог па-
стух. Хмары цёмныя ішлі. Сьціхлі сьпевы навальніцы. Далей
хмары ў сьвет пайшлі. Разрывалісь, ападалі хмары кучамі на
ніз. Зоры ў небе замігалі. Нікла жыцьце ў лесе шумным. Ага-
ляўся твар зямлі. Ляцелі з крыкам сумным над балотам жураў-
лі. Белыя валокны сьцелюцца над долам. Не сьпяваюць птушкі.
Сьціхнуў лесу шолом. Сьцелюцца валокны. Уецца павуціна.
Стогі лугавыя вежамі жаўцеюць (Я. Кол.). Бор стары завьё
нудна. Зашуміць кругом лаза. Скора, скоро дуне холад. Сьнег
пасыпле з сівых хмар. Зноў мароз надьдзе люты, і клубком павалі-
ць пар. Будуць ветры за вугламі выць і плакаць, і стагнаць
(Я. Кол.).

ЗАДАЧКА 86. *Сьпісаць і паставіць азначаныя дзелсловы ў
прошлым часе.*

Недалёка ад нашай вёскі пачынаецца вялікі лес. Там рась-
це многа грыбоў і ягад. Мы часамі ходзім туды, але шукаем
грыбоў толькі скраю. Заходзіць далёка ў лес мы баёмся, бо там
водзяцца ваўкі, мядзведзі і іншыя дзікія зьвяры. Толькі нека-
торыя, вельмі сьмелыя, адважваюцца заходзіць далёка ў сярэ-
дзіну. Яны добра прызіраюцца да дарогі, каб не заблудзіць, і ва-
рочаюцца адтуль з поўнымі кошыкамі грыбоў, а потым расказ-
ваюць нам, як страшна ў вялікім густым лесе. Мы слухаем іх,
а самым нам хочацца пабыць там, дзе яны былі.

ЗАДАЧКА 87. *Вывесьці будучы час (1-ае асобы адзін. ліку)
ад наступных дзелсловаў.*

Піць—буду піць. Выпіць—вып'ю. Спаць—... Заснуць—...
Есьці—... Зьесьці—... Чытаць—... Пачытаць—... Рысаваць—... На-
рысаваць—... Гуляць—... Пагуляць—... Сьпяваць—... Засьпяваць—...
Араць—... Заараць—... Купляць—... Купіць—... Пытаць—...
Спытаць—... Шыць—... Пашыць—... Каваць—... Падкаваць—...
Скаваць—... Адказаць—... Апавядаць—... Касіць—... Скасіць—...
Насіць—... Знасіць—... Казаць—... Сказаць—...

Л А Д Ы

Правіла 59. Дзеясловы зьмяняюцца на тры лады: *абвяшчальны, загадны й умоўны.*

1) Форма дзеяслова, што паказвае («абвяшчае») час, лік і асобу, называецца *абвяшчальным ладам* (*чытаў, чытаю, буду чытаць, прачытаю*).

Абвяшчальны лад мае тры часы: *цяперашні, прошлы й будучы*; 2 лікі—*адзіночны й множны*—і 3 асобы—1-ая (*я, мы*), 2-я (*ты, вы*) і 3-я (*ён, яна, яно, яны*), а ў прошлым часе й род (*нёс, нясла, нясло*).

2) Тая форма дзеяслова, што не паказвае ні часу, ні ліку, ні асобы, а толькі называе дзеянне ці стан, называецца *неазначальнай формай*.

Неазначальная форма адказвае на пытанні: *што рабіць? што зрабіць?* і канчаецца на *ць—чы* (*хваліць, лётаць, ламаць, маць, сячы*). Да гэтых канчаткаў дадаецца часамі зваротнае займя-ся (скарочанае *сябе*), каторае ў злучэнні з *ць* дае *цца* (*хваліцца, мыцца, заместа—хваліцца, мыцца*).

Увага. Побач з формамі на *ць* неазначальная форма ў беларускай мове ўжываецца з канчаткам *ці* (*ламаці, хадзіці, хваліцца, ламацца*). *Ляцеў воран панад морам ды стаў ігласіці. Дам табе напіцца*).

3) *Загадны лад* выражае «загад» або просьбу, покліч, перасьцярогу ці што падобнае (*нясі, зьмілуйся, баранеце, ратуйце, не наваліся, станьма, дайма*).

Загадны лад мае тры асобы—1-ю (множ. ліку), 2-ю й 3-ю і два лікі—*адзіночны й множны*. Першай асобы адзіноч. ліку ў загадным ладзе няма.

4) Умоуны лад паказвае, што дзеянне ці стан залежыць ад некае ўмовы (*зробіў-бы, пайшоў-бы, пайшлі-б*). Пры ўмоўным ладзе заўсёды стаіць частка *бы* (*б*), якая прыстаўляецца да прошлага часу (*схадзіў-бы, схадзілі-б*).

ЗАДАЧКА 88. *Спісаць, дзеясловы падчыркнуць ды паказаць, якога яны ладу.*

Ціха ліліся слязінкі на поле. Дробны дождж сячэ, ліецца. Вецер злосна ў хату рвецца, у полі стогнам аддаецца (*М. Бай.*). Наступіла чорна хмара, настала 'шчэ й сіва (*п*). Стала зельле капаці—сталі людзі гукаці. Расьці, зельле, градою—застаюся ўдавою. (*п*). Ціха, братка, не лякайся, з хлебам-сольлю не хавайся! (*п.*). Сарву з рожы кветку ды пушчу на воду. Плыві, з рожы кветка, аж да майго роду!

Каб я быў крылатай птушкай,
Не ляцеў-бы я у гай,—
Пеў-бы песьні-весьялушкі
Там, дзе сьлёзы лье ратай.
Каб я быў вясеньнім сонцам,
Што прыгожа так гарыць,—
Бедным людзям у ваконца
Першым стаў-бы я сьвяціць.
Каб я быў на небе зоркай,
Што блішчыць, аж любата,—
Я глядзеў-бы ў панадворкі,
Там, дзе вечна цемната.

(*Я. К.*)

Спражэньне.

Правіла 60. Зьмена дзеяслова ў ладох, часох, ліках і асобах называецца *спражэньнем*.

Спражэньняў два: *першае й другое*.

Да *першага* спражэньня належаць дзеясловы, што маюць у другой асобе цяперашняга часу адзіночн.

ліку канчатак *еш* (*аш*), а ў 3-й асобе множн. ліку таго самага часу—*уць* (*юць*): *нясеш, чытаеш, кажаеш, рэжаш, таўчэш; нясуць, чытаюць, кажуць, рэжуць, таўкуць.*

Да *другой* спражэння належаць тыя дзеясловы, што ў другой асобе цяперашняга часу адзіночнага ліку маюць канчаткі *іш—ыш*, а ў 3-й асобе множн. ліку таго самага часу—*аць* (*яць*) (*сядзіш, крычыш, любіш; сядзяць, крычаць; купіш, купяць, любяць*).

Увага. Некаторыя дзеясловы (прыкладам: *есьці, даць, быць*) маюць асобнае спражэнне. Яны называюцца *разнаспражэньнямі*.

ЗАДАЧКА 89. Паставіць дзеясловы ў 2-й асобе цяперашняга часу адзіночн. ліку і ў 3-й асобе множн. ліку таго самага часу.

Нясыці—нясеш, нясуць. Глядзець—глядзіш, глядзяць. Клясьці Чакаць. Гуляць. Казаць. Пячы. Таўчы. Рэзаць. Думаць. Сядзець. Крычаць. Паліць. Хваліць. Гаварыць. Вадзіць. Ждаць. Памерці. Кланяцца. Цягнуць. Слухаць. Трасьці. Ткаць. Лгаць. Касіць. Гарадзіць. Пакідаць. Пакінуць. Часаць. Часацца. Мыць. Мыцца. Цалаваць Цалавацца. Выцяць. Гаманіць. Шаламіць. Сустрачаць. Будаваць. Будавацца. Жаць. Браць. Брацца. Тачыць. Лавіць. Гараваць. Бедаваць. Магчы. Даваць. Даіць. Гнаць. Кроіць. Гаіць. Паіць. Выць. Шыць. Ліць. Біць. Піць. Варыцца. Гутарыць. Віць. Караць. Гаманіць.

ЗАДАЧКА 90. Сьпісаць дзеясловы падчыркнуць ды азначыць чыфрамі, да якога спражэння яны належаць.

У ваднаго чалавека быў вялікі сабака. Пад старасьць ён ня мог ужо вартаваць гаспадарскае дабро. Не хацелася гаспадару дарма карміць сабаку. Узяў ён вярхоўку й камень ды павёў сабаку тапіць. Глядзіць на яго сабака разумнымі вачыма, быццам разумее, што думае гаспадар. Сеў гаспадар з сабакам у човен, ад'ехаў ад берагу, прывязаў сабаку камень за шыю ды сапхнуў

сабаку ў воду. Але човен крэпка скалануўся, і гаспадар ня ўдзержыўся ды сам зваліўся ў воду. Стаў ён тануць. Раптам чуче—нехта цягне яго за кашулю. А гэта яго сабака. Камень адвязаўся, і сабака кінуўся ратаваць гаспадара. Схапіў зубам за кашулю, выплыў з ім на бераг ды, чучь жывы, расыцягнуўся на беразе. Заплакаў чалавек і абняў сабаку. Стыдна яму стала. Да самае сьмерці карміў ён і даглядаў свайго прыяцеля.

СПРАЖЭНЬНЕ Ў АБВЯШЧАЛЬНЫМ ЛАДЗЕ.

Першае спражэньне.

Цяперашні час.

I. Асабовыя канчаткі пад націскам.

Адзіночны лік.

1 асоба.	Я	няс—у	пяч—у
2 — „ —	Ты	няс—еш	пяч—эш
3 — „ —	Ён	няс—е(ць)	пяч—э(ць)

Множны лік.

1 асоба.	Мы	няс—эм	пяч—ом
2 — „ —	Вы	няс—яце́ (е)	пяч—аце́ (е)
3 — „ —	Яны	няс—уць	пяч—уць

II. Асабовыя канчаткі не пад націскам.

Адзіночны лік.

1 асоба.	Я	дума—ю	каж—у
2 — „ —	Ты	дума—еш	каж—аш
3 — „ —	Ён	дума—е(ць)	каж—а(ць)

Множны лік.

1 асоба.	Мы	дума—ем	каж—ам
2 — „ —	Вы	дума—еце	каж—аце
3 — „ —	Яны	дума—юць	каж—уць

Другое спражэньне.

Цяперашні час.

I. Асабовыя канчаткі пад націскам.

Адзіночны лік.

1 асоба.	Я	сядж— <u>у</u>	крыч— <u>у</u>
2 — „ —	Ты	сядз— <u>іш</u>	крыч— <u>ыш</u>
3 — „ —	Ён	сядз— <u>іць</u>	крыч— <u>ыць</u>

Множны лік.

1 асоба	Мы	сядз— <u>ім</u>	крыч— <u>ым</u> *)
2 — „ —	Вы	сядз— <u>іце</u> (е)	крыч— <u>ыце</u> (е)
3 — „ —	Яны	сядз— <u>яць</u>	крыч— <u>аць</u>

II. Асабовыя канчаткі не пад націскам.

Адзіночны лік.

1 асоба.	Я	пал— <u>ю</u>	гавор— <u>у</u>
2 — „ —	Ты	пал— <u>іш</u>	гавор— <u>ыш</u>
3 — „ —	Ён	пал— <u>іць</u>	гавор— <u>ыць</u>

Множны лік.

1 асоба.	Мы	пал— <u>ім</u>	гавор— <u>ым</u>
2 — „ —	Вы	пал— <u>іце</u>	гавор— <u>ыце</u>
3 — „ —	Яны	пал— <u>яць</u>	гавор— <u>аць</u>

Прошлы час.

Адзіночны лік.

Муж.	род.	Я, ты, ён	нёс	чыта— <u>ў</u>
Жанч.	— „ —	я, ты, яна	няс— <u>ла</u>	чыта— <u>ла</u>
Ніякі	— „ —	я, ты, яно	няс— <u>ло</u>	чыта— <u>ла</u>

*) або: сядзём, крычом, маўчом, баёмся, сяджом і г. д.

Множны лік.

для ўсіх родаў:

нясь—лі чыта—лі

Будучы час.

Будучы час мае дзьве формы (Бач. прав. 58, увага 2): *простую* і *складную*.

Простая форма спрагаецца так сама, як цяперашні час (я зраблю, ты зробіш, ён зробіць; мы зробім, вы зробіце, яны зрабляць).

Складная форма зложена з будучага часу ад «быць» і неазначальнай формы таго слова, што спрагаецца.

Лік адзіночны.

Лік множны.

Я буд—у	} рабіць.	Мы будз—ем	} рабіць.
Ты будз—еш		Вы будз—еце	
Ён будз—е(ць)		Яны буд—уць	

Дзеясловы *закончанага трываньня* (Бач. прав. 168) маюць будучы час просты (*пайду, зраблю, напішу*), а *незакончанага трываньня*—будучы час складаны (*буду хадзіць, буду рабіць, буду пісаць*).

Закончанае трываньне спрагаецца так сама, як незакончанае, але закончанае трываньне ня мае цяперашняга часу.

Правіла 61. Некаторыя дзеясловы зрастаюцца з зваротным займеньнем—ся (*мыцца—мыцься, вучыцца—заместа вучыцца*). Пры спражэньні займа дадаецца да слова: *мыюся, мыешся* і г. д. Толькі ў *неазначальнай* форме ды ў 3-й асобе цяперашн. часу адзіночн. і множн. ліку канчаток *цца* зьліваецца ў *ца* (*мыцца, часацца; ён мыцца, чэшацца; яны мыцца, чэшуцца*).

Але калі перад *ца* стаіць зычны, то будзе адно *ц* (*здасца, ад'есца*).

Спражэньне ў загадным ладзе.

Лік адзіночны.

1 асоба.	Я	—	—
3	Ты	няс—і	бяр—ы
2	Ён	хай (няхай)	няс—е (ць) бяр—э (ць)

Лік множны.

1 асоба.	Мы	няс—ем(а)	бяр—эм(а)
2	Вы	няс—еце	бяр—эце
3	Яны	хай (няхай)	нясуць, бяруць.

II. Лік адзіночны.

Лік множны.

1 асоба	Я	—	Мы	бразьн—ем (а)
2	Ты	бразьн—і	Вы	бразьн—еце
3	Ён	хай бразьн—е	Яны	бразн—уць.

III. Лік адзіночны.

Лік множны.

1 асоба.	—	чуйма, лійма (лем)
2	чуй, лі (лій)	чуйце, лійце (леце)
3	хай чуй, ліе	хай чуюць, ліюць.

IV. Лік адзіночны.

Множны лік.

1 асоба	—	кіньма, ежма
2	кінь, еж	кіньце, ежце
3	хай кіне, хай есьць	хай кінуць, хай ядуць.

Правіла 62. У загадным ладзе 2-я асоба адзіночнага ліку мае гэтакія канчаткі:

1) і, ы пад націскам пасьяля зычнага—нясі, хвалі, калі, сушы, памажы, бяры і г. д.

2) і не пад націскам—стукні, бразьні, вымі, крыжні, пісьні і г. д.

3) *й* пасья галоснага—*дай, цуляй, чуй, мей, стой, крый, мый, шый, вый*, але ў дзеясловах *ліць, піць, біць, віць* можа быць—*лі, пі, бі, ві* заместа *лій, пій, бій, вій*.

4) зычны мяккі *й* зацьвярдзелы—*кінь, вынь, сядзь, лезь, рэж, прамоў, саромся* і г. д.

Калі да гэтых формаў даставім канчатак *ма* (начыасьцей пасья зычнага і—*й, ў*), або *м* (пасья галоснага) то дастанем 1-ю асобу множнага ліку: *ежма, кіньма, бялайма, прамоўма; сушэм, хвалем*; калі даставім—*це*, то дастанем 2-ю асобу множнага ліку, прыгэтым, у дзеясловах з галосным на канцы ў 2-й асобе адзінч. ліку трэба зьмяніць і на *е*, *ы* на *э* (*нясі—нясем, нясеце; бяры—бярэм, бярэце* і г. д.).

Трэцяя асоба ў загадным ладзе складаецца з слоў *хай* або *няхай* і 3-й асобы цяперашняга часу (*хай, няхай ён кажа; хай або няхай яны кажуць*).

ЗАДАЧКА 91. *Напісаць дзеясловы ў загадным ладзе.*

Хваліся, хай хваліцца, хвалемся, хвалецесь, хай хваляцца. Калоць. Сушыцца. Браць. Маліцца. Памагаць. Валачы. Даць. Бегаць. Мець. Біцца. Піць. Кінуць. Калечыць. Прамовіць. Сароміцца. Шанаваць. Шанавацца. Плюнуць. Гукаць. Смактаць. Казаць. Маліць. Прасіць. Рэзаць. Турбавацца. Ленавацца. Клікаць. Прамаўляць.

Спражэньне ў умоўным ладзе.

Адзіночны лік.

1 асоба.	Я	пайшоў-бы,	пайшла-б,	пайшло-б
2	„ Ты	пайшоў-бы	— „ —	— „ —
3	„ Ён	пайшоў-бы	— „ —	— „ —

Множны лік.

1 асоба. Мы	пайшлі-б	} для ўсіх родаў.
2 „ Вы	пайшлі-б	
3 „ Яны	пайшлі-б	

Правіла 63. Умоўны лад дастанем, прыста-
віўшы частку *бы* (пасьяля зычнага), або *б* (пасьяля
галоснага) да прошлага часу (*я прынёс-бы, пры-
нясла-б, прынясло-б; мы прынясьлі-б, вы прынясьлі-б
і г. д.*).

ЗАДАЧКА 93. Напісаць дзеясловы ў умоўным ладзе.

Нясьці, вязьці, плясьці, ісьці, сячы, таўчы, пчыся, кусацца,
мець, стаць, гуляць, сьмяяцца, перапісаць, лічыць, лячыць.

Спражэньне дзеясловаў: ЕСЬЦІ, ДАЦЬ, БЫЦЬ.

Абвяшчальны лад.

Асо- бы.	АДЛІНОЧНЫ ЛІК.		МНОЖНЫ ЛІК.	
	Цяперашні час.	Будучы час.	Цяпер. час.	Будучы час.
1	ем —	дам	ямо	дамо
2	ясі —	дасі	ясьцё (е)	дасьцё(е)
3	есьць, ёсьць (ё)	дасьць	ядуць	дадуць

Загадны лад.

Асобы	АДЛІНОЧНЫ ЛІК.	МНОЖНЫ ЛІК.
1	— — —	ежма, дайма, будзьма
2	еж, дай, будзь	ежце, дайце, будзьце
3	хай есьць, хай дасьць хай будзе	хай ядуць, хай дадуць, „ будуць

Дзеяслоў „быць“ мае ў цяперашнім часе толькі форму 3-е асобы адзіночнага ліку—*ёсць* або кароткае *ё*. Будучы час: *буду, будзеш, будзе і т. д.*

Другія формы, не паказаныя ў табліцах, спрагаюцца звычайна.

Правіла 64. Дзеясловы першага спражэння ў 3-й асобе множнага ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчаткі *уць-юць* (*ідуць, пішучь, капаюць*), а дзеясловы другога спражэння—*аць-яць* (*крычаць, гавораць, гамоняць*).

Увага. Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаць, якое спражэнне *ідуць, пішучь*—1-е спражэнне; *крычаць, сядзяць*—2-е спражэнне).

Калі націск ня прыходзіцца на канчатак, то трэба глядзець, што стаіць у канчатку *незначальнае* формы. Калі стаіць *і* або *ы*, то гэта дзеяслоў 2-га спражэння (*прасіль, дарыць*). У праціўным разе гэта дзеяслоў 1-га спражэння (*казаць, ведаць*).

У дзеясловах—*кры-ць мы-ць, ві-ць, шы-ць, ры-ць*, —*ы* адносіцца да кораня; гэта дзеясловы 1-га спражэння.

ЗАДАЧКА 92. Заместа *крыжыкаў паставіць у—ю, або а—я.*

Перад невадам рыбы ня лов×ць. Галоднаму асьцюкі ня кол×цца. Лепей сьмяяцца, як плак×ць. За пастой ня плац×ць, а дорага бяруць. Зраду прыма×ць, а зрадніка веша×ць. З песьні слова не выкіда×ць і корм×ць, і пояць, і вочы кол×ць. І смал×ць, і агнём пал×ць. Клін клінам выганя×ць. Калі паны ліку×ць, тады мужыкі гаруюць. Лета на зіму, а зіма на вясну працу×ць. Ня ўсе птушкі лята×ць. Не тады сабак корм×ць, як на ўловы ехаць. Паны балю×ць, а наш брат гаруе. Пра адны дрожджы не гавор×ць трожды. Прочкі ходз×ць без сарочкі. Саломеным валом не араць, а сеным канём не ваяв×ць. З незабітага ліса шубы ня шы×ць.

Правіла 65. 1) Дзеясловы першага спражэння ў 2-й асобе адзіночн. ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчатак *еш* (пасля цвёрдага зычнага *аш*) а другога спражэння—*іш, выш* (*ты чытаеш, кажаш; ты ходзіш, гаворыш*).

2) Дзеясловы першага спражэння ў 3-й асобе адзіночнага ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчаткі *е (ць), а (ць)*, а другога спражэння—*іць, выць* (*ён думае, кажа; ён паліць, гаворыць*).

ЗАДАЧКА 93. Сьпісаць і заместа крыжыкаў паставіць, дзе трэба, літары *е, а, і* ці *ы*.

Вым×ту разком—выв×зу вазком. Гвалтам возьм×ш, але даць—не дасі. Глухі не дачу×, дык прылож×ць. Дай на тры дні, а возьм×ш злыдні. Далей палож×ш—бліжай возьм×ш. Далей паедз×ш—скарэй у дварэ будзеш. Думаю горад× ня возьм×ш. Дурань не дабач×ць, а разумны прабач×ць. Душа мая крывая—усё прыма×. Душа меру зна×. Заглян× сонца і ў наша аконца. Затым сляпы плач×, што сьцежкі ня бач×ць. Шылам патакі ня хвац×ш. Зямелька, матка наша, і корм×ць, і по×ць, і адзява× нас. Зямля ні тон×, ні гарыць. Зьзя×, зьзя× дый блісьн×. Золата і ў краме дастан×ш, а свайго розуму нікому ня прыстав×ш. З малое іскры быва× часам вялікі пожар. І курыцаю запя×, калі за жывое каго забяре. Цыган, як гале×, дык сьмяле×. Кінь хлеб-соль ззаду—знойдз×ш наперадзе.

Правіла 66. 1) Дзеясловы першага спражэння ў 1-й асобе множнага ліку цяперашняга й будучага часу маюць канчатак *ем* (пасля цвёрдага зычнага *ам*): *мы думаем, кажам*, а дзеясловы другога спражэння—*ім, ым* (*палім, гаворым*).

2) Дзеясловы першага спражэння ў 2-й асобе множнага ліку цяперашняга й будучага

часу маюць канчатак **еде** (пасьяля цвѣрдага зычнага **аде**), а другога спражэньня—**іце, ыце**: *вы думаеце, кажаце; вы паміце, гаворыце; вы пасееце, скажаце; вы спаліце, зварыце*).

3) Але калі націск прыходзіцца на канец, то ў 2-й асобе множнага ліку дзеясловы абодвух спражэньняў маюць у канчатку **і—ы**: *(нясіце, бярыце, як—паміце, гаворыце)*.

Увага. Калі націск на канчатку, то ў дзеясловах 2-га спражэньня ў форме 1-ае асобы множнага ліку, побач з формамі на *ім—ым*, могуць ужывацца формы на *ём—ом*, як у 1-м спражэньні *(стаім, сядзім, маўчым, крычым і—стаём, сядзем (сяджом), маўчым, крычым і т. д.*

ЗАДАЧКА 94. *Сьпісаць і заместа крыжыкаў паставіць патрэбныя літары: а, я, і, ы.*

Два вякі жыць ня будэ×м. Зна×мся дома—знаймася і ў людзях. Калі не нажн×м, то й не назьбіра×м. Калі не намалоц×м, то й не накалоц×м. Не ўрадзіў мак—перабудэ×м і так. Пераначу×м—болей пачу×м. Прышло махам—і пойдэ× прахам. Праглынутага ня выплюн×ш, а выплунутага не падым×ш. Тады пабач×м, як заплач×м. Сядэ×м на калодзе, пагавор×м а прыгодзе. Гавор×це, гамоніце, а ня веда×це, дзе звон×ць. Што пасе×це, то й сажн×це. Што вы няс×це? Мы няс×м жыта на продаж. Калі гаспадар у карчме скач×, то гаспадарка ў дварэ плач×. Калі ма×ш грошы, ня будэ×ш хадзіць босы. Калі матка сына балу×, пятлю яму гату×. Тады хіба перастане, калі ўся сарока бела стан×. Ласка—не каляска: сеўшы не паедэ×ш. Ма×ш статак—мусішь мець і ўпадак. Матка—не грамадка: за злотку ня куп×ш.

Правіла 67. 1) Калі дзеяслоў *заідаіага ладу* ў 2-й асобе адзіночнага ліку мае на канцы **ь** (*будэь, кінь, пасунься*), то **ь** астаецца і ў 1-й і 2-й асобе

множнага ліку (будзьма, кіньма, пасуньмасы; будзьце, кіньце, пасуньцеся). У праціўным разе **ь** ніколі ня пішацца (рэжце, не саромся).

2) Калі заіадны лад у 2-й асобе адзіночнага ліку канчаецца на **і, ы**, то ў 1-ай і 2-ой асобе множнага ліку **і** пераходзіць у **е**, а **ы** ў **э** (ідзі — ідзем, ідзецц; бяры — бярем, бярыце).

ЗАДАЧКА 95. Сьпісаць і наставіць, дзе трэба, літары: **ь, е, э.**

Ня трац~~ь~~це марна часу! П~~ь~~це, да часу ня трэце. Плачце вочы, хоць павылаз~~ь~~це: бачылі, што куплялі! Пі горкае, еж кіслае: і памрэш—ня згніеш. П~~ь~~це горкае, еж~~ь~~це кіслае: і памр~~ь~~це—не згні~~ь~~це. Падступ~~ь~~ц~~ь~~ся бліжэй—паклан~~ь~~ц~~ь~~ся ніжэй! Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Кін~~ь~~це стрэльбу й вуду, і я ў вас буду. Прысяд~~ь~~—госьць будзеш! Цёсачка, цёсачка, а! потым—стой, воўк цябе рэж! Што сабе ня міла, таго й другому ня зыч~~ь~~це. Сяд~~ь~~ма мы паабедайма, паабедайшы пагавор~~ь~~ма! (н.) Б~~ь~~це, б~~ь~~це біты камень, агню даставайце, маладую застрыгайце! (н.) Не каж~~ь~~це, шэры гусі, што я тут гарую, а скаж~~ь~~це, шэры гусі, што я тут паную. (н.)

Т р ы в а н ь н і.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Цёмна ночка ^{н. тр.} наступае. Падарожныя збіліся з дарогі. ^{н. тр.} Львёныя Нёман паміж гораў. Маці ў службу ^{н. тр.} выпраўляе родную дзяціну. Маці ^{н. тр.} сядзела каля столу ды плакала. Вораг ^{н. тр.} адступіў. Скура ^{н. тр.} прыляццць птушкі з выраю. Рыбакі заўтра ^{н. тр.} будуць лавіць рыбу.

Тлумачэньне. Дзеясловы—збіліся, адступіў, прыляццць, напісаў, напішу — паказваюць, што дзеянне скончылася або павінна скончыцца.

Такія дзеясловы называюцца дзеясловамі закончаннага трывання.

Дзеясловы: *наступае, мьлецца, выпраўляе, сядзела, плакала, будуць лавіць*—паказваюць, што дзеянне адбывалася, адбываецца (*трывае*) ці будзе адбывацца, але невядома, ці скончылася яно, ці не (ці яшчэ *трывае*).

Такія дзеясловы называюцца дзеясловамі *незакончанага трывання*.

Незакончанае трыванне.

{ Селянін *сек* дзерава.
Селянін *сячэ* дзерава.
Селянін *будзе сячы* дзерава.

Закончанае трыванне.

{ Селянін *сьсек* дзерава.
(*Шяперашнія часу няма*)
Селянін *сьсячэ* дзерава.

Правіла 68. Дзеясловы бываюць двух трыванняў: *закончанага* і *незакончанага*.

Закончанае трыванне паказвае, што дзеянне скончылася або скончыцца. Яно адказвае на пытаньне: *што зрабіць?* (*што зрабіў?* *што зраблю?*) і мае толькі два часы—прошлы і будучы час,—прычым, будучы час у дзеясловаў закончанага трывання просты (*сьсячы—сьсек, сьсяку; пісаць,—напісаў, напішу*).

Незакончанае трыванне паказвае, што дзеянне яшчэ ня скончылася (*трывае*). Яно адказвае на пытаньне: *што рабіць?* (*што рабіў?* *што раблю?* *што буду рабіць?*) і мае тры часы: цяперашні, прошлы і будучы, прычым,—будучы час у

дзеясловаў незакончанага трывання *складаны* (пішу, пісаў, буду пісаць; сяжу, сел, буду сячы).

Увага. Да дзеясловаў закончанага трывання адносяцца дзеясловы *аднаразовага* трывання, якія паказваюць, што дзеянне адбылося ўраз, раптам (стукнуў, грукнуў, сьвіснуў). Гэтая форма мае адзін прашлы час (такнуў).

Здараецца яшчэ *шматразовае* трыванне, якое паказвае, што дзеянне адбылося, адбываецца ці будзе адбывацца некалькі (шмат) раз. Шматразовае трыванне адносіцца да незакончанага трывання ды мае тыя самыя часы: цяперашні, прашлы й будучы складаны (*бываю, бываў, буду бываць*).

ЗАДАЧКА 96. *Сьпісаць, дзеясловы падчыркнуць і азначыць, якога яны трывання: закончанага (з.) ці незакончанага (нз.).*

Ой ляцелі гусі з Русі! Прыляцелі тры пташчкі—чорненькія, як галачкі (н.) Ключначка ўкланілася і з твару зьмянілася. Ой што-ж там да за пыл курыць? Гэта наш маладзён едзе ў чысьценькім полі на вараненькім коні. Скора маладзён на двор узьехаў (н.) Дробны дожджык накрапляе. Цёмна ночка наступае (н.) Ня ўсе тыя сады цвітуць, што разьвіваюцца. Ляцеў воран па-над морам ды сеў ён на сосьне. (н.) Цячэ рэчка невялічка з вішнёвага саду. З гары ў даліну галубкі лятаюць, з белае бярэзінкі лісьце аганяюць (н.) Чырвоная каліна гальляйко паклала. (н.) Нехта стукнуў у вакно. Стукнуў, грукнуў у падковы. Ён вышаў з хаты ды моцна грукнуў дзвярыма. Дзе-ж ты бываў? Дзе ты бываў, што ты чуваў? (н.) Я зельлейка бразнула і ручкамі ўспляснула (н.) Сады-прысады паліваць будзем, марскім пташкам пасыпаць будзем (н.).

С Т А Н Ы.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Вада *затаніла* (што?) луг. Луг *затоплены* (чым?) вадою. Куля *разьбіла* (што?) акно. Акно *разьбіта* (чым?) куляю. Цесьлі *будуюць* (што?) дом. Дом *будуецца* (кім?) цесьлямі. Сьнег *накрыў* зямлю. Зямля *накрыта* сьнегам. Мы *вымылі* падлогу. Падлога *вымыта* намі.

Тлумачэньне. Дзеясловы: *затаніла, разьбіла, будуюць, пакрыў, вымылі*—паказваюць, што дзеянне пераходзіць з дзейніка (дзейны, або ішлоўны, прадмет) на дапаўненьне (дапаўняльны, або ўтарызначны, прадмет).

Гэта дзеясловы *дзейнага стану*.

Пры дзеясловах дзейнага стану можа стаяць *фростае дапаўненьне* (на пытаньні: *каго? што?*) Напрыклад: будаваць (*што?*) дом, злавіць (*каго?*) птушку. Дзеясловы дзейнага стану ніколі не канчаюцца на *ся*.

Дзеясловы: *затоплены, разьбіта, будуюцца, пакрыта, вымыта*—паказваюць, што дзеянне пераходзіць з дапаўненьня (*дапаўняльным прадмету*) на дзейніка (*дзейны прадмет*).

Гэта дзеясловы *залежнага стану*.

Пры дзеясловах залежнага стану можа стаяць *дапаўненьне* на пытаньні: *кім? чым?* Напрыклад: будуюцца (*кім?*) цесьлямі; сячэцца (*чым?*) тапаром.

ЗАДАЧКА 97. Паставіць пасля дзеясловаў пытаньне для дапаўненьня, а над дзеясловамі—назоў стану (аз., з.).

За рэчкаю сякуць лес. Рыбакі ловяць рыбу. Сірата прытулена добрымі людзьмі. Рэчка пакрылася лёдам. Яблыны пасаджаны яшчэ маім дзедам. Злавілі жучку за белую ручку. Неба пакрываецца чорнымі хмарамі. Збожжа калышацца ветрам. Двор абгарадзілі высокім плотам. Зямля пакрылася маладзенькаю травіцай. Маладзенькая травіца пакрыла землю. Брат напісаў ліст. Пасеялі пшаніцу. Папсавала гразь дарогу. Бацька на калодцы лапаць выплятае. Латае халацік на ўслоне matka. Жыта зьвезена даўно. Грэчка зжата. Сенажаць ужо скошана. Хмаркі заход чуць заслалі тонкім валаконцам. Густа жытца маладое поле ўсё пакрыла. Паставілі дзеці сіло. Хата накрыта гонтамі. Малако парылі ў гарнушку. Вуліца абсаджана бярэзьнікам. Поўнач пеўні пракрычалі. Нас запрасілі на чэсьць. Pole заворана. Аратаі зааралі сваё поле. Маці свайго сына цешыць, забаўляе. Цярпеньнем і працай горы пераносяць.

Правіла 70. *Залежны стан* выводзіцца з дзейнага стану, калі простае дапаўненне абарачаецца ў дзейніка, а дзейнік становіцца дапаўненнем. (*Дзеці паставілі сіло. Сіло пастаўлена дзяцьмі*).

ЗАДАЧКА 98. *Абярыць дзейны стан у залежны і наадварот.*

Неба пакрылася чорнаю хмарай. Гаспадар арэ сваё поле. Маланка папаліла арэхі. Жэўжыкі абарвалі грушкі. Садоўнік саджае дрэвы. Вецер хістае дрэвы. Малацьбіт малоціць жыта. Настаўнік забыў кнігу. Сталяр робіць стол. Рыбак злавіў сома. Ластаўка зьвіла пад страхою гняздо. Стралец застрэліў воўка. Пастухі пасуць быдла. Вада заліла луг. Бабы прадуць кудзелю. Жалем сьціскаюцца грудзі. Плытнікі гоняць плыты. Лес туманам заснаваўся. Акно разьбіта дзяцьмі. Куры разгрэблі расаду. Сад пакрыўся жоўтым лістам. Яны папсавалі мост. Люстэрка разьбіта намі. Яна разьбіла шклянку. Пастух зьвязаў за быдлам венік. Яблыкі злажылі ў пограбе. Лісьце разьвеяна ветрам. Пасеку зноў выцерабілі.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Сьнігір *заблутаўся* (заблутаў сябе) ў сіле. Мы раніцай *адзяёмся* (адзяём сябе) і *мыемся* (мыем сябе). *Праляцела* борзда лета. Дзеці *сьпяць*, гаспадыня *дрэмле*. Мы доўга *змагаліся* (з чым?) з голадам. Мы *сустрэліся* (з кім?) з ім зусім неспадзявана. Каля гаю *стаіць* векавечны курган.

Тлумачэньне. Дзеясловы—*заблутаўся*, *адзяёмся*, *умываемся*—паказваюць, што дзеянне пераходзіць на самога дзейніка (зварочваецца на таго, хто дзее.)

Гэта дзеясловы *сярэдняга стану*, які азначае *зваротнае* дзеянне.

Дзеясловы *сярэдняга стану* зваротнага дзеяння заўсёды канчаюцца на *ся*, прычым,—*ся* можна замяніць займеньнем *сябе* (*мыцца—мыць сябе; чакацца—часаць сябе*).

Дзеясловы—*ваявалі, змагаліся, бароліся, сустра-ліся*—паказваюць, што дзеянне адбываецца паміж дзвума або некалькімі прадметамі.

Гэта дзеясловы *сярэдняга стану*, якія азначаюць *супольнае* або *ўзаемнае* дзеянне.

Пры дзеясловах *сярэдняга стану* супольнага дзеяння можа стаяць дапаўненне на пытанне: *з кім? з чым? (цалуюся, сустракаюся, змагаюся—з кім? з чым?)*

Дзеясловы: *праляцела, сьпяць, дрэмле, стаіць*—азначаюць дзеянне, якое не пераходзіць на другі прадмет, або стан прадмету. Пры гэтых дзеясловах нельга паставіць дапаўнення на пытанне: *каго? што?*

Правіла 71. Некаторыя дзеясловы маюць станы: *дзейны, залежны і сярэдні*.

Дзейны стан паказвае, што некая асоба або рэч сама нешта „дзее“ і яе дзеянне пераходзіць на другі прадмет. (Куля *разьбіла* акно. Цесьлі *будуюць* дом).

Пры дзейным стане можна паставіць простае дапаўненне на пытанні *вінавальнага* скло-ну: *каго? што? (забіць зайца, чытаць кнігу.)*

Залежны стан азначае залежнасьць або стан прадмету ў залежнасьці ад дзеяння на яго дру-гога прадмету. Калі скажам: *акно разьбіта ку-ляю, дом будуюцца цесьлямі*, то будзем мець за-лежны стан (*разьбіта, будуюцца*).

Пры залежным стане можна паставіць пы-танні *творнага* скло-ну: *кім? чым? (куляю, цесь-лямі).*

Сярэдні стан складаецца з дзейнага стану і зваротнага займеньня *ся* ды азначае або *зваротнае* дзеянне (*мыюся, чашуся—мыю сябе, чашу сябе*).

або супольніце ці ўзаемнае дзеянне двух аб некалькіх прадметаў (цалуюся, сустрачаюся—з кім? з чым?)

Ад іншых дзеясловаў нельга тварыць розных станаў: баяцца, сьмяяцца, ісьці, спаць, ляжаць і шмат падобных. Аб іх можна сказаць, што яны ніякага стану. Адгэтуль відаць, што ніякі стан азначае або стан прадмета (ляжаць, спаць, ленавацца), або такое дзеянне, што не пераходзіць на другі прадмет (ходзіць, пуляць, бегаць, лазіць.)

ЗАДАЧКА 99. Выпісаць спачатку дзеясловы дзейнага стану, потым залежнага, сярэдняга ды ніякага.

Сячы, апранацца, мыць, хадзіць, касіць, насіць, купацца, біцца, драцца, жыць, зачыніць, ісьці, бяліць, сустрачацца, хварбаваць, вучыць, цалавацца, цалаваць, драмаць, пісаць, працаваць, напружацца, баяцца, збіраць, рухацца, сядзець, есьці, пачынаць, бароцца, змагацца, убірацца, чапурыцца, біць, лічыцца, варыцца, пазіхаць, цвьісьці, шукаць, сачыць, пільнаваць, хватаць, прадаваць, сварыцца, згінацца, вітацца, забаўляцца, спаць, спачываць, меркавацца.

ЗАДАЧКА 100. Сьпісаць, дзеясловы падчыркніць ды азначыць, якога яны стану (дз., з., ср., ніяк.).

Дзеці элавілі сініцу. Каршун ухапіў кураня. Стралец застрэліў пару галубкоў. Жыта зжата й зьвезена даўно. Сенажаць ужо скошана. Прайшла вясёлая пара лета. Усё адцьвіло, адкрасавала. Настала восень. Неба засьцілаецца хмарамі. Туманы засьцілаюць белы сьвет. Дробны дождж сеецца, як праз сіта. Халодны вецер сьвішча ў полі. Збожжа з палёў сабрана. Падарожны распрануўся ды лёг сапачыць. Два вепры б'юцца-сякуцца, аж з іх пена цячэ (жорны й мука). Ціхае поле залаціцца сьпелым збожжам. Кожны колас наліваецца зернем. Прышлі жнеі з сярпамі на поле. Кладзецца пад сярпом збожжа. Збожжа вяжуць, сушаць ды звозяць у гумны. У полі работа

скончана. Трэба прымацца за малацьбу. Затупацелі цапы, загула малатарня ў халодным асеньнім паветры: гэта людзі малоцяць збожжа. Змалочанае зерня веюць і ачышчаюць ад мякіны і дробнае саломы. Збожжа ачышчаецца ды становіцца чыстае, як шкло. Браты за брацьцямі гоняцца, а дагнаць ня могуць (*колы ў калёсах*). У белай пене праносяцца коні, рвуцца, мкнуцца й цяжка храпяць (*М. Байд.*). Што суботкі вымывалася-б, што нядзелькі вычасалася-б (*н.*). Дачка к мамцы ў госьці ехала, у пол-дарожкі супынялася ды з саколам сустрчалася (*н.*).

Правіла 72. У сказе дзеяслоў бывае: 1) выказьнікам (*Бура вые*), 2) дзейнікам (*Працаваць кожнаму трэба*) і 3) акалічнасьцю (*У школу ходзяць вучыцца*.)

ЗАДАЧКА 101. *Сьпісаць, дзеясловы падчыркнучь ды азначыць, якою часьцінаю сказу яны служачь.*

На камінку корч палае. Каля печы дзед сядзіць. Бацька лапці папраўляе, маці ніткі села віць (*Я. Кол.*). Хмурныя елкі панура шумяць. Сьнег паволі пачаў таяць. Вератнік мы гэты скончым—спачываць патурым (*Я. Кол.*). Падарожныя прышлі ў вёску начаваць. Пачарнеў у полі сьнег. Рад-бы я ня думаць аб сваёй нядолі. Шанавацца кожнаму трэба. Валы пайшлі піць воду. Скупому цяжка плаціць даўгі. Улетку мы ходзім браць воду з крыніцы. Пачынаюць ляцець птушкі ў вырай. Перад адлётам птушкі пачынаюць трывожыцца.

ДЗЕЯСЛОЎНЫЯ ЧАСЬЦІНЫ МОВЫ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. *Бачаньнем* (ад дзеяслова *бачыць*) жорава ня зловіш. *Калыне* (ад дзеяслова *каляцца*) позна ходзіць. Гэта табе *дзякаваны* (ад дзеяслова *дзякаваць*) хлеб. *Бітаму* (ад дзеяслова *біць*) сабаку кія не паказывай. *Запарушанае* (ад *запарушыць*) вока. *Ляжачага* ня б'юць. Сярод *парудзела* (ад *парудзец*) леташняе травіцы пачала паказвацца зя-

лѣная мураўка. Дождж абмыў твар зямлі, *накрыты* (ад *накрыць*) пылам. Плакала бедная маці, *стоячы* (ад дзеяслова *стаяць*) над труною свайго сына. Вы ня раз ляжалі каля крынічкі, *схаваўшыся* (ад *схавацца*) там ад гарачага летняга сонца. *Даганяючы* (ад *даганяць*) не нацалуюешся.

Правіла 73. Ад дзеяслова можна вывесці другія часьціны мовы: 1) **дзеяслоўнае імя** (*чытаць—чытаньне*), 2) **дзеяслоўную прымету** (*чытаць—чытаючы—ая, ае; чытаўшы—ая, ае; чытаны—ая, ае*) і 3) **дзеяслоўнае прыслоўе** (*сяджу чытаючы, прыду прачытаўшы*).

Тлумачэньне. Слова—*бачаньне, калянне, чытаньне, пытаньне*—назваюцца **дзеяслоўнымі іменьямі назоўнымі**. Яны паходзяць ад дзеясловаў і падобны да іменьяў назоўных.

Як іменні назоўныя, яны зьмяняюцца ў склонах (*пытаньне, пытанья, пытанню, пытаньнем, пытанні*) і маюць два лікі (*пытаньне—пытанні*).

ДЗЕЯСЛОЎНАЯ ПРЫМЕТА.

Тлумачэньне. Слова *дзякаваны, біты, запарушанае, нафудзелае*—назваюцца **дзеяслоўнымі прыметамі**.

Дзеяслоўныя прыметы паходзяць ад дзеясловаў і падобны да іменьяў прыметных.

Як іменні *прыметныя*, яны адказваюць на пытаньне *які?* ды зьмяняюцца ў родах, ліках і склонах; як дзеясловы, дзеяслоўныя прыметы зьмяняюцца ў часох.

Дзеяслоўныя прыметы бываюць толькі *цяперашня і прошлага часу*.

Ад дзеясловаў закончанага трываньня нельга тварыць дзеяслоўных прымет *цяперашняга часу*.

Правіла 75. *Дзеяслоўнай прыметай* называецца слова (такая дзеяслоўная форма), каторае змяняецца ў родах, ліках і склонах, як імя прыметнае, але мае два часы—цяперашні й *прошлы*, як дзеяслоў.

Дзеяслоўная прымета цяперашняга часу некалі мела форму на *учы—ючы, ачы—ячы, мы* (*скрыпучы, іаючы; іарачы, стаячы; знаёмы, вядомы*), а *прошлага часу* на *ўшы* (*пасівеўшы, парыжэўшы*). У сучаснай мове дзеяслоўных прымет з такімі формамі няма, а тыя, што засталіся, абярнуліся ў звычайныя іменныя прыметныя; калі мы цяпер кажам: *стаячы, ляжачы, іарачы, скрыпучы, іаючы, знаёмы, сьведомы*, то гэтыя дзеяслоўныя прыметы не выражаюць ужо часу, а азначаюць тое самае, што звычайныя іменныя прыметныя, як *добры, харошы, рагавы, дзеравяны*.

Такім парадкам, пабеларуску нельга сказаць „чытаючы“ ці „дрэмлючы чалавек“, а трэба сказаць „той чалавек, што чытае“ ці „дрэмле“.

У беларускай мове ёсць толькі дзеяслоўныя прыметы *прошлага часу* залежнага значэння на *ны—ты*, напр.: *зроблены, замкнёны, разбіты, памыты, падраны, умыты, забіты, утомлены* і інш.; пасля яе можна паставіць пытаньне „кім“? Даўнейшыя дзеяслоўныя прыметы на *ўшы* замяняюцца дзеясловамі *прошл. часу* на *лы*, напр.: *пасівелы* (замест „пасівеўшы“), *парыжэлы* (замест „парыжэўшы“), *састарэлы* (замест „састарэўшы“), *прошлы, зашлы, прамінулы* (замест „прамінуўшы“) і г. далей.

ЗАДАЧКА 102. *Сьпісаць і дзеяслоўныя прыметы падкрэсліць.*

Набытая працай, капейка пераважыць лёгкі заробтак. Летась пасаджона, сёлета ўзрашчона. На лечаным кані далёка не заедзеш. Напужаная варона і вераб'я баіцца. Нябітаму няма

чаго плакаць. Ня разам Вільня збудавана. Несканчоная песня. Нявучан, дык правучан. Ні гадана, ні жадана, а само прышло. Абяцаная шапка на вушы ня лезе. Пад ляжачы камень і вада не цячэ. Пазычаны хлеб еж ды аглядайся. Паквітаны доўг. Прышоў нязваны—ідзі нягнаны. Выратаваны з гразі конь і лужыны баіцца. Скрыпучае дзерава доўга стаіць. Сьляпому вочы завязаны. Сысканы доўг, як нахадка. Чужая старана тугою арана, сьлёзкамі засявана. Шый, як зложана. Скручаны зьверчаны па хаце скача (венік). Бітаму сабаку кія не паказывай. Біты час забавляўся. Вада жывучая й гаючая. Бягучага воўка добра й за хвост злавіць. Воўк і лічанае хватае. Вочы завідущыя, а рук заграбушчыя. Усё забыта, што зямлёю пакрыта. Гоянае раны ня трэба дражніць. Госьць абедам прывязан. Дарованаму каню ў зубы не глядзяць. Дзела бытае, даўно забытае. Іншае дараванае абходзіцца даражэй за купленае. Забелена, да есьці ня велена. Запарушанае вока. Засеянага людзі ждуць. Казаная казка. Конь прывязан повадам, а госьць полуднем. Ляжачага ня б'юць, а безбароннага не сякуць. Праглынутага ня выплюнеш, а выплюнатага не падымеш. З незабітага ліса шубы ня шыюць. Прамытае вады ня бывае.

ЗАДАЧКА 103. Праскланяць дзеяслоўныя прыметы з імёнамі назойнымі.

Зломанае дзерава, утомлены падарожны, сапсаванае пярэ, наточаны нож, жданы госьць, пазычаны хлеб, паквітаны доўг, забытая магіла, засеянае поле, набытая капейка, схованыя грошы, сьпечаны хлеб.

ДЗЕЯСЛОЎНАЕ ПРЫСЛОЎЕ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Сьмяецца, як з гары едучы (ад дзеяслова *ехаць*). Сядзеўшы (ад дзеяслова *сядзець*) нічога ня

выседзіш. *Пытаючыся* (ад *пытацца*) дапытаешся. *Узяўшыся* (ад *узліцца*) за гуж, не кажы, што нядуж. Каля вады *ходзячы* (ад *хадзіць*), абмочышся. Сьпіць, як пшаніцу *прадаўшы* (ад *прадаць*).

Тлумачэньне. Словы: *едучы, сядзеўшы, пытаючыся, узяўшыся, ходзячы, прадаўшы*—назваюцца *дзеяслоўнымі прыслоўямі*.

Дзеяслоўнае прыслоўе паходзіць ад дзеяслова ды азначае розныя акалічнасьці.

Сустракаюцца дзеяслоўныя прыслоўі цяперашняга часу на **а—я**, напр.: *бега* бегчы, *стойма* стаяць, як *мала*, што *хаця*, куды *хаця*; але ўсе яны ўжо не выражаюць часу ды абярнуліся ў звычайныя *прыслоўі*, як *наўмысьля, заздзя, сумысьля* і інш.

Правіла 77. *Дзеяслоўным прыслоўем* называецца такая дзеяслоўная форма, што не скланяецца й не спрагаецца, як прыслоўе, але мае цяперашні й прошлы час, як дзеяслоў.

Дзеяслоўнае прыслоўе цяперашняга часу мае формы на **учы, ючы—ачы, ячы** (*чытаючы, кажучы, ходзячы, гаворачы*).

Дзеяслоўнае прыслоўе прошлага часу мае формы на **ўшы, ўшыся (сь)**: *чытаўшы, узяўшыся, падперазаўшыся*.

Дзеяслоўнае прыслоўе выводзіцца ад 3-е асобы множнага ліку, дзея чаго ў першым спражэньні канчаецца на **учы—ючы**, а ў другім на **ачы—ячы**: яны *кажуць, мьлюць—кажучы, мьлючы; яны гавораць, стаяць—гаворачы, стоячы*.

ЗАДАЧКА 104. *Сьпісаць і дзеяслоўныя прыслоўі падчкркнуць.*

Воду гатуючы, усё вада будзе. Даганяючы не нацалуешся. Заварыўшы кашу, не шкадуй масла. На чужы лоб шыбаючы,

трэба й свой падставіць. Ня зьведаўшы броду, ня кідайся ў во-
ду. Не пераскочыўшы не кажы гоп. Ня еўшы лягчэй, а пад-
еўшы ляпей. Паслаўшы дурнога, а за ім другога. Пайшоўшы з
торбай—і цестама прымай. Ой пайду я гукаючы (п.). Ехаўшы
бачком, ні з кім не зачэпішся. Ці плача айцец-маці па мне?
Плача, плача прылягаючы, цябе маладзеньку ўспамінаючы (п.).

Баючыся воўка, і ў лес не хадзіць. Воўк не выбіраючы
душыць авечкі. Каля вады ходзячы—абмочышся. Ня шукаючы
ня знойдзеш. Паволі едучы—далей будзеш. Салавей пые пры-
пяваючы, а я, млада, плачу прылягаючы (п.). Пад вароты
пад'яжджаючы, чую брата гаворачы (п.). Айцец-мамка плачуць
каля Дунаю ходзячы, у Дунаю просячы (п.). А што чорна ня
чэрнячы? А што бела ня белячы? Што сіне ня сінячы? Што
зялёна не зяленячы? (п.). Па балоце чайка ходзячы рагоча (п.).
Плача малоданька ў каморы, белы абрусы мыючы, тонкі кашуль-
кі шыючы (п.). Яна шые, вышывае ды к вясельлейку сьпяшае.
Яна шые і гаптуе ды к вясельлейку гатуе (п.).

П р ы с л о ў е.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Воўчая доля расьце (як?) *ско-
ра*. Воўк ня робіць шкоды (дзе?) *блізка*. Што ўлетку (калі?) *нож-
каю* коп, то ўзіму (калі?) *ручкаю* хоп. Дудар дудару *барма*
йграе. Сонца *зранку* жарам пыша. Ветрык лісьце *чуць* калыша
вее *чуць* *паўзверху* зямлі (Я. Кол.). Гэта зроблена *паўмысьля*. З
ваўкамі жыць—*навоўчу* выць. *Нудна* зьвісьлі над ракою хмары
дажджавыя. Ішлі мы *памаленьку*, каб *папацёмку* на што не нат-
кнуцца.

Правіла 78. *Прыслоўем* называецца нязьмен-
ная ачсыціна мовы, што азначае розныя акаліч-
насьці.

Прыслоўі бываюць:

- 1) *Якасныя* (на прытаньне—*як?*): добра, блага, вельмі, дужа, глыбока, весела, нудна, маркотна, смутна і інш.
- 2) *Колькасныя* (на пытаньне—*колькі?*): шмат, многа, двойчы, колькі, столькі і інш.
- 3) *Месныя* (на пытаньне—*дзе?*): там, тут, туды, адтуль, гэтта, блізка, далёка, вун і інш.
- 4) *Часоўныя* (на пытаньне—*калі?*): цяпер, летась, сёньня, учора, цяперся і інш.
- 5) *Прычыныя* (на пытаньне—*чаму?*): таму, чаму, затым і інш.
- 6) *Спосабу дзеяньня* (на пытаньне—*якім спосабам?*): хутка, сілком, борзда, пехатой, дагары і інш.
- 7) *Адмоўныя*—не (ня), ні, ані, нельга, няма, нямашака і інш.
- 8) *Пытальныя*—ці, хіба, няўжо і інш.
- 9) *Пацьвярджальныя*: але, так.

Увага 1. Да некаторых прыслоўяў нельга або трудна паставіць тое ці іншае пытаньне акалічнасьці. Напрыклад: *лічэ, балазе (й), дзе, можа, дзякуй, мусіць, вось, нябось, вот, як, маўляў* і інш. Дзеля гэтага такія прыслоўі можна назваць *безадноснымі*.

Увага 2. У сказе прыслоўе бывае словам акалічнасьці: (Петры лясныя *спраўдэку* хаваюць некую тайну ад вока людзей. Ветрык *ціхутка* над лугам гуляе. (Я. Кол.).

ЗАДАЧКА 105. Падзяліць выпісваючы прыслоўі на *якасныя, колькасныя, часоўныя, месныя* і т. д.

Там, туды, адтуль, гэтта, гэнам, вун, блізка, цяпер, цяперака, сёньня, сёдня, летась, пазалетась, учора, пазаўчора, таму, чаму, добра, блага, кепска, хутка, глыбока, ціха, вельмі,

дужа, борзда, сьцюдзёна, вось, як, так, колькі, толькі, нельга, зараз, уперад, назад, удоўж, удоўж, удаўжкі, ушыркі, увышкі, увелькі, насустрэчу, наўзавады, нацянькі, нацямки, заўтра, пазаўтра, зраньня, эмалку, здалёку, дагары, звонку, памаленьку, пабеларуску, панямешку, разам, часам, не, ні, сілком, кумілём, пехатой, кулём, балазе, годзе, даволі, досыць, запраўды, заўсёды, наадзіноце, потым, посьля, пасья, улётку, узімку, увосень, увесну, папацёмку, папацёмку, паасобку, напотым, увонках, няма, нямашака, загадзя, наўмысьля, адумысьля, спакваля (зачакаўшы), мусіць, можа, дзякуй, маўляў, куды, сюды, туды, усюды, тады, кудэю, тудэю, сюдэю, кудэма, сюдэма, тудэма, бегма, ляжма, дарма, тойма, пакуль, покі, дасюль, скуль, калі, ніколі, некалі, тутака, тамака, тутачка, тамачка, ёсьцека, толькі, колькі, гэтулькі, дамоў, дамоўкі, далоўкі, далоў, надочы, апрача, аберуч, насустрач, некалісь, дзесь, калісь, дзе, некалісьці, дзесьці, калісьці, пааднойчы, двойчы, тройчы, шмат, бадай.

Правіла 79. 1) Некаторыя прыслоўі (якасныя й колькасныя) маюць ступені прыраўнаваньня. Яны змяняюцца, як Іменьні прыметныя, ад якіх яны выводзяцца (*зялёна, зеляней, найзеляней; ціха, цішэй, найцішэй*).

Ёсьць прыслоўі, што маюць няпэраўнальныя ступені прыраўнаваньня (*добра—лепш, лепей, найлепш, найлепей; бага—горш, горай найгорш, найгорай; многа, шмат—больш, болей, найбольш, найболей; мала—менш, меней, найменш, найменей*.)

2) Якасныя прыслоўі маюць памяншальную й павялічальную форму (*памаленьку, паціхеньку; блізенька, ціхенька; памалюсеньку, паціхутку; блізютка, ціхутка і інш.*).

Увага. Часта прыслоўі бываюць падобны да іменьняў прыметных з кароткімі канчаткамі.

Каб адрозьніць прыслоўе ад імя прыметнага, трэба ведаць, што прыслоўе ў сказе бывае *акалічнасьцю*, а ймя прыметнае з кароткім канчаткам — *выказнікам*. (Малако *цёпла*—прымета. Узімку адзяюцца *цёпла*—прыслоўе).

ЗАДАЧКА 106. *Сьпісаць і прыслоўі падчыркнуць.*

Абыяк прышло, лёгка й з рук сышло. Аўдзеі усё між людзей. Авось нябосю брат. Дзе сякуць, а куды трэскі лятуць. Баламутка на ўсякія штукі хутка. Баржджэй, да не хапайся дужа. Бачыць вока, да ляжыць высока. Бітком набіта. Болей слухай, а меней гавары. Бывала горш, але рэдка. Беднаму ўсюды бедна. Увесну караб вады, да коўш гразі, а ўвосень коўш вады, да караб гразі. Злодзею адна дарога, а хто даганяе, таму многа. Там добра, дзе нас няма. У госьцях добра, а дома лепей. Горка зьесьці, а жаль пакінуць. Дзе баліць, там ручка, а дзе міла—там вочка. Дзе нянек многа, там дзіця бязнога. Дзе недагляд, там заўсёды наклад. Дзе стаў, там і стан. Гэта толькі пачын. Талкуй з падлекарам, а мне слухаць некалі. Госьць, як госьць, а валакіты досць. Грозен рак, да ззаду вочы. Далей у лес—болей дроў. Добрае чуваць далёка, а благое яшчэ далей. Разам цесна, а розна — маркотна. Другім разам, да не цяпер. Дужа некалі табе. Жыць весела, да есьц нечага. Жартаваць вольна, да не калечыць больна.

Правіла 80. Большасьць прыслоўяў — гэта акасьцяненлыя формы зьменных часьцін мовы: *імя назоўнага, прыметнага, лічэбнага, займя, дзеяслова*.

Вось некаторыя прыслоўі ад розных склонаў:

1) добра, борзда, сьцюдзена, вось, як, так, толькі, колькі, нельга, летась, зараз, уперад, назад, уздоўж, удоўж, удаўжкі, ушыркі, увышкі, увелькі, насустрэчу, наўзавады, нацямкі, нап-расткі, нацянькі—ўсё гэта формы *назоўнага ці вінавальнага* склону.

2) сѣлета, сѣння, (сяго-дня), учора, заўтра, зраньня, змалку, здалёку, дагары, звонку і інш.— формы *роднага* склону.

4) разам, часам, сілком, кумілем, гвалтам, пехатой—формы *прыладнага* склону.

5) балазе, годзе, запраўды, потым, улетку, узімку, папацёмку, спрасонку, паасобку, напотым, вонках і інш.—формы *меснага* склону.

Прыслоўі ад дзеясловаў: няма, нямаш (ня мае, ня маеш), загадзя, наўмысьля, адумысьля, спакваля (зачакаўшы), мусіць, відаць, можа, дзякуй, маўляў і інш.

Прыслоўі ад займеньняў: заўсёды, зусім, на-зусім, панашаму, памойму і інш.

Прыслоўі ад іменьняў прыметных: папросту, панямецку, змалку, здалёку, побліску і інш.

Прыслоўі ад іменьняў лічэбных: двойчы, тройчы, удвая, утрая і інш.

ЗАДАЧКА 107. Выпісаць з задачкі 105-ае прыслоўі з формай назойнага й вінавальн. склону, а потым з формай роднага, давальн., прыладнага й меснага склону.

П р ы м я.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Падарожныя падышлі (к чаму?) к лесу. Вучань падышоў (да чаю?) да дошкі. Скланяецца лета к заходу. Павесіўшы лубку (на што?) на шыю, выходзіць сявец на загоны і поўнай мазолістай жменяй жытцо на ральлі раскідае — хавае ў зямельку надзею. Што возьме з сяўбы — не згадае. (Я. Куп.). Сонца навукі скрозь хмары цёмныя прагляне ясна (над чым?) над нашай ніваю. (Я. Луч.). Каля мліну, каля броду галубкі два пілі воду. (п.).

Правіла 81. Прыймя—гэта нязьменнаяе слова, якое азначае залежнасьць паміж прадметамі або кірунак дзеяньня. (*Кніжка ляжыць на сталі. Вучань падышоў да дошкі*).

Прыймя ня ўжываецца само па сабе, а найчасьцей пры імі (дзеля чаго й называецца *прыймя*): *на сталі, пры сталі, пад сталом, за сталом, з-за стала; пры адным, па мне, пры мне, на добрым, пры сьветлым і г. д.*

Пасьля прыймя заўсёды можна паставіць пытаньне якога небудзь склону (апрача назоўнага й клічнага). Прыймя стаіць найчасьцей пры адным склоне, але можа стаяць пры двух або трох. Напрыклад:

1) *пры родным склоне* — *без, для, дзеля, да, з-за, з-пад, каля, апрача, у (ў) і інш.* (*без работы, для суседа, дзеля сьвята, да хаты, з-за стала, з-пад прызбы, каля луку, апрача кнігі, у вала*);

2) *пры давальным* — *к* (*к хаце, к лесу, але найчасьцей кажуць: да хаты, да лесу*).

3) *пры вінавальным* — *пра, праз, цераз, скрозь заместа, наупроці і інш.* (*кажу пра тое, згінуў праз сваю нядбаласьць, ішоў цераз поле, скрозь хмары*).

4) *пры прыкладным* — *над* (*над зямлёю*).

5) *пры месным* — *пры, па* (*пры дарозе, па дарогах, па сьцежках, пры мне*).

6) *пры вінавальным і прыкладным* — *за, пад, перад, прад і інш.* (*сёлі за стол, сядзелі за сталом, пад сталом, перад дом, прад дом, перад домам, прад домам*).

7) *пры вінавальным і месным* — *у, ха, аб і інш.* (*у лес, у лесе, на стол, на сталі, аб пень, аб пні*).

8) пры родным, вінав. і месным — з (вярнуўся з работы, сабака ўвелькі з воўка, з сахою).

Прыменьні бываюць простыя (у, ка, пад, дзеля) і складаныя (з-пад, з-за, па-кад).

Некаторыя прыменьні ўжываюцца з словамі разам і асобна (пад стол, пад'езд; у хаце, учынак; на стол, напісаць), некаторыя асобна зусім ня ўжываюцца (уз,—раз,—вы,—пера,—су,—пра,— (усход, разбор, вышн, расход, сусед, перезд, праезд), а некаторыя—толькі асобна (к лесу, дзеля мяне, для мяне, каля дому і інш.).

Тыя прыменьні, што ўжываюцца разам з словамі, называюцца *прыстаўкамі*. Яны трацяць свае значэнне, як прыменьні, і ня маюць пасля сябе пытання.

Увага 1. У значэнні прымення часам можа ўжывацца й прыслоўе, калі пасля яго можна паставіць пытанне якога небудзь склону. (Хмара прайшла міма (прыйма) нас. Міма (прыслоўе) хмурынка прайшла.

ЗАДАЧКА 108. Сьпісаць і прыменьні падчыркнуць адной рыскай, а прыстаўкі—дзьвюма.

Лета ты, лета прыгожа-квяцістае, колькі ты ўносіш аздобы з сабой! Цягнуцца стройна шнуры каласістыя, пахне павабна трава над ракой (Я. Куп.). З-пад сонных вод Нёмна, з-пад хвой Белавежы, суседзі, суседкі, вітаю я вас! На кургане на адвечным, пад асінай векавой, сеў дудар, сагнуўшы плечы, з павіселаў галавой (Я. Куп.). Не аб шумна-разгульнай бяседзе-вясельлі, не аб славе забытага краю гэту песьню сягоння складаю. Паміж пустак-балот беларускай зямлі, на ўзбярэжжы ракі шумнацечнай, дрэмле памятка дэён, што ў нябыт уцяклі,—удзірванелы курган векавечны. (Я. Куп.). Хмаркі цёмныя, мае братанькі, вецер гоніць вас без дарожанькі! (Баш.). Сонца слупамі падае праз вузкае аконца. (М. Банд.). За агарожаю, пе-

рад астрогам, кветка красуе на грунце убогім. (Я. Кол.). Між уегоркаў, над ракою, выглядае сіратаю наша беднае сяло. (Я. Кол.). Ой вецер шуміць, ой вецер гудзе, а цераз поле чалавек ідзе! (Кал.). Каля шляху, у чыстым полі, магіла стаіць; кругом круціць завіруха, гуляе, шуміць. На магіде адзінока каліна, расьце; яе вецер абвівае, мяцеліца гне. (М. Байд.).

З л у ч н і к.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. *І старая, і крывая хатачка мая. Абы бяда, а шыя будзе. Будзе кій, да не такі. Калі гаспадар у карчме скача, то гаспадарка ў дварэ плача. Тады прышоў стыд, як стаў сыт. Расьце (жыта) добра і прыгожа, ажно глянуць міла. Толькі стогі парывалыя стаяць, ды шпакі каля дарогі цэлы дзень адно крычаць. То лясок, то луг, то поле, то лужок зялёны (Я. Кол.).*

Правіла 82. Злучнік ёсьць нязьменнае слова, што служыць для злучэньня розных часьцін сказа або цэлых сказаў. (Цярпеньнем і працай горы пераносяць, Лета зьбірае, а зіма праядае.)

Вось найчасьцей ужываныя злучнікі: *і, то, а, але, жа, абы, або, альбо, аж, ажно, ані, адно, няхай, хай, бо, да, ды, дык, аднолька-ж, навет, хіба, ці, няўжо, чымсі, прынамсі, хоць, хаця, такі, калі, каб, чаго, чаму, таму, нашто, зашто, затое, затым, быццам і шмат іншых.*

Як можна бачыць, у значэньні злучнікаў часта ўжываецца займя (*што, чаго, чаму, такі і інш.*), часамі з прыйменьнямі (*зашто, затое, нашто, натое і інш.*) і прыслоўі (*навет, ажно, калі, аднолька, прынамсі і інш.*).

Каб адрозьніць злучнік ад іншых часьцін мовы, трэба памятаць, што злучнік ніколі ня бы-

вае часьцінаю казасу, а займя й прыслоўе бываюць якімі небудзь часьцінамі казасу. Напрыклад:

Затым (злучнік) казак гладак, што пад'еў ды набак *За тым* (займя) домам быў сад. *На што* (займя) спадзяешся, таго й чакаеш. *На што* (прыслоўе) козамі сена травіць?

Некаторыя злучнікі выводзяцца з дзеясловаў (*бадай*—*бои дай*, *быццам*—*быць*, *хай*, *няхай*, *хоць*, *хаця і інш.*).

Злучнікі, выведзеныя з іншых часьцін мовы, можна назваць *вытворнымі* (*бадай*, *быццам*, *натое*, *затое*, *нашто*).

Увага. Злучнікі, як і прыменьні, часьцінамі казасу ня бываюць.

ЗАДАЧКА 109. *Сьпісаць і злучнікі падчэркнуць, а таксама падчэркнуць і тыя займеньні й прыслоўі, што служаць злучнікамі.*

І зелень, і кветкі, і песьні, і неба вясёлага яснасьць; ні цьмы тэй, ні сьнегавай плесьні; дзе глянеш, адна толькі шчаснасьць. (*Я. Куп.*) Дзе араты плача, там жняя скача. Ці-то птушка кінула зярнё, ці-то занялося бураю яно? Ці з дзіравай торбы конік чый згубіў, на чужую скібу зерня пасадзіў? (*Я. Кол.*) І ўсхліпвае рэчка ў пяскох залатых, бы маці па дзецях сваіх. Сам ня ведаю, чым мілы, чым вы сэрцу любы, выхаванцы веку, сілы—магутныя дубы! Чымся мілым, чымся родным ад вас павявае, аж мне сэрца ў сьпеў лагодны ціха ахінае. (*Я. Кол.*) Люблю цябе, да ня так, як сябе. Калі грыбна, дык і хлебна. Калі ня йдзе, дык і не вязе. Калі ўмалотна, дык і завозна. Што будзе, то будзе, а Грышка на куце ня будзе. Чымсі з дурным квасам, дык лепей з вадою, абы не з бядою. Чым хата багата, тым і рада. Ці цот, ці лішка? Ці ўсё тое спажыць, што ў чужой клеці ляжыць? Ці Лявон, ці не Лявон, а з раду ня вон. Ці паскачаш, ці паплачаш. Ні самому паглядзець, ні людзям паказаць. Тады то й было, як па вадзе плыло. Сьпіць

сава, да курэй бачыць. Хоць з вадою, абы не з бядою. Там ня
трэба ні шчасьця, ні ласкі; там няма ні нуды, ні клопот.
(М. Бяд.).

Выклічнік.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Эх, як слаўна, як прыгожа,
хораша, прыстойна! (Я. Кол.). Ну, сыноч, служы здаровы! Эй,
воўча, сядзі моўча! Ні бэ, ні мэ. Аа-аа, дзіця спаць! Ат, вярзе
няма ведама што! Білін, білін! на талерцы блін. Ой у пол
дымно ды курно, за туманам сьвету ня відно! Гэй, ня дзівуйся,
мой дружа нядбалы! (Я. Куп.). Ох, лепей удвох!

Правіла 83. Выклічнікам называецца нязь-
меннае слова, што азначае якое небудзь пачуцьцё,
покліч, розныя зыкі, да якіх чалавек хоча
прыпадобніцца сваім голасам (зыкапрыпадабнень-
не) або нешта такое, што канчаецца ў адзін
мамэнт.

Пачуцьці гора, болю, радасьці, страху, здзіў-
леньня і інш.: *ох! ай! аей! аа! ою-ю! ах! ух!*
а-ха-ха! і г. д.

Зыкапрыпадабненьне: *бом! шшш! гаў-гаў! дзын-*
-дзын! кукарэжы! дзылін-дзылін! і г. д.,

Каб паказаць, што нешта адбываецца ў
адзін момэнт, ужываюцца асобныя формы вы-
клічнікаў ад дзеяслова: *хап, шась, бабух, грук,*
стук, хлюпсьць, ірымоць, трах, тарафрах і інш.

ЗАДАЧКА 110. Сьпісаць і выклічнікі падчыркніць.

Аа-аа, дзіця спаць! А ў лядзе, у лядзе мужык сала пёк,
пёк, пёк; круціў, круціў—тррр! сала кап-кап-кап—кусы (*нерай-*
маньне сьнегу салайя). Аті зьясі пасаліўшы. Брысь пад печ! Вот

табе й не—не хадзі адна! Калі хап, дык хап! Куга! я табе ня
слуга. Люлі, люлі, люлі! прыляцелі куры, селі на вароцех. Не
злавіўшы не кажы тпру. Ні гу-гу! Ні тпру, ні ну! Охо-хох,
калі-б то я мог! Охо-хох, усё гарох, рэдка—каша, беднасьць
наша! Скажы на майго каня тпру, а то мае губы пазяблі.
Танянёх-танянёх! куды кінуў, там і лёг. Усё ну ды ну, а
тпрукнуць некаму. Ух, як холадна стала! Хоць вох, да ўдвох.
Гэй ты, Нёман, быстры Нёман! *(Я. Кол.)* Ой, уставайце, мае
дзеткі! Гэй, мой конік!

IV.

СКЛАДАНИ СКАЗ.

Зьліты сказ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Конік, сошка і араты мерна йдуць па полі. Села ластаўка на стрэху старога гумна ды зашчабятала. Восень халодная, чорная, хмурная сунецца ціха, нячутна штодня. Будуць ветры за вугламі выць і плакаць, і стагнаць. У раньнюю вясну ні ў полі, ні ў лесе няма ні ягад, ні гароху, ні грыбоў.

Правіла 84. Калі ў сказе некалькі дзейнікаў або выказнікаў ці некалькі даданых часьцін сказу, што адказваюць на адно й тое пытаньне, то такі сказ называецца *зьлітым* (*Стоне, плача і талосіць завіруха злая*).

Зьліты сказ можна разлажыць на простыя сказы. (*Працуюць людзі, поту ня чуюць, аруць і сеюць, і барануюць* — працуюць людзі, людзі поту ня чуюць, людзі аруць, людзі сеюць, людзі барануюць).

ЗАДАЧКА 111. *Выпісаць спачатку сказы з некалькімі дзейнікамі, потым з некалькімі выказнікамі, дараўнінямі і т. д.*

Тут былі і старыя, і малыя, і бабы, і дзеці. Авёс і ячмень сабраны. Усё адцьвіло, адкрасавала. Карваплянік павяў ды апусь-

ціў сваё лісьце. Буслы пазьяталі з гнездаў ды ходзяць чародамі па лузе. Вераб'і, вароны й галкі любяць жывіцца атрускамі ад чалавечай яды. Адны вочы і плачуць, і сьмяюцца. Вербы і вольхі калышуцца глуха. Сінія хвалі шумяць і бурляць (*Я. Куп.*) Ляціць і бусел, і жураў, і дрозд запеў і засьвістаў. (*Ст. Ул.*) Цьвёрдую глебу рэж, уздымай! Сьвішча, плача і галосіць завіруха злая. Ціха й плаўна коцяцца воды. Гром гудзе й гудзе бесьперастанку. Надышла хмара з громам, з маланкай. Зацьвіла яблыня, сьліва й груша. Ідзе жняя і весела пяе. Весела й хутка, мінута ў мінутку сойдзе нам час. У стуку і груку забудзем мы муку працы свае. Сонца высака стаіць на небе ды бяз жалю паліць землю. Ціха, важна, спакойна, густа й страшна пранёсься ў небе першы гром. Над лесам бліснула яркая борзда маланка ды накрыв перасекла хмару. Павеяў вецер ды пагнаў перад сабою пыл і сухое лісьце. Край неба блішчыць шырокаю чырвонаю стужкай. Птушкі перасталі сьпяваць і дрэмлюць на сваіх седалах. Цёмната ўсё гусьцее й гусьцее ды закрывае ад вачэй і поле, і лес. Зоркі дрыжаць і пераліваюцца дзіўным блескам. Круглы месяц запаліў ліхтарык і сьвеціць над чорнаю зямлёю. Поле, луг, гай і лес схаваліся ў цьме ночы. Дрэвы, гумны, хаты абліліся бледнымі косамі месяца.

ЗАДАЧКА 112. *Разабраць, якія часьціны казку становяць зьліты сказ.*

Мор і голад, і паводка іх спалохаць не маглі. Усюды—управа й налева быў парадак там і лад. І ў Сымона прад вачыма ўсталі родныя куткі: хата бацькава, радзіма, жыцьця раныцы дзянькі. (*Я. Кол.*) І быў той пакой прасторны, сьветлы, чыста пабелены. У вадзін год яны радзіліся, разм расьлі, разам гулялі, разам вучыліся ды разам ганялі скацінку ў поле. Цяпер Лукаш ужо гаспадар: мае сваю сямейку, свой прытулак, жывёлу і свой кусок хлеба. (*Ант. Гал.*) Першыя кветкі, зялёная травіца, сьпевы першых птушак—усё паказвала, што пачалася вясна. На полі часьцей сталі паказвацца людзі то з бараною, то з сахою, то з возам гною. Усе гаспадарскія прылады—калёсы, сані, барана, вупраж на каня, косы—усё было наладжана ды дзяржалася ў парадку. (*Ант. Гал.*) Стаіць наш дзядзька, па-

зіхае ды служаку-стоража чакае. І гэты смагай лес засланы, і родны Нёман, і курганы, і хвайнякі, і грушы ў полі—ўсё блізка сэрцу яго стала. Як ўсё тут мудра збудавана, як чыста, хораша прыбрана! Стаіць машына, грозна дыша і сівым дымам цяжка пыша. У кожны міг каня-чыгункі зьяўлялісь новыя мадэльнікі: слупы мігцелі верставыя, дарожкі, сьцежачкі крывыя, лясы, гаёчкі вынікалі і цэркві вежамі блішчалі. (Я. Кол.).

Ідзе-брыдзе за сьледам ў сьлед і ноч, і дзень, і цьма, і сьвет, і песні кліч, і сьмерці цьвет. (Я. Кол.). Вольхі, рабіны, асіны з бярозамі лістам пажоўклым шумяць. Нашы хаты, вёскі, сёлы сівым мохам абрасьлі. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы: казьякі, асавікі, лісіцы, сыраежкі і другія. Пачалася на полі работа. Прышлі жнеі з сярпамі, касцы з касамі, гаспадары з жніваркамі. Увосень усе птушкі вылятаюць у вырай, астаюцца толькі вароны, галкі, вераб'і, дзятлы ды яшчэ колькі лясных птушак. Здраецца бачыць у познюю восень двух, трох або аднаго бусла на лузе. Стаяць яны сіратліва ды сумна глядзяць на халодную восень. Гэта—бракоўныя, слабыя, нядужыя. Ляцяць птушкі ў вырай розна: жураўлі—ключамі, гусі—наўскось, радком, качкі—папярочнымі роўнымі радкамі, а ішпакі й салаўі—чародкамі. Адна толькі зязюлька ляціць адна і ніколі ні з кім не кампануе. Выходзіў меншы брат увечар на двор, браў сваю скрыпку, садзіўся на прызьбе каля свае хаты ды граў. Ні думак, ні песень яго ніхто ня знаў ці не хацеў знаць. Старшы брат пазіраў сьмела, гаварыў скоры, мову меў адменную. Меншы брат выглядаў старэйшым за сваіх братоў; барада яго была сівая, рукі дрыжалі. Яму як-бы брыдка было перад братамі, што на ім сівая сьвітка, круглая шапка-кучомка, на нагах лапці, а каравыя анучы абвіталі худыя ногі. Гаварылі браты аб усім: аб горкай сваёй, долі, аб праўдзе, аб жыцці, (Т. Гушч.). Былі тут розныя будынкi: гуменцы, гумны і адрынкi, хлявы і стайні, і аборы. (Я. Кол.).

ПРОСТЫ Й СКЛАДАНЫ СКАЗ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Туман на возера лёг нізка. Вада шумела каля мліна. Крычала голасна машына. (Я. Кол.).

Яшче машына ня спынілась, як усё кругом замятушылась. Гай, што быў цёмны, зазелянеўся. Сад, што быў голы, ужо распусьціўся. Моцна сэрца забалела, як ён вышаў з хаты. Смутна стала між чужымі хлопчыку малому. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае.

Правіла 85. Сказ, які выражае адну думку, або мысль, называецца **простым**. (*Халодны вецер сьвішча ў полі*).

Сказ, зложаны з некалькіх простых сказаў, называецца **складаным**. (*У каю ёсьць матка, у таю талюўка гладка. Не баіся ківа, пабаішся кія*).

ЗАДАЧКА 113. *Выпісаць спачатку простыя сказы, а потым складанія.*

Ідзе наш дзядзька, і па бруку адзін за дзесяць робіць груку. (*Я. Кол.*) Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца працавітага селяніна. Моцна хлопец занудзіўся. Пад ліпаю мяцеліца мяце (*сіта*). Пара ўжо жаць, каб ня высыпаліся сьпелыя зерняткі на сырую зямельку. Сонца паліць што раз гарачэй. Кожны колас наліваецца зернем, цяжэе ды нахінаецца да зямлі. Кладзецца пад сярпом збожжа. За дурною галавою нагам няма супакою. Збожжа бяздушна, да душу нашу корміць. І на мулкім выспішся, калі спаць хочацца. Мякіна пушыць, а чысты хлеб сушыць. На аднэй нядзелі сем пятніц. Нашто лепшы клад, калі ў дзетках лад. Ня ўсё тое збываецца, на што чалавек спадзяваецца. Няма тае хаткі, каб ня было звадкі. Не на тую нагу бот надзеў. Ня помніць карова зімы, дачакаўшы лета. Ня то тавар, што ляжыць, а то, што бяжыць. Не ўважай на ўраджай, а жыта сей. Ня шумі, муха, каля вуха. Пачарнеў на полі сьнег, а на ўзгорках сталі паказвацца чорныя лапінкі. А сонейка так ласкава, так хораша пазірае на зямлю, як матка на сваё дзіця. Год мае чатыры квадры, або поры году: вясну, лета, восень і зіму. Аб зямлі, на каторай мы жывём, можна расказаць шмат чаго цікавага. Зямля—гэта вялікая гада, каторую можна аб'ехаць навокала.

СКЛАДАНА-ЗАЛЕЖНЫ СКАЗ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Ніхто ня ведае *чужога абеда*. Ніхто ня ведае, як хто абедае. Прышлі да хаты *на супачынак*. Прышлі да хаты, каб супачыць. Селянін радуецца *прыходу вясны*. Селянін радуецца, што прышла вясна. Ніхто ня дойдзе *да канца зямлі*. Ніхто ня дойдзе туды, дзе канчаецца зямля. Я паеду на вёску *на сканчэньні навукі*. Я паеду на вёску, калі скончыцца навука. Дзеці гулялі ў сваю *ўлюблёную пульню*. Дзеці гулялі ў сваю гульню, якую яны любілі.

Правіла 86. Часьціны сказу могуць выражацца ня толькі асобнымі словамі, але й цэлымі сказамі. Кожную часьціну сказу можна разьвіць у цэлы сказ, каторы называецца **даданым**.

Адгэтуль відаць, што даданым сказам называецца такі сказ, што служыць якой небудзь часьцінаю да другога сказу.

Той сказ, да каторага адносіцца даданы, называецца **асноўным** *Маці плача* (асноўны сказ), як *рэчка мьлецца* (даданы сказ).

Даданыя сказы адказваюць на пытаньні па асобных часьцін сказу.

Даданыя сказы могуць стаяць: 1) перад асноўным (*Хто працуе*, той і мае), 2) пасля асноўнага сказу (Ніхто ня ведае, *як хто абедае*) і 3) ў сярэдзіне асноўнага сказу (*Гай, што быў цёмны*, зазелянеўся).

Увага. Сказы даданья інакш называюцца **залежнымі**, бо яны залежаць ад асноўнага сказу. Тады сказ асноўны называецца **незалежным**.

ЗАДАЧКА 114. *Сьпісаць, даданья сказу падчыркуіць і паставіць перад імі пытаньні.*

Ня шукайце кветак у полі (*калі?*), як вясна к нам ня прышла. (*Л. Кол.*). Глядзіць прыветна з неба сонца (*як?*), як-

бы матулька на дзяцей. (Я. Кол.). Люблю пазіраць я на поле
вясной, як ветрык жартлівы плыве збажыной. Люблю я дарогі,
што леглі між гор, і грушы старыя, што ў жыцце шумяць.
(Я. Кол.). Які сакавік, такі й красавік. Якая яда, такая й ха-
да. Што сёння зробіш, таго заўтра ня будзеш рабіць. Што з
возу спада, тое прапала. Шый, як зложана. Чужую кучу вею-
чы, свае вочы парошыш. Чужое бяручы—сваё гатуй. Чалавек,
покі ў горы не пабудзе, ня знае дабра. Чаго сам сабе ня зы-
чыш, таго й другому не жадай. Цешыўся старац, што перажыў
марац. Хто новага ня бачыў, той і старому рад. Хто другому
яму капае, той часта сам у яе пападае. Тады госьць бывай у
мяне, калі поўна ў гумне. Там жыцьцё, як мёду піцьцё. Пагля-
дзі, сава, якая ты сама. Дзе грэх, там і спасеньне. Дзе п'юць,
там і льюць. Дзе сякуць, там і трэскі лятуць. Моцна сьпіць
шырокая рака. Глядзіш і здаецца, што яна мёртвая. А крыгі,
як дзікія зьявы, злосна скрыгічуць, як супраціўнікі шчасьця
людзкога. Як сьнег растае, як сонейка пойдзе ўгору, то, лічы,
скора папрылятае «вырай» з-за мора. А як абсохне ды спа-
дуць рэчкі—пойдуць у поле цёлкі й авечкі. І кожны ве-
сел, лёгкі, як пташка, хоць ўсякі працуе, як тая мурашка.
(Ст. Ул.).

ДАДАНА-АЗНАЧАЛЬНЫ СКАЗ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Дурная тая дамова (якая?),
дзе вала бадзе карова. Дурная тая птушка (якая?),
якой гняздо сваё ня міла. Не адзін Гаўрылка (які?), што ў
Полацку. Кожнае стварэньне прызвычайна да таго жыцьця
(якога?), якім яно жыве, і да таго месца (якога?),
дзе яно жыве. Улетку вятры, што веюць над сушай,
робяцца цёплымі. Смаку (колькі?), як у печаным раку.

Правіла 87. *Дадана - азначальнымі* называюцца такія сказы, што служаць азначэньнем да якога небудзь слова ў асноўным сказе ды адказваюць на пытаньні простага азначэньня.

Часам дадана-азначальны сказ пачынаецца

дзеяслоўнаю прыметай. (Мы сустрэлі падарожнага, *йшоўшага да Вільні*, заместа—каторы ці які *йшоў да Вільні*). Такі сказ называецца **скарочаным**.

Калі *скарочаны дадана-азначальны* сказ стаць перад тым словам, да якога ён адносіцца, то перастае быць сказам (Адны толькі *парыжэлыя ад сонца* стагі параскіданы па грудочках. Але калі словы „*парыжэлыя ад сонца*“ паставім пасля слова *стагі*, то яны становяцца сказам. (Адны толькі *стагі, парыжэлыя ад сонца*, стаяць па грудочках).

ЗАДАЧКА 115. *Сьпісаць і дадана-азначальныя сказы падчыфкнуць.*

Жыта, як гай. Знаць, нешчасьліва была та часіна, як кідалі зерня сяўцы па ральлі (*Я. Кол.*). Тоўстыя, аброслыя мохам старыя хвоі гарэлі, як сьвечкі. Край, дзе зайшло сонца, блішчаў шырокаю чырвонай стужкай. Весела пазіраў стары лес, што рос за сялом ды цягнуўся па краёх поля. Мёд носяць рабочыя пчолы, каторых у вульлі вельмі многа. Хто з вас ня бачыў круглых кучак мурашніку, падобных да горкі зямлі, насыпанай наўмысьля з жоўценькага пясочку? Мы ня прывыклі бачыць тае карысьці, якую прыносяць нам птушкі. Ёсьць бязводныя пустыні, дзе не растуць ні травы, ні дрэвы. А ёсьць на зямлі і такія месцы, дзе вады ўжо залішне многа. На ўзьбярэжжы ракі шумнаечнай дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі. (*Я. Куп.*). Як толькі праходзілі гэтыя, нет ведама адкуль нахлынуўшыя журлівыя думкі, Тадора зноў бралася за сваю работу. Цякла тут з лесу невялічка, травой зарослая, крынічка, абодва берагі каторай лазьняк, алешнік абступалі. За хатай поле пачыналась, дзе жыта хораша гайдалась, і рос авёс, ячмень і грэчка. (*Я. Кол.*). На лёдзе паказаліся палонкі, прагрэтыя сонцам. Густой апрануты ліствоў, штось шапчуць дрэвы між сабой. На лёдзе паказаліся прагрэтыя сонцам палонкі. На зямлі ёсьць суша, на каторай стаяць будынкі, растуць дрэвы, засява-

юцца нівы, пасецца статак і іншае. На зямлі ёсьць вада, катая напаўняе ўглыбленьні ў сушы. Шмат вады цячэ па рытвах, прамытых у зямлі. Ёсьць такія месцы на поўдні, дзе зіма пічыцца самай прыемнай парою году.

ДАДАНА-ДАПАУНЯЛЬНЫ СКАЗ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. І сабака помніць (*каю?*), хто яго корміць. Што напісана прамом, таго ня вырубіш тапаром (*чаю?*). Хто хлеба купіць, таму болей рупіць (*каму?*). У каго ёсьць матка, у таго галоўка гладка. Ня чуў дзед ніколі (*чаю?*), каб рыбка гаварыла. Хто быў дзед—ніхто ня знае.

Правіла 88. *Дадана-дапаўняльным* называецца такі сказ, які служыць дапаўненьнем да якога небудзь слова ў асноўным сказе ды адказвае на пытаньні простага дапаўненьня.

Дапаўняльныя сказы часам скарачаюцца, але пасля скарачэньня абарачаюцца ў простае дапаўненьне. (Ніхто ня ведае, *як хто абедзе*. Ніхто ня ведае *чужога абеду*).

ЗАДАЧКА 116. *Сьпісаць і дапаўняльна-даданыя сказы падчыркніць.*

Я ня знаю, чым мне дораг від палёў блagenькіх. Я ня знаю, я ня знаю, чым я так прыкуты да тваіх, мой родны краю, воб-
разаў пакуты! (*Я. Кол.*). Няхай плачам у сінняй далі песьня ра-
зальлецца, каб усе людзі ў сьвеце зналі, як нам тут жывецца!
(*Я. Кол.*). Не бядуі, што сьнег халодны скрые землю ад вачэй.
Не бядуі, што зьвісьлі хмары, што і сонца ня відаць. (*Я. Кол.*).
Вышаў у поле, каб пабачыць, як хлеб родзіць. (*Я. Кол.*).
Стральцы дагадаліся, што гета рыкаў леў. Асачыўшы, дзе аста-
ляваліся ваўчаняты з аблеткам, ляснік загадаў людзям, каб
яны зрабілі аблаву. Глядзела Анелька, як бацька поўнымі жме-
нямі рассыпаў па полі дробныя зерняткі. Людзі любяць птушак
за тое, што яны прыгожыя. Зірнуўшы на мурашнік, можна па-

думаць, што мурашкі поўзаюць, бегаюць, кішаць бяз ніякага парадку. Прачнулисья пчолкі ад зімовага сну ды бачаць, што сонейка сьвеціць, што ўсюды ўжо цёпла. Дзядзька расказаў нам, што пчаліны рой складаецца з маткі, трутняў і рабочых пчол. Па дыме відаць было, што пожар блізка. Бачыць карова, што на павеці салома.

ДАДАНЫЯ СКАЗЫ ДЗЕЙНІКА Й ВЫКАЗЬНІКА.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Што з возу спала, тое прапала. Ня ўсё то сонца, што блішчыць у ваконцы. Хто дбае, той і мае. Хто поле троіць, той хлеб кроіць. Вядома, што кожнаму сваё руніць. Чуваць было, як трашчаў ахоплены анём лес. Было пастаноўлена, каб ніхто не лавіў тут рыбы. Ён такі самы, як і ўсе. Я той, каю ніхто ня любіць. Гэта быў ніхто іншы, як наш дзядзька Тамаш. Хто ў жніво халадку шукае, той узімку галадае.

Правіла 89. 1) Дадана-дзеянікавым называецца такі сказ, які служыць дзейнікам да асноўнага сказу ды адказвае, як звычайны дзейнік, на пытанні назоўнага склону. Хто глядзіць вокам, той ня пойдзе бокам).

Дадана-дзеянікавыя сказы могуць скарачацца, але пасля скарачэння за сказы ня лічацца. (Хто лянiвы, той санлівы. Лянiвы — санлівы).

2) Дадана-выказнікавы сказ служыць выказнікам да асноўнага сказу.

ЗАДАЧКА 117. Сьпісаць і падчыркнуць: дзейнікавы прастай рыскай (—), а выказнікавыя сказы хвалістай (~~~~).

Якая птушка, такія й песьні. Хто пытае, той ня блудзіць. Хто дбае, той і мае. Хто з кім ня жыве, той з тым і ня сварыцца. Хто мае статак, той мае і ўпадак. Хто тры разы арэ, той тры спапы больш бярэ. Бяда, як дуда: пачнеш дуць, дык аж

сьлёзы набягуць. Хто большы, той ня меншы. Хто варожыць, той сваім наложыць. Ня збываецца, што жадаецца. Якая матка, такое й дзіцятка. Якая прыправа, такая й патрава. Які дзень, такі й пажытак. Якія мы самі, такія нашы й сані. Які-б то быў крук, каб выпусціў з рук. Якое дзерава, такі й клін; які бацька, такі й сын. Якоў у ядзе, такоў і ў хадзе. Славянскія гарады былі нішто іншае, як збор хат. Гэта зусім ня тое, што вы думаеце. Трэба ведаць, што кожная траўка, кожная красачка, кожная порасьць і дрэва высмоктваюць з зямлі сабе страву. Гэта зусім ня так, як здаецца. Часта здараецца, што й разумныя правадары зьбіваюцца з дарогі ды блудзяць. Свая хатка, як родная матка. Хто ў жніво халадку шукае, той узімку галадае. Лёгка вытлумачыць сабе, чаму на марозе залезныя речы здаюцца халаднейшымі, а дзеравяныя, скураныя й суконныя—цяплейшымі. І зразумела, чаму на сякеру робяць дзеравянае тапарышча, а не залезнае. Гэтак сама зразумела, чаму ўлетку мокрыя дошкі хутчэй сохнуць пад залезным дахам, чымсі пад страхою.

ДАДАНЫЯ СКАЗЫ АКАЛІЧНАСЬЦІ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. *Дзе араты плача, там жняя скача. Ня зыч ліха другому, каб не давялося самому. У родным краі, як у раі. Цёмная ночка, ночка глухая цягнецца доўга, як год. Зачыняйце шчыльна хату, каб ня дзьмулі халады! Збоку вербачкі крывыя, як кабеіны шварыя, нуднай кучкаю стаяць. (Я. Кол.). Як успомніш кут свой родны няпрытульны і халодны, сьцісьне сэрца горкі жаль (Я. Кол.). Цесна зьбілісь нашы вёскі, як авечкі ў летні жар. Гальлё спусьціўшы над парканам, расла гут грушка з тонкім станам. А каля хаты, у садочку, схліўшысь ціхенька ў куточку, стаялі вербы дзьве старыя. (Я. Кол.). Адтаго мы пагалелі, што салажка пілі, елі.*

Правіла 90. Даданыя сказы акалічнасьці адказваюць на пытаньні акалічнасьцёвых слоў і служаць рознымі акалічнасьцямі да асноўнага сказу. Яны дзеляцца на даданыя сказы:

1) **акалічнасьці часу** — (калі? ці доўга? ад якога ды да якога часу?). Балявалі, *покі іолы сталі*).

2) **акалічнасьці месца** (дзе? куды? адкуль?). (*Дзе тонка, там і рвецца*).

3) **акалічнасьці прычыны** (чаму? дзеля якой прычыны?). (Затым сьляпы плача, *што сьцежкі ня бача*).

5) **акалічнасьці спосабу** (як? якім спосабам?). (Сказаў, *як зьвязаў*).

5) **акалічнасьці мэты**. (Прышлі да хаты, *каб супачыць*).

Даданыя сказы акалічнасьці могуць пачынацца з дзеяслоўнага прыслоўя. (Зябнуць вербы на марозе, *прытуліўшыся к стрэсе*).

ЗАДАЧКА 118. *Сьпісаць ды азначыць каратка, якое акалічнасьці даданы сказ.*

Бяда па бядзе, як па нітачцы йдзе. Там добра, дзе нас няма. Выпінаецца, як скурат на агні. Дзе нянек многа, там дзіця бязнога. Дзе баліць, там ручка, а дзе міла, там вочка. Дзе прыгляднікаў многа, там посьпеху мала. Гуляй, дзяціна, пакуль твая гадзіна! Дзе добры край, там і пад ельлю рай. Мы з табою, як рыба з вадою. Натрасешся, пакуль данянешся. Адкуль дым, адтуль і полымя. Пакуль у гумне цэп, патуль на сталі хлеб.

Ціха калосьсе, схіліўшы галовы, шепча ў межах палёў. Цёмная ночка, ночка глухая цягнецца доўга, як год. Зачыняйце шчыльна хату, каб ня дзьмулі халады! Апусьціўшы нізка тонкі валасок, ные сірацінка, плача каласок. Між палёў шырокіх, як зьмяя якая, цягнецца дарога вузкая, крывая. Усё тут дзіка,

ня цікава, як у яловым лесе. Як лёгкі дым, як тонкі пар, ра-стали ў небе кучы хмар. (Я. Кол.). Клімат краю залежыць ад таго, дзе ляжыць гэты край. Там, дзе расьце шмат лясоў, чала-век талянтую лесам. На дварэ было цёмна, як у скляпеньні (Я. Л.). Седзячы ў клясе на лаўцы, Алесь часта прыпамінае свае дзяціныя годы. Жаваранка ў прасторы шчабеча, як у сінім моры. З поля зьбяры ў адну кучу каменьне, бо замінае яно на-дарэмна. Сошку сваю ты нанова наладзь, лепш каб было, чала-веча, араць. Добра глядзі, каб агрэху ня даць, усё, як нале-жыць, на полі урадзь. (Ан. Гал.). Прызабыўшы крыху гора, дачка замуж вышла скоро. (Ст. Ул.). Вышаўшы з душнае школы на прывольле, на прастор, дзеці весела бегалі, крычалі, даганялі адно аднаго. Хлопец падняў ужо камень, каб шпур-нуць ім у птушку. Хто з вас гуляючы не ўзьбягаў на круглыя горкі мурашніку, каб толькі пацешыць сябе? Развароч-ваючы мурашнік, вы не падумалі навет, якую бяду прычыняеце вы мурашкам. Мурашнік робіцца так, што дае прыпынак і схо-ванку мурашкам і ад холаду, і ад сьпякоты, і ад дажджу.

СКАЗЫ УМОУНЫЯ І УСТУПАЛЬНЫЯ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. а) Была-б здарова бабуся—ні-кога не баюся. І на мулкім высьпішся, калі спаць хочацца. Ка-лі гаспадар у карчме скача, то гаспадарка ў дварэ плача. Калі нярод, дык і не ўмалот.

б) Хоць у латаным, абы ня ў хватаным. Хоць гол, да вась-цёр. Хоць позна, але завозна. Цішком браў, але ня краў.

Правіла 91. Сказы ўмоуныя і ўступальныя адносяцца к ліку даданых, бо яны вельмі па-добны да сказаў акалічнасьці прычыны.

1) Умоуны сказ выказвае ўмову, пры като-рай можа адбыцца дзеянне асноўнага сказу. (Калі хлебна, дык і ўедна).

2) **Уступальны сказ** адносіцца да асноўнага, як процілежная або нязгодная прычына, а асноўны адносіцца да ўступальнага, як процілежны або нязгодны вынік (*Хоць гол, да васьцёр*).

ЗАДАЧКА 119. *Выпісаць спачатку сказы ўмоўныя, а потым уступальныя.*

Баючыся воўка, і ў лес не хадзіць. Былі-б пабразгачыя, а памагачыя будуць. Зарадзіў званец—хлебу канец. Зарадзіла мятліца—хлебу палавіца. Калі-б меў сілу, то й за лужай знайшоў-бы ніву. Калі-б воля, знайшоў-бы сабе поле. Калі ў дзяжы падход, дык і ў печы рост. Каб ня ежка ды не адэжка, дык была-бы грошай дэжка. Калі гаспадар у карчме скача, то гаспадарка ў дварэ плача. Калі дало зрабіць, то дасьць і зьесьці. Хоць грыбна, але ня хлебна. Калі не намалоцім, то й не накалоцім. Калі род, дык і ўмалот. Калі пыл на баране, дык і блін на рашаце. Лепей з добрым згубіць, чымсі з дурным знайсьці. Мякка сьцэле, да мулка спаць. Ня хочацца, дык і ня можацца. Пагнаўшыся за двума зайцамі, ніводнага ня зловіш. Пайшоўшы ў мір, і цестам прымай. Прападай тое серабро, калі жыць не-дабро. Ня хочаш з моладасьці працаваць—будзеш пад старасьць з торбай танцаваць. Хадзіў-бы ў злоце, каб ня дзірка ў раце. Хоць з вадою, абы не з бядою. Чужую кучу веючы, свае вочы парошыш. Чыста ад пырніку поле апратай, бо калі ў пырнік зерня пасееш—з працы свае карыстаць не здалеш (*Ант. Гал*).

СКЛАДАНА-ЗЛУЧАНЫ СКАЗ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца працавітага гаспадара. Лета зьбірае, а зіма праядае. Спачатку гром грымеў, а потым дождж пайшоў. Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямельку. Сонца паліць што раз гарачэй: пажоўклі маладыя каласкі, пажоўкла зялёная саломінка. Тут рэчка пад бокам, і процьма ў ёй рыбы. Слухаюць людзі, і сэрца іх млее. Падышоў паляўнічы да ямы ды бачыць: у вадным кутку скрыпач, а ў другім воўк. (*Кал.*). І такая ў іх музыка пайшла: скрыпач грае, воўк вые, а другія ваўкі з лесу сабе голас падаюць. (*Кал.*).

Правіла 92. Калі некалькі незалежных сказаў, што служаць для разьвіцьця аднае якое-небудзь думкі, злучаюцца ў адзін сказ, то такі сказ называецца *складана—злучаным*.

Злучэньне незалежных сказаў можа адбывацца пры дапамозе злучнікаў (*і, а, ды, але, ці, або, сьпярыша, потым, нарэшце*) або бяз іх.

Злучэньне незалежных сказаў бывае: 1) *проста-злучанае*, 2) *супраціўнае*, 3) *разьмеркавальнае* і 4) *вінавальнае*.

1) *Проста-злучаным* называецца злучэньне сказаў не супярэчных, а згодных сваімі думкамі. (*Пачынаецца парадак, і ўсе прымаюцца за работу. Прырэе сонца, і сьнег растае*).

2) *Супраціўным* называецца злучэньне сказаў супярэчных (*Я багаты, а ён бедны*) або такіх, дзе адна думка агранічае другую. (*Уся сямейка сьпіць ды спачывае, толькі матка з вераценцам прытулілась к печы. Ён вельмі здольны, але не старанны*).

3) *Разьмеркавальным* называецца злучэньне такіх сказаў, у якіх выказваюцца думкі аднолькава магчымыя. (*Ці паскачаш—ці паплачаш*).

4) *Вінавальным* называецца такое злучэньне сказаў, у якіх думкі знаходзяцца паміж сабою ў прычиннай сувязі (*Вучыся, нябожа: вучэньне паможжа змагацца з нядоляй, з нявольй. Моцна сьпіць рэка: крэпка закаваў яе мароз*).

ЗАДАЧКА 120. Выпісаць спачатку сказы проста-злучаныя, потым—супраціўныя, затым—разьмеркавальныя, нарэшце—вінавальныя.

Плача зіма, льюцца яе сьцюдзёныя каламутныя сьлёзы. Усюды льецца сьвет і цяпло, і нідзе не схваецца ад сонца сьнег. Падымуцца хмаркі ўночы, павее вецер з халоднага бо-

ку, і на заўтра выпадзе сьнег. Варушыцца рака, падымаюцца яе грудзі, трасе яна сваімі дужымі плячамі, і лёд покае, трашчыць. Абваліўся бераг разам з дубам у Нёман, і панесла старога вада. Ціха і плаўна коцяцца воды вольнага Нёмна ў цёмную даль, толькі ў часе глухой непагоды з берагу Нёман ня выйдзе амаль. (Я. Куп.). Ці ты кпіш, ці ты дарогі пытаеш? Ці саву аб пень, ці пень аб саву—усё саве бяда. Атаўка—сену прыбаўка, да ня ўмеў скасіць Саўка. Вока бачыць далёка, а думка яшчэ далей. Думкі за гарамі, а сьмерць за плячамі. Багаты ці будзем, а галодны ня будзем. У міру, як на вялікім піру: хто скача, а хто плача. Вось на сьвеце як бывае: хто працуе, той і мае. Голад ня цётка: зьесьць, што папала. Горш, калі баішся: і ліха ня мінеш і надрыжышся. Зямелька—матка наша: яна і корміць, і поіць, і адзяе нас. Адна рада добра, а дзьве лепш. Адвага або мёд п'е, або кайданы трэ. Паспорылі за мех, а ў мяху сьмех. Сьвеціць, але ня грэе. Крыкнула вутка на ўвесь сьвет чутка: сабраліся дзеткі да аднае клеткі (звон). Сьвіньня ўлезла ў хату ды абярнула дзешку: цеста расплылося, а сьвіньні гэтага й трэба.

Ня страшыць сьцюжай там зіма, ні злых марозаў там няма, а краскі вечна там растуць, у гаях птушкі там пяюць. (К. Буйл.) Надумалі мы з жонкай каня прадаваць: ціхават быў, і дыхавіца прычাপілася. (Яд. Ш.) Толькі першыя пеўні прапяялі, як чю—нехта едзе на маю атаўку. (Я. Ш.) І на могільках прыбавілася яшчэ адна магілка: гэта пахавалі маленькага Юрку. (Т. Гуш.) Ужо хутка будзе ноч, і першая гвезда благаславіць канец прыгожага труда. (М. Баід.) Наш пісар—вялікая галава: ён кажа, што мужыку трэба найбольш маўчаць. (М. Кен.) Пішчаць дзесь чайкі на балоце; пліска трасе хвостом на плоце; турчыць працяжна жабін хор, і дзеці рвуцца з хат на двор. (Ст. Ул.) Паплыў з вадою крыгаў лёд, і сьнег ад сонца тае ўлёт (Ст. Ул.). Хлопцы папрасілі пабудзіць іх заўтра да сонца: яны надумаліся пайсьці ў грыбы. Яшчэ сонца было нізка, а ў хлопцаў былі ўжо поўныя кошыкі баравікоў. Тут было глыбока, і вада мела цёмны колер ад гэтай глыбіні. (Т. Гуш.) Кінуліся першыя буйныя каплі, і дождж паліўся, як з вядра. Прачнуліся нівы і хаты: уся ў полі людзкая сямейка, за сошкай шнуруе араты, ля статку іграе жалейка. (Я. Куп.) Знаць, сіла ў сяўца

немалая: захоча—і сьвет пераверне. (Я. Куп.) З студні вада па рыштоках праводзіцца на поле, і бясплодная пустыня ажывае ўраджаем. Прайшла зіма, як ня бывала; ўсім лягчэй на сэрцы стала. (Ст. Ул.) Неба зацягнулася лёгкімі хмарамі, як кудзелю, але было ціха й цёпла, як часта трапляецца ў харошую веснавую ноч. (Я. Л.) Суша й вада зусім не падобны да сябе: па зямлі можна хадзіць, а ў вадзе мы тонем. Нікла жыцьце ў лесе шумным, агаляўся твар зямлі, і ляцелі з крыкам сумным над балотам жураўлі (Я. Кол.) Доўга ня мог заснуць Міхаська: заўтра рана выбіраецца ён у дарогу (Т. Гуш.) Павебра мы ня бачым, але яно абкружае нас з усіх бакоў. Калі мы пабяжым, павебра ўдарае нам у твар, і тагды мы яго чуем.

ЧУЖАСЛОЎНЫ СКАЗ, АБО ЧУЖАСЛОЎЕ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Сеў стары Рыдан на залаты пасады ды кажа сыну: „Прылажы, сынку, вуха да зямлі ды паслухай, ці бажыць Дняпро“. Прылажыў Сож вуха да зямлі ды кажа: „Бегма бажыць і не стаміўся яшчэ“. „Бадай вам, дзеткі, сьлязьмі разьліцца!“ сказаў з жалю стары Рыдан. (Ласт.) „Дзякуй, дзякуй!“ сказаў шэры ды пацягся без вячэры. (Аб.) „Ну, Алесь брат!“ за абедам кажа бацька сыну: „юдзе бегачь дармаедам, красьці садавіну!“—Дабрыдзень вам, старасьці! — Дабрыдзень. Сядайце!—(Я. Кол.).

Правіла 93. Чужаслоўем называецца сказ, у якім прыводзяцца чые небудзь словы. (Палася лісіца ў пастку ды кажа: „Яшчэ ня позна, а дзвядзецца начаваць тут.“)

Чужаслоўе можа быць сказам і асобным словам. (Увайшоўшы ў хату, ён сказаў: <Дабрыдзень!>

Чужаслоўе называецца простаю мовай, а тая мова, што перадае толькі зьмест думкі якой небудзь асобы, называецца ўскоснай.

Чужаслоўны сказ можна разглядаць, як дадана-дапаўняльны сказ, у каторым прапушчан злучнік, што зьвязваў яго з асноўным сказам, г. зн., з словамі аўтара.

Чужаслоўны сказ заўсёды перадаецца ад першае асобы.

ЗАДАЧКА 121. *Спісаць і чужаслоўе падчыркнуць.*

Л Е Ў І В О Ў К.

Хадзіў на лузе конь. З лесу вышаў леў. „Я—цар над усімі зьвярамі. Няма на сьвеце такога зьвера, каб не баяўся мяне“, кажа леў. „Я ня веру, што ты самы дужшы зьвер на сьвеце“, адказвае конь. „Праўда, ты маеш сілу, але ёсьць зьвяры яшчэ дужэйшыя“—„Дык ты ня верыш?! Я пакажу табе сваю сілу!“ крыкнуў леў. „Ці ня хочаш ты папрабаваць маю сілу?“ — „Ня крычы, леў“ сказаў конь: „і ня страш мяне! А сілу чаму не спрабаваць? Можаш ты стукнуць нагою аб камень так, каб іскры з яго пасыпаліся?“—„А ты хіба выбіваеш іскры з каменя нагамі?“—„А вось, глядзі!“ Падвёў конь лева пад камень. У каня на нагах былі сталёвыя падковы. Стукнуў конь капытом—цэлая куча іскраў пасыпалася з каменя. Страх апанаваў лева. Бягом пусьціўся ён ад каня ў лес. Стрэўшы там ваўка, сказаў таму пра каня і яго сілу. „І ты яго збаяўся? Эх, а яшчэ царом нашым называешся! Пакажы мне яго“, сказаў воўк: „у дзеве мініюты задушу яго!“ Леў узяў ваўка ў пярэднія лапы, сам стаў на заднія ды кажа: „Пазірай!“ Лева здавалася, што ён памаленьку трымаў ваўка, а ў таго трэснулі косьці, і дух выскачыў вон. „Ну, што, бачыш?“ спытаў леў.—„Нічога ня бачу“ кажа воўк.—„Чаго-ж ты маўчыш?“ Апусьціў леў ваўка на землю, бачыць—ня дышае. „Эх, ты! Толькі хвалішся! Глянуў—і то самлеў!“ І кінуў ён няжывога ваўка на землю.

ЗАДАЧКА 122. *Разабраць і паставіць знакі прытынку.*

Ну матулька будзь здарова сказала Наста ды вышла з хаты. Нашто гэта тата рассыпаеш зерняткі пыталася малая

Анелька ў бацькі, каторы сеяў лён. Прыгожая будзе табе кашулька сказаў ёй бацька. Гэй мой конік! Гэй сівенькі носіцца па полі. Птушкі—нашы добрыя прыяцелі сказаў настаўнік і не ганяць іх трэба, а трэба любіць Я кажа адна капелька была потам працавітага селяніна. Я была сьлязою мацеры кажа другая. А я была ў вашым сэрцы кажа трэцяя. Я яшчэ тры дні назад як блішчэла расою на траве. Я была сьнегам. Я—градам. Хіба каплі ўмеюць гаварыць пытаецца вы. Лажэмся скамандаваў Алесь. Роднай матцы сэрца ў грудзях зьлёгка затраслося Ці ня хоча аддаць у людзі ў думках праняслося. Праз два тыдні поле пакрылася зялёнай шоўкавай травіцай, а малая Анелька падумала Каб гэта мне такую харошую зялёную кашульку. Гэта толькі ніткі, а дзе-ж кашулька думала Анелька. Паківаў дзед галавою ды кажа Сынку робіш ты ня тое. Кінь камень сказаў настаўнік. Вучань кінуў камень. Ну а цяпер ты скажы нам спытаў настаўнік за што ты хацеў забіць птушачку. Гарыць лес з трывогай сказаў лясьнік вышаўшы на двор і панюхаўшы паветра. Скажы мне дубе сказала чароціна чаму ты на гнешся ад буры. Я раскажу табе сынку сказаў татулька які страх наганяе леў, як выходзіць уночы шукаць сабе пажывы.

ЗАДАЧКА 123. Разабраць ды наставіць знакі прыпынку.

Вазьмі мяне Кася за сына кажа раз малы Цішка сваёй сястры. Кася засьмяялася ды пытаецца А мамы табе шкода ня будзе. На казаньне бацькі адказаў Ігнатка Буду я вучыцца як ты кажаш татка. Што-ж? падумаў я сам сабе вучыцца, дык вучыцца. Глядзі-ж сынку сказаў татулька слухай настаўніка, бо нявучоны, ўсё роўна як сьляпы. Малодшыя вучні вучыліся літарам, і малы Піліп разам з імі сьпяваў А-а-а... мм-а-а... Пытаецца воўк у сабаці Скажы сабака адкуль вы сабе яду бярыце Людзі нам даюць адказаў сабака. Мусяць вы цяжкую службу людзям служыце зноў пытае воўк. Не, наша служба ня цяжкая: нашае дзела—уночы двор вартаваць. Мама крыкнуў праз сон невялічкі хлопчык, што спаў на пале мама. Дзе мама пытаўся ён. Сёстры плачуць горка буйнымі сьлязамі Ой Грыгор Грыгорка што зрабіў ты з намі. Пастух-аўчар скруціў дудачку з каліны ды грае Ой памалу, памалу пастушок іграй, майго

беднага сэрцайка не ўражай. Што ты робіш спытаў бацька ў сына. Скрыначку адказаў сын. Ты паступіў справядліва мой сыне сказаў бацька сыну. Памажы мне кумка ячень зьвязаць Калі-ж кумка жыбулкі надта колюцца Дай мне кумка мукі на аладкі Пайшла я кумка па муку, а жыбулька—за руку. Эх брат кажа адзін зайчык ёсьць-жа на сьвеце стварэнні што й нас баяцца. Хто ты геткі Свой, тутэйшы Чаго хочаш Долі лепшай Якой долі Хлеба, солі А што болей Зямлі, волі (Ян. Кур.).

Правіла 94. Чужаслоўныя сказы могуць абарачацца ў *дадана—дапаўняльныя* сказы. Напрыклад:

Дзед кажа бабе:

«Ты пяхы пірай».

Маці сказала сыну:

«Я пайду ў вады».

«Няня, пусьці мяне пу-
ляць»,

сказаў хлопчык.

Дзед кажа бабе, каб
яна пяхла пірай.

Маці сказала сыну,
што яна пойдзе ў
вады.

Хлопчык сказаў няні,
каб яна пусьціла яго
пуляць.

Пры тым, як чужаслоўны сказ абарачаецца ў *дадана-дапаўняльны* сказ, устаўляюцца злучнікі (*што, каб*), другая й першая асоба займеньняў і дзеясловаў (*ты пяхы, я пайду*) замяняюцца трэцяй асобай (*яна пяхла, яна пойдзе*), а зваротак (*няня*) становіцца *дапаўненьнем* (*няні*).

Чужаслоўе можа абарачацца ў простыя часьціны сказу. (Ён сказаў: „Падайце вады!“—Ён сказаў падаць вады).

ЗАДАЧКА 124. *Сьпісаць і чужаслоўныя сказы абярнуць у дадана-дапаўняльныя сказы.*

Адзін чалавек пайшоў на рынак ды купіў сабе мяса. На рынку яго падманулі: далі благога мяса ды яшчэ не даважылі. Ідзе ён дадому з мясам ды лаецца. Сустрэўся яму цар і пытае:

„Каго ты лаеш?“ А ён кажа: „Я лаю таго, хто мяне падмануў. Я заплаціў за тры хунты, а мне далі толькі два, і тое — дрэннае мяса“. Цар і кажа: „Пойдзем назад на рынак: пакажы таго, хто цябе падмануў“. Чалавек пайшоў назад і паказаў крамніка. Цар звачыў пры сабе мяса: бачыць — сапраўды падманулі. Цар і пытае ў чалавека: „Ну, як-жа ты хочаш, каб я пакараў крамніка?“ Той кажа: „Загадай выразаць з яго сьпіны столькі мяса, на колькі ён падашукаў мяне“. Цар і кажа: „Добра, вазьмі нож і выраж з купца хунт мяса, толькі глядзі, каб у цябе вага была правільная, а калі выражаш больш ці менш за хунт, то ты вінным застанешся“. Чалавек нічога не сказаў, а павярнуўся ды моўчкі пайшоў дадому.

Мясьнік сказаў: „Я купіў у гэ тага чалавека масла і выняў грошы, а ён схпіў мяне за руку ды хацеў адабраць грошы“. А масьяльнік сказаў: „Гэта няпраўда. Мясьнік прышоў да мяне купляць масла. Ён папрасіў мяне разьмяніць яму талер. Я дастаў грошы, а ён схпіў іх ды хацеў бегчы. Я злавіў яго за руку ды прывёў сюды“. Судзьдзя падумаў ды сказаў: „Пакіньце грошы ў мяне ды прыходзьце заўтра“. Назаўтра судзьдзя сказаў мясьніку: „Грошы твае“.

Пабочны сказ.

ПРЫКЛАДЫ ДЛЯ РАЗБОРУ. Абяцанага, *кажучь*, тры годы чакаюць. Досыць, *кажу*, з мяне кпіны строіць. Стары, *кажучь*, змуста, да без яго ў хаце пуста. Спацелы, змораны й сярдзіты — *бо шмат сена не ўханілі* — вярнуўся я дадому. (*Яд. Ш.*) Беларускія пляменьні (*крывічы, драгавічы й радзімічы*) здаўна жывуць на сваёй зямлі. Не сыярапеў (*ірэшны я чалавек!*), узлаваўся. Налева зноў двор пачынаўся (*ён з першым дворыкам стыкаўся*) ды ў сад сыцяною упіраўся. (*Я. Кол.*)

|| **Правіла 95.** *Пабочным сказам называецца такі незалежны сказ, каторы ўстаўляецца ў сярэдзіну другога сказу бяз ніякай граматычнай з ім су-*

в'язі, каб паміж іншым, дарэчы, зрабіць якую небудзь увагу або паясьненне. (*Раз падвечар—эта было ў нядзелю—ішоў Андрэй з вёскі. Там, здавалася яму, павінна быць дарога да роднае вёскі.*)

ЗАДАЧКА 125. Знайсці пабочныя сказы.

Дзіўнае, думаю, прозьвішча ў гэтага чалавека. Зімой, напрыклад, у вялікі мароз, на акне (адно яно было ў нас) такія бывалі прыгожыя кветкі, што так і глядзеў-бы на іх (*Яд. Ш.*). Давялося ўдаве-каршунісе (мужа нядаўна на сьметніку забілі: надта ўжо з курыцаю завёўся) дачку замуж аддаваць. А паміж каршуноў гэтак ўжо вядзецца: каб гонару свайго не зьневажаць, толькі паміж сабою бяруцца. (*Яд. Ш.*). Навет агульны выгляд яго (дубка) твару (бо й дрэва мае свой облік) меў характар цікавай асобнасьці. (*Т. Гуш.*). Ён пакрашае скрозь (даволі ёсьць знароўкі!) свае шматхварбныя застаўкі і канцоўкі. (*М. Баід.*). Так мора (у Гданску я чуваў) прымчыць вадой бутэльку, аблітую смалой. (*М. Баід.*). Як чутно, дык гэтак, мусі, ў нас на цэлай Беларусі: кожны двор і кожна хата мае прыказак багата. (*Ст. Ул.*). Дзеткі, кажа, мае мілы: я ўжо блізак да магілы! А другое, знай—ці чуеш?—як арэш ці барануеш ды дамоў будзеш адходзіць,—абгарадзіць не пашкодзіць. А нарэшце—помні гэта!—ці то восень, вясна, лета, ці зіма, каб круглым годам табе яда была з мёдам. Напішы мне, калі ласка, пісямко да хаты! (*Я. Кол.*). Венцер новы—маеш час—залатай. (*Я. Кол.*)

ЗАДАЧКА 126. Сьцісаць і наставіць знакі прытынку.

Напоўніць вада ўглыбленьне ў сушы і выйдзе возера або мора калі ўглыбленьне вельмі вялікае. Ёсьць вада і пад зямлёю і калі яна сама прабіваецца наверх то завецца тады крыніцаю Будзіцца со сну наша зямліца расьце на кусьце лісточак і зелянее тады травіца аджыў жучок і матылёчак шэра зязюля зранку і ўвечар яра кукуе ў садзе павее ціхі і цёплы вецер пойдзе скацінка ў стадзе. (*Ст. Ул.*). Гнаў Сымонка рэшту стадка страх хлапчыну пашыбаў не даруе яму татка што авец не ўпільнаваў. (*Я. Кол.*). Ня дарма прыказка ў народзе

бяда адна к нам ня прыходзе. (*Ал. Гар.*). Кароткае жыццё вы-
дарылася бярозцы незавідная доля гадала яе. (*Т. Гуш.*). Лу-
каш ужо гаспадар мае сваю сямейку свой прытулак жывёлу і
свой кусок хлеба. (*Ант. Гал.*). Цяжка працуе чалавек на полі
у садзе у вагародзе сее хлеб садзіць варыва разводзіць садавіну.
І ў полі і ў агародзе і ў садзе усюды шпак памагае чалавеку
змагацца з чарвякамі й мошкамі. Шумлівая рэчка цёмны лес
поле луг і гурт старасьвецкіх дубоў усё выглядала весела а
падчас і шчасліва. (*Т. Гуш.*).

Як заграе музыка вясёлае пакідаюць мужыкі й бабы косы
граблі гаршкі вілы й букаткі возьмуцца ўбок і давай танца-
ваць. Скачуць малыя дзеці скачуць коні скачуць кусты й лес
скачуць зоркі скачуць хмаркі усё скача й смяецца (*к.*). Хора-
ша й ласкава пазірае ўвесну сонейка на зямлю як маці на сваё
дзіця. Загляне яно ўсюды і ў бедную сялянскую хату дзе так
бедна й нявесела і на пшчаную горку і ў лагчынку дзе думаў
сьнег знайсці сабе прыпынак і ў лес і на луг. Усё прачнулась
прад вачыма беднае кабеты маладыя дні дзяціны дзявочыя леты
радасьць жыцця і нягоды сваркі трасяніна усё чым жыццё
спатыкае кепскую часіну усё прыпомнілась старэнькай горка
беднай стала. (*Я. Кол.*). Жыў ён бедна. Спадзяваўся свой прыд-
баць куточак хату вывесці зямелькі прыкупіць шматочак бо
агоркнуў хлеб батрацкі жыццё пад'ярэмна. (*Я. Кол.*). На прыгу-
меньні поруч з садам павець з гумном стаяла радам а пад павет-
кай усе прылады вазок калёсы панарады старыя сані восі колы і
вультяў некалькі на пчолы яшчэ ня скончаных судзінка стары
цабэрак паўасьмінка і розны хлам і лом валяўся ад сонца
дожджыку хаваўся. (*Я. Кол.*). Ці то позна ці то рана чую не-
кую напасць дзе ні стану дзе ні гляню думка ўсюды голас
дасьць. Неба сонца месяц зоры людзі пушча уся зямля ўсё да
сэрца штось гаворыць усюды бачу моц жыцця. (*Я. Куп.*). Устань
ты старонка родная маці годзе зімовага рабскага сну годзе та-
бе ўжо сьлёзна ўздыхаці выйдзі на поле на сенажаці выйдзі
спаткаці ясну Ясна сьвяточна ў краьсы ўбярыся птушкай сва-
боднай сягні ў вышню з сонцам злучыся зоркай іскрыся сла-
вай акрыіся выйдзі спаткаці ясну (*Я. Куп.*). На высокай гарэ

дзе ніхто не арэ толькі птушка-арол дзе садзіцца там ўзбудую ўзьвяду нізі ўсёй на віду мураваную вежу-званіцу. (Я. Куп.). За праўду за шчасьце за лепшую долю вазьміся мой дружа пастой у крыўду ня дайся свайго дабівайся адвага хай будзе з табой Хай горкія сьлёзы што ў сьпекі у марозы ліюцца на беднай зямлі дадуць табе браце сіл гора змагаці і ў сэрцы распаляць агні Хоць віхры шалеюць хоць песьні нямеюць хоць страшна замучаны ты за добрую справу за шчасьце і славу душу вырывавай з цемнаты (Я. Куп.).

Скарачэньні у тэксьце.

- (Я. Кол.) — Якуб Колас.
(Я. Куп.) — Янка Купала.
(М. Баюд.) — Максім Багдановіч.
(Т. Гуш.) — Тарас Гушча.
(Кан.) — Каганец.
(З. Б.) — З. Бядуля.
(Баши.) — П. Багушевіч.
(Ст. Ул.) — Стары Улас.
(Д.-М.) — Д.-Марцінкевіч.
(Яд. Ш.) — Ядвігін Ш.
(Я. Л.) — Язэп Лёсік.
(Ант. Г.) — Ант. Галіна.
(п.) — народная песьня.
(М. Куд.) — М. Кудзелька.
(Я. Луч.) — Янка Лучына.
(А. Гар.) — Ал. Гарун.
(К. Буйл.) — К. Буйла.
(Ц. Гарт.) — Цішка Гартны.

Прыказкі й прыклады аўтара або пераробленьня кніжных прыклады нічым не азначаны. Імя аўтара адносіцца толькі да таго сказу, пасьля якога яно стаіць.

З Ъ М Е С Т.

Ад аўтара	3
Мова. Слова. Гук.	5
Падзел гукаў.	7
Склад і націск	10
Гукі Й і Ў	12
Літары. Азбукі. Гук і літара ь і аностроф. Гукі дз дж. Літары я, е, ё, ю, і. Знакі прыпынку	17
Прыдыханьне. Аканьне. Склады ро, ло, ле. Па- двойныя зычныя	19
Граматычны склад слова. Корань. Канчатак. Устаўка. Прыстаўка. Аснова. Слова карэнныя й вытворныя. Слова простыя й складаныя	22

II.

Просты сказ.	26 стр
----------------------	--------

Паняцьце аб сказе. Дзейнік і выказнік. Даданыя
словы: азначеньне, дапаўненьне і словы акалічнасьці.
Зваротак. Прыдатак. Пабочнае слова. Віды простых
сказаў; сказ асабовы й безасабовы; клічны, пы-
тальны і апавядальны сказ. Паўторныя практы-
каваньні

52

III.

Часьціны мовы	53
-------------------------	----

Імя назоўнае. Уласныя й агульныя іменны.
Род, лік. Скланеньне іменняў назоўных. Склон
канчаткі. Іменны назоўныя, што ўжываюцца ў
адзіночным або множным ліку. Іменны назоўныя
павялічальныя й памяншальныя

84

<i>Імя прыметнае.</i> Азначэньне ймя прыметнага. Род, лік. Скланеньне йменьняў прыметных. Склонныя канчаткі. Ступені прыраўнаваньня. Падзел іменьняў прыметных на якасныя, адносныя й прыналежныя.	97
<i>Імя лічэбнае.</i> Азначэньне яго. Скланеньне йменьняў лічэбных.	101
<i>Займя.</i> Падзел займеньняў. Скланеньне. Правапіс займеньняў	109
<i>Дзеяслоў.</i> Лік, асоба, час. Лад, стан, трываньне. Спражэньне дзеясловаў. Дзеяслоўныя часьціны мовы: імя, прымета, прыслоўе.	116
<i>Прыслоўе.</i> Падзел прыслоўяў	145
<i>Прыімя.</i> Азначэньне яго. Падзел прыіменьняў.	149
<i>Злучнік.</i> Азначэньне яго. Падзел злучнікаў.	152
<i>Выклічнік.</i> Азначэньне яго. Падзел выклічнікаў.	154

IV.

<i>Складаны сказ</i>	156
Складаны й прсты сказ. Зьліты сказ. Складана-залежны сказ. Дадана-азначальныя, дапаўняльныя сказы. Сказы дзейніка, выказніка і акалічнасьці. Сказы ўмоўныя і ўступальныя. Задачкі.	
Складана-злучаны сказ. Чужаслоўе. Пабочны сказ. Паўторныя задачкі	168
Снарачэньні.	172

КНІГАСЬПІС.

ПАДРУЧНІКІ.

- Азбукін М. Географія Эўропы. З малюнкамі і картай у фарбах. 2 р. 50 к.
- Беларуская разрэзная азбука 5 к.
- Выпісы з беларускае літаратуры ч. II. Новы й найноўшы кругабегі 1 р. 25 к.
- Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. З малюнкамі. Выд. 3-е. 2 р. —
- Грамыка М. Пачатковая географія. З малюнкамі. (Друкуецца).
- Кісялёў А. Элемэнтарная альгебра ч. II 1 р. —
- Кашын Н. Фізыка ч. I. З малюнкамі 1 р. 50 к.
- Кашын Н. Фізыка ч. II. З малюнкамі 1 р. 70 к.
- Круталевіч А. Альгебра ч. I-я — 60 к.
- Круталевіч А. Альгебра ч. II-я 1 р. 50 к.
- Лёсік Язэп. Беларускі правапіс. Выд. 2-е. (Друкуецца).
- Лёсік Язэп. Пачатковая граматыка. Выд. 2-е. — 30 к.
- Лёсік Язэп. Сынтакс беларускае мовы (Друкуецца).
- Лойка М. Першыя крокі ў матэматыцы. З малюнкамі — 30 к.
- Лукашэвіч і Валасковіч. Мэтодыка арытматыкі — 60 к.
- Мікельсар. Пачатковая геомэтрыя. З малюнкамі. — 50 к.
- Мэтрычная сыстэма мерак у параўнаньні з расійскімі меркамі. (Табліца) — 30 к.
- Некрасэвіч С. Беларускі Лемантар. Выд. 2-е. З малюнкамі — 20 к.
- Некрасэвіч С. Роднае слова ч. 1-я. Выд. 2-е З малюнкамі. — 35 к.
- Некрасэвіч С. Роднае слова. Другая пасьля лемантара кніга для чытаньня. Выд. 4-е — 40 к.
- Пічэта Ў. Проф. Гісторыя Беларусі ад старадаўных часоў да Люблінскай вуні — 90 к.
- Самковіч І. і Пратасэвіч І. Родныя шляхі. Літаратурныя выпісы для V і VI класаў сямёхгодкі. З малюнкамі. 2 р. —

II.

ПРЫГОЖАЕ ПІСЬМЕНСТВА.

Багушэвіч Ф. Дудка Беларуская. Смык Беларускі. Збор вершаваных твораў у адной кнізе	— 30 к.
Бядуля Зьмітрок. Буралом. Збор вершаў	— 60 к.
Бядуля Зьмітрок. На зачарованых гонях. Апавяданьні.	— 40 к.
Гартны Цішка. Песні працы і змаганьня. Збор вершаў	— 75 к.
Гартны Цішка. Сокі цаліны. Роман, ч. I-я	1 р. —
Гартны Цішка. Трэскі на хвалях. Збор апавяданьняў.	1 р. 50 к.
Гурло А. Барвенак. Збор вершаў	1 р. —
Гушча Тарас (Я. Колас). Першыя крокі. Збор апавяданьняў для дзяцей	— 40 к.
Гушча Тарас (Я. Колас) На рубяжы. Збор апавяданьняў. (Друкуецца).	
Гушча Тарас (Я. Колас). У Палескай глушы. Повесць	1 р. —
Дубоўка Ўладзімір. Строма. Вершы	— 20 к.
Журба Я. Заранкі. Збор вершаў	— 50 к.
Зарэцкі М. У віры жыцця. Збор апавяданьняў. (Друкуецца).	
Колас Якуб. Водгульле. Збор вершаў	— 35 к.
Колас Якуб. Новая зямля. Поэма	1 р. 50 к.
Купала Янка. Безназоўнае. Збор вершаў	1 р. —
Купала Янка. Збор твораў. Т. I. „Жалейка“ і „Гусляр“. Портрэтам жыццёпісам і крытычным нарысам. (Друкуецца).	
Купала Янка. Спадчына. Збор вершаў	1 р. —
Купала Янка. Шляхам жыцця. Збор вершаў	1 р. 25 к.
Чарот М. Веснаход. Збор апавяданьняў	1 р. 10 к.
Чарот М. Завіруха. Збор вершаў	— 40 к.
Чырвоны Дудар. Беларускі дэкламатар. Злажылі Я. Купала і Цішка Гартны	2 р. —
Ядвігін Ш. Бярозка. Апавяданьні	— 20 к.
Ясакар (Бядуля). Пад родным небам. Збор вершаў	— 65 к.

ЧАСОПІСІ.

- „Полымя“ за 1922 г. № 1 (ц. 20 к.), за 1923 г. № 2 (ц. 50 к.), № 3—4 (ц. 50 к.), № 5—6 (ц. 1 р.), № 7—8 (ц. 1 р.), за 1924 г. № 1 (ц. 2 р.), № 2 (ц. 2 р.), № 3 (ц. 1 р.), № 4 (ц. 1 р.), „Маладняк“ за 1923 г. № 1 (ц. 75 к.), за 1924 г. № 2—3 (ц. 1 р.), № 4 (ц. 80 к.), № 5 (ц. 1 р. 50 к.).

III.

ТЭАТР і МУЗЫКА.

Маркевіч Л. Жалобны марш на сьмерць У. Леніна. Для фортэп'яно	— 20 к.
Равінскі М. Зборнік песень з нотамі	— 40 к.
Родзевіч Л. Пакрыўджаныя. Драма ў 4-х дзеях	— 15 к.
Сьцэнічныя творы. Сшытак першы. („Паўлінка“— Я Купалы. „Манька“— Ф. Аляхновіча. „Залёты“— В. Д. Марцінкевіча. „Пашыліся ў дурні“— М. Крапіўніцкага)	— 25 к.
Сьцэнічныя творы. Кніжка першая. („Прымакі“— Я Купалы. „Мікітаў лапаць“— М. Кудзелькі. „Зьбянтэжаны Саўка“, „Пасланец“, „Конскі портрэт“— Л. Родзевіча)	— 40 к.
Сьцэнічныя творы. Кніжка другая. („Соцыялістка“— Ц. Гартнага. „Сон на балоце“— М. Кудзелькі. „Калісь“, „Лес шуміць“— Ф. Аляхновіча)	— 70 к.
Тэраўскі Ё. Беларускі Лірнік. Сьпеўнік на чатыры галасы 99 песень	— 75 к.

КОМСАМОЛЬСКІЯ ВЫДАНЬНІ.

Большы, Александровіч, Дудар. „Ваўчаняты. Роман беларускіх лясоў. З малюнкамі. (Друкуецца).	
Большы А. „Два“. Повесьць. З малюнкамі. (Друкуецца).	
Комсамольская нота. Вершы	— 25 к.
Комсамольскі сьпеўнік	— 20 к.
Комсамольскі вечар № 1	— 10 к.
Комсамольскі вечар № 2	— 10 к.
Комсамольскі вечар № 3	— 20 к.
Статут Л.Р.К.С.М. } Друкуюцца.	
Статут Піовэраў }	

КНІГІ ПА РОЗНЫХ ПЫТАНЬНЯХ.

Байкоў і Гарэцкі. Расійска-Беларускі слоўнік	р. 35 к.
Беларуская навуковая тэрміналёгія:	
Выпуск I. Элементарная матэматыка	— 30 к.
Выпуск II. Практыка і тэорыя літэрат. мастацтва	— 30 к.
Выпуск III. Геаграфічныя і космографічныя тэрміны і назовы нябесных цел	— 30 к.
Выпуск IV. Тэрміналёгія лёгікі і псыхолёгіі	— 30 к.
Выпуск V. Геолёгія, мінэралёгія, крышталёграфія	— 30 к.
Выпуск VI. Ботаніка агульная і спецыяльная	— 50 к.

IV.

- Маркс і Энгельс. Комуністычны маніфэст. Перакл.
Я Лёсіка — 50 к.
- Нацыянальнае пытаньне і Комуністычная партыя.
Пад рэд. У. Ігнатоўскага — 50 к.

Усе вышэй зьмешчаныя кнігі прадаюцца ва ўсіх кнігарнях г. Менску і кнігарнях Дзяржаўнага Выдавецтва ў акружных гарадох: Бабруйску, Барысаве, Віцебску, Калінінску, Магілеве, Мазыры, Воршы, Полацку і Слуцку.

Таксама можна вынісываць кнігі па пошце па адрасу: Менск, Савецкая 63, Дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі.

Кнігаспісы высылаюцца бясплатна па першаму запатрабаваньню.

234496

0-60

Бел. 2005

B0000000248735 1

